

POSTEPIDEMIOLOŠKI STRES: ISTORIJSKE I MEDICINSKE DILEME

Zbornik radova

NDIZK

Postepidemiološki stres: Istorijske i medicinske dileme
Zbornik radova s naučnog skupa održanog 23. maja 2023. na Filozofskom fakultetu
Univerziteta u Beogradu

Izdavač:

Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture
www.actahistorica.com

Za izdavača:

Nikola Samardžić

Urednici:

Nevena Divac, Haris Dajč, Nikola Samardžić

Naučni odbor:

Nikola Samardžić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Nevena Divac (Medicinski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Siniša Mišić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Haris Dajč (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Ognjen Radonjić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Isidora Jarić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Danijela Stefanović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Hana Lango Allen (MRC Epidemiology Unit, University of Cambridge)
Marius Turda (Oxford Brookes University)
Josip Vrandečić (Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu)
Maja Vasiljević (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Ljiljana Dobroivšak (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb)

Recenzenti:

dr Željko Dugac, naučni savetnik, Zavod za povijest i filozofiju znanosti,
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
prof. dr Vlada Stanković, Filozofski fakultet, Beograd
prof. Vladan Gavrilović, Filozofski fakultet, Novi Sad

Ilustracija na koricama: Gilles li Muisis, «Antiquitates Flandriae» (tome 2), ms.
13077, fol. 24 v, Peste à Tournai en 1349, Bruxelles, Bibliothèque Royale.
© KIK-IRPA, CC BY 4.0 KIK-IRPA, Brussels, cliché X004179

Tiraž: 200

Štampa:

SGR Standard 2, Beograd

ISBN: 978-86-88813-16-7

Organizovanje naučnog skupa podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja
i inovacija Republike Srbije

**POSTEPIDEMIOLOŠKI STRES:
ISTORIJSKE I MEDICINSKE DILEME**

Zbornik radova

Centar za saradnju sa EU
Katedra za opštu istoriju novog veka
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture

Beograd

2024

Sadržaj

Nevena Divac, Haris Dajč, Nikola Samardžić ... Uvodne napomene ...	7–10
Dragoljub Marjanović ... „Od Tukidida do Teofana“. Vizantijsko razumevanje epidemijskih procesa i predstave o njima u istorijskim delima kraja VIII i početka XIX veka / „From Thucydides to Theophanes“. Byzantine Understanding of Epidemic Processes and Representations of them in Historical Works of the Late 8th and Early 9th Centuries ...	11–18
Marija Kocić ... Kuga u Veneciji 1575-1577. i njene posledice po politički položaj Mletačke republike i njeno ustrojstvo / The Plague in Venice 1575–1577 and its Consequences for the Political Position of the Republic of Venice and its Organization.....	19–29
Jelena Mrgić ... Krize i osećajnost: „bečke godine“ (1683–1699) i godine Kovida (2019-2022) / Crises and Emotions – “The Vienna Years” (1683-1699) and Covid Years (2019-2022) ...	31–41
Miloš Đorđević ... Izolacija Habsburških provincija i posledice restriktivnih mera usled epidemije kuge u XVIII veku / The Isolation of the Habsburg Provinces and the Consequences of Restrictive Measures Due to the Plague Epidemic in the 18th Century ...	43–52
Vladimir Abramović ... Povratak normalnom životu – suočavanje sa posledicama epidemije kuge u Južnoj Ugarskoj u XVIII veku / Returning to Normal Life - Dealing with the Consequences of the Plague Epidemic in Southern Hungary in the 18th Century	53–59
Haris Dajč ... Preveza pre i posle osvajanja Ali-paše 1798: demografske i ekonomske posledice / Preveza Before and After the Conquest of Ali Pasha in 1798: Demographic and Economic Consequences ...	61–70
Maja Vasiljević ... Između ratne, pandemijske i migracione traume: Srpski vojnici u Tunisu 1916–1918 / Between War, Pandemic and Migration Trauma: Serbian Soldiers in Tunisia 1916–1918 ...	71–77

Nevena Divac ... Long COVID and Long Flu: Understanding the Pandemic Sequelae / Dugi COVID i Dugi grip: Razumevanje posledica pandemije	79–84
Marko Šuica, Ana Radaković ... Učenje o epidemijama u nastavi istorije – Republika Srbija (prema Tematskom izveštaju Opservatorije za nastavu istorije u Evropi) / Learning about Epidemics in the Teaching of History - Republic of Serbia (According to the Thematic Report of the Observatory for History Teaching in Europe)	85–93
Ognjen Radonjić ... Poremećaji u svetskoj ekonomiji u pandemijskom i postpandemijskom periodu 2020-2022 / Disruptions in the World economy in the Pandemic and Post-pandemic Period 2020-2022	95–112
Isidora Jarić, Miloš Milenković, Marko Milenković ... Nove tehnologije kao alatka za prevazilaženje iznenadne društvene krize: Dostupnost zdravstvene zaštite nekovid pacijenata u doba KOVID-19 pandemije / New technologies as a tool for overcoming a sudden social crisis: Availability of health care for non-covid patients in the era of the COVID-19 pandemic	113–123
Ljubica Milosavljević, Ana Banić Grubišić ... Antropološka analiza kvaliteta života starijih pripadnika društva u uslovima povišenog stresa izazvanog pandemijom virusa kovid-19 / Anthropological analysis of the quality of life of older members of society in conditions of increased stress caused by the COVID-19 pandemic	125–139
Nikola Samardžić ... Dugi kovid. Pandemija i dekadencija / Long COVID. Pandemic and Decadence	141–147

Uvodne napomene

Post-COVID ili dugi COVID je stanje onih koji su bili zaraženi, a zatim iskusili dugotrajne simptome bolesti i nisu se u potpunosti oporavili. Pandemija koja je krenula iz NR Kine krajem 2019. prvi je diskontinuitet u svakodnevnom životu i globalnoj ekonomiji od kraja Drugog svetskog rata. U istorijskoj vizuri, dugi COVID je, verovatno, poremećaj u društvenim i međunarodnim odnosima, usledio u toku zatvaranja i izolacije, koji je pokrenuo plimu nepoverenja u institucije i medicinu, jednu regresiju intelekta i savesti u javnoj i privatnoj sferi, sve do prekida globalnih lanaca nabavke i narušenih međunarodnih odnosa.

Savremeno pandemijsko iskustvo podstaklo je na ispitivanje postepidemijskog stresa u smislu jedne istorijske pojave. Posebno su bile važne epidemije koje su izazvale duboke prekide. Epidemija kuge sredinom XIV veka neposredno je proizvela demografski kopals koji je usporio ekonomski i društveni razvoj, i ostavio za sobom krizu feudalnog poretka i centralne vlasti, krizu papstva i zapadnog hrišćanstva, doprineo iscrpljivanju resursa potencijalnih odbrambenih snaga protiv Osmanskog carstva. Prvi nagli zajednički sunovrat u opštoj evropskoj prošlosti imao je i svoje istorijsko poreklo. Dragoljub Marjanović ispitao je kako je „Justinijanova kuga“ iz 541, s produženim trajanjem do 749, izbrisala ostatke poznog antičkog sveta koji se, u dugoj dekadenciji Rimskog carstva, povlačio pred varvarskim napadima i povremenim epidemijama, dok su društvo i ekonomija, u ruralizaciji i atomizaciji, gubili oslonac u institucijama. Tukididov opis kuge 530. pre nove ere, koja je možda stavila tačku na istoriju Periklove Atine, bio je uzor vizantijskim piscima koji su u opise umiranja i propadanja unosili i natprirodne elemente. Na poznu sudbinu Vizantije takođe je uticala epidemija kuge sredinom XIV veka, koja je doprinela nestanku feudalnih slovenskih hrišćanskih država u jugoistočnoj Evropi.

Dok su se u zapadnoj Evropi od sredine XV veka uspostavljali novi odnosi koji su doprineli jačanju centralne vlasti i konsolidaciji apsolutističkih monarhija, u jugoistočnoj Evropi su, u procesu suočavanja s novim izazovima međunarodne politike i ekonomije, i ujedno, sa izazovima pandemije, najfunkcionalnije sisteme usavršile Dubrovačka i Mletačka republika. Marija Kocić je kugu u Veneciji 1575-1577. smestila u istorijske izvore krize od koje se patricijat nikad nije oporavio. Usledila je nova upravljачka generacija manje zainteresovana, ili sposobna, za nastavak angažovanja u prekomorskoj trgovini i pomorstvu. Slično dekadenciji poznog Rimskog carstva, mletačka dekadencija odvijala se u usporavanju ekonomije, u povlačenju na seoske posede, ili trošenju nasleđenih bogatstava u galantnim oblicima gradskog života, u društvu koje se pasiviziralo, dok se okretalo odnosima i pojavama pretežno prolaznog, trivijalnog karaktera. Jelena Mrgić je iz istorijsko-antropološke perspektive osvetlila onu stranu ljudske prirode koja se ponavlja bez obzira na istorijski okvir. Epidemija kuge 1689. oslabila je snage austrijskog prodora u dubine Balkana. Možda su egzistencijalne krize u toku NATO intervencije 1999. i epidemije COVID-19, sa sličnim reakcijama pre svega u osećanju sopstvene nemoći, bile

okolnosti koje su otkrивale nedostatak društvenih potencijala za one preobražaje koje nameće svaka nova svakodnevnica.

Radovi posvećeni habzburškoj problematici ujedno otkrivaju jednu vitalnost srpske historiografije. Miloš Đorđević rekonstruisao je sistem epidemiološke zaštite u prostoru između Austrije i Osmanskog carstva. Duž granice koja je nakon Požarevačkog mira 1718. bila duga oko 1.900 kilometara, austrijski naponi bili su, u kategorijama toga vremena, impresivni i u domenu zakonodavnih aktivnosti, naročito od polovine XVIII veka. Uspostavljeni su osnovni mehanizmi sprečavanja zaraze i kretanja koje je bilo komercijalnog, povremeno i migratornog karaktera. Vladimir Abramović ispitao je fenomene smirivanja, koji su centralna tema ove edicije, prožete postepidemijskim stresom i suočavanjem sa često nedokučivim ishodištima, u novim društvenim odnosima, ili u intimnim, ličnim perspektivama. Koristeći sporadične i samo fragmentarne preostale izvore, moglo se pretpostaviti da se postpandemijska stvarnost odvijala u naporima institucija da se obnove uobičajene životne funkcije, i na planu emocija i ljudskog ponašanja koje se s teškoćama prilagođavalo budućnosti koja gotovo da je podrazumevala potiskivanje zatrašujućeg i bolnog iskustva. Sa sličnim izazovima, u geografski složenim i razvučenim graničnim predelima prema Turskoj, suočavala se i Venecija. Haris Dajč je priložio jedno od iskustava Venecije, koja je, iz Turske, time i iz Azije, bila ugrožena epidemijskim naletima i s kopna i s mora. Sudbina Preveze, krajem XVIII veka, bila je lokalna skica preloma i u međunarodnim odnosima, i u unutrašnjim snagama u kojima su narastali grčki i albanski autonomistički pokreti protiv osmanske vlasti, kako se, slično tome, i Srpska revolucija, ubrzo zatim, odvijala pretežno u pojasu epidemiološke odbrane Austrije od Turske.

Prethodne česte epidemije u zapadnoj Evropi, tokom XVII veka, bile su jedan od činilaca kriza centralne vlasti dok su pobune staleža i gradova osporavale uspostavljeni poredak, u sukobima „društva i dvora“, od Portugala do današnje Ukrajine. Epidemije su bile provale ljudske nemoći, i prolaznosti, i ujedno, upitnik legitimnosti monarhijske vlasti koja se obično pozivala na božansko poreklo. Kad su epidemije napokon posustale, kako se poslednja istutnjala u Marseju 1720, upravo je u tim godinama nastupilo prvo mirno razdoblje evropskih odnosa ikad. Jedan od predmeta ispitivanja socijalne depresije i institucionalne regresije ostao je fenomen čestih epidemija kuge u Istanbulu tokom XVIII veka, koji je već ispitan u jednome posebnom izdanju (M. Kocić, N. Samardžić, *Kuga u Istanbulu sredinom XVIII veka prema izveštajima evropskih savremenika*, 2019). Novo razdoblje smirivanja nastupilo je, u evropskim okvirima, od Bečkog kongresa 1815, do izbijanja Prvog svetskog rata 1914.

Jedna od potresnih epizoda ljudskog stradanja i opšte uzaludnosti u ratu koji je jednim bizarnim cinizmom nazvan „Veliki“, bila je sudbina srpskih vojnika, koji su stradali prilikom povlačenja preko Albanije, a preživeli smešteni u baze za lečenje i oporavak, od bolesti, gladi i iscrpljenosti, u Severnoj Africi. Maja Vasiljević prenela je svedočanstva visokog oficira i vojnog teoretičara Emila Belića, i Dragutina Františka Pokornog, kapelnika Muzike Konjičke divizije koja je vreme do kraja rata provela u luci Bizerti, u Tunisu.

Nevena Divac je studiju epidemije španske groznice 1917-1920. koja je odnela oko 50 miliona života unela u promišljanje, do toga vremena, najmasovnije ljudske tragedije ikad, Prvog svetskog rata koji su izazvale ljudske odluke i ponašanje, da bi usledio drastičan odgovor prirode. I mada su doživljaji epidemije španskog gripa bili jedan od izvora egzistencijalizma nakon Prvog svetskog rata, koji je izazvao ogromna razaranja, žrtve pandemije su se smestale u neminovnost opšteg stradanja. Slično tome, potiskivanje pretnji koje su prethodili epidemiji COVID-19, honkonški grip 1968, SARS i MERS nisu bili dovoljno ubeđljivi pozivi na preventivne pripreme.

Marko Šuica i Ana Radaković upozorili su da, na primerima epidemiološke fenomenologije, školski programi u Srbiji nisu u stanju, i nema takve namere, da nude racionalnu alternativu lažnim vestima i teorijama zavera na društvenim mrežama i u dostupnim medijima. Naročito nedostaju stručni pristupi aktuelizaciji. U školskim programima, srpska istorija postavljena je u kontekst samoviktimizacije i samodovoljnosti, dok takav koncept ne nudi razumevanje evropskih procesa napretka i modernizacije, niti uloge nauke i institucija u suočavanju s prirodnim i društvenim izazovima, a pandemije su obavezno složene u tom smislu.

Na makro planu, pandemija COVID-19 izazvala je poremećaje na svetskom tržištu, zahvatajući sudbinu svake socijalizirane ljudske jedinice na planeti. Ognjen Radonić ukazao je na porast dugovanja siromašnih u odnosu na bogate, na rastuće razlike najbogatijih i najsiromašnijih. Nastupila je inflacija sa odloženim dejstvom i trajanjem, presečeni su putevi snabdevanja, generisana potražnja za robom i, bez obzira na inflaciju, konsolidovana važnost jakih valuta. Usledila je druga agresija Rusije na Ukrajinu, 2022, s globalnim posledicama koje se još uvek ne mogu jasno nazreti. Iskustvo pandemije, razaranja i ekonomskih poremećaja, postalo je podstrek preispitivanju dinamike i unutrašnjih putanja gradske svakodnevice. Na mikro planu, naročito su potesne bile scene patnji i stradanja najranjivijih društvenih grupa. Isidora Jarić, Miloš Milenković i Marko Milenković podsetili su da zdravstveni sistem u Srbiji nije bio pripremljen na izazov koji nije bio iznenađan nakon nekoliko sličnih upozoravanja na zaraze u toku poslednje dve i po decenije. Naročito nije bilo protokola za zbrinjavanje pacijenata obolelih od hroničnih nezaraznih bolesti. „Strah, neizvesnost i frustracija izvukli su zajednicu pacijenata, ili bar jedan njen deo, iz zone konfora i podstakli ih da pokušaju da premoste institucionalnu prazninu koja je nastala. Nije slučajno što ih je ovo traganje usmerilo ka komunikaciji posredovanoj digitalnim tehnologijama.“ Ljubica Milosavljević i Ana Banić Grubišić iznele su stravične okolnosti u kojima su zatečene najstarije, time, u epidemiji, najranjivije osobe. „Kao opšta ocena, moglo bi da važi to da su najstariji sugrađani razvili odnos nepoverenja u mogućnost dobijanja pravovremene i adekvatne zdravstvene nege, da su bili prinuđeni da razvijaju vlastite strategije delovanja koje su povremeno od njih zahtevale da kao pacijenti donose odluke o zdravstvenim postupanjima koja bi, inače, poverili lekaru, da su se nalazili u poziciji onih koji su i drugima morali da ukazuju zdravstvenu pomoć, ali i da su (pored najpre opisanih nepovoljnosti) naknadni razgovori bili svedeni na nekoliko fraza o stresnim i teškim iskustvima, kao i

to da su mnoge od ranijih navoda sada izostavljali. Vremenska distanca je učinila da pojedine verzije događaja budu ublažene, ali ne i lišene svakog osećanja bespomoćnosti.“

Pojavom pandemije COVID-19, život na planeti se gotovo zaustavio, ili je ozbiljno poremećen, naročito u oblastima intenzivne društvene i ekonomske razmene. Novi izazovi koji su usledili, pre svega drugi napad Rusije na Ukrajinu 2022, potisnuli su zainteresovanost javnosti za epidemiju. Obustavljene su kampanje za vakcinaciju. Obustavljena je i zabrinutost za eventualno izbijanje neke nove pandemije koju bi izazvali novi sojevi.

Na pandemiji čovečanstvo nije položilo test zrelosti, iako je tehnologija odgovorila izumom novih vakcina, brzinom koja je nezabeležena u prošlosti. Posledice zaražavanja traju. Nova upozorenja su, da se neki od pacijenata nikad neće oporaviti. Procenjuje se da je oko 11% odraslih pogodeno dugim kovidom.

Zbornik smo priredili pre svega uvereni u superiornost nauke nad onim tumačenjima egzistencijalnih izazova koja nisu zasnovana na racionalnom metodu, i etici lične savesti. Svaki prilog objavljen je u uverenju da ovakva tematika dopušta i jedan više individualni odnos prema standardima nauke i javnoj odgovornosti.

Prof. dr Dragoljub Marjanović¹

„Od Tukidida do Teofana“

Vizantijsko razumevanje epidemijskih procesa i predstave o njima u istorijskim delima kraja VIII i početka IX veka²

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Apstrakt: U ovom radu pokušaćemo da analiziramo u kolikoj su meri vizantijski pisci - od Prokopija do istoričara epohe ikonoborstva - razumevali takozvanu „Justinijanovu kugu“ kao kontinuirani epidemiološki problem (u trajanju od tri veka) koji je obeležio istoriju različitih regiona Mediterana, ili su pak periodične pojave lokalnih epidemija kuge posmatrali izolovano i u vezi sa aktuelnim političkim i verskim previranjima koje su u isto doba obeležile društveni život u Vizantijskom carstvu. U sklopu ove analize, budući da ćemo se baviti istraživanjem vizantijskih predstava o epidemijama, pokušaćemo da ukažemo na još jedan važan aspekt koji karakteriše opise kuge u Vizantiji do početka IX veka, a to su književni i naratološki uzori sa starijim opisima iste bolesti, čije su istorijske predstave u kontekstu narativnih opisa položeni još u vreme grčke antike sa kojom su se Vizantinci uvek identifikovali kao baštinici njene kulture. Imamo u vidu Tukididov opis takozvane “Perikleove kuge”. S tim u vezi, postavilićemo pitanje, da li su u vizantijskoj historiografiji VIII i IX veka postojali određeni kontinuiteti u opisima epidemija i koliko su ovi tipski opisi zapravo istorijski verni i autentični, odnosno, koliko je Prokopijev opis “Justinijanove kuge” uticao na kasnije vizantijske predstave o ovoj bolesti.

Ključne reči: kuga, epidemije, Mediteran, Atina, Carigrad, Tukidid, Prokopije, Justinijan, ikonoborstvo, Konstantin V, patrijarh Nićifor, Teofan Hronograf

“Justinijanovom kugom” nazivamo seriju sporadičnih žestokih epidemija izrazito zarazne bubonske kuge, koja je obeležila istoriju mediteranskog prostora u poznoj antici i ranom srednjovekovlju, od 541. godine, kada se prvi put pojavila u oblasti Pelusiuma – gradiću na krajnjem istočnom obodu delte Nila, za vreme vladavine rimskog imperatora Justinijana (527 – 565) i koja je, sudeći po raznovrsnim izvorima koji su o njoj ostavili pomena, sporadično, ponovo imala nove epidemijske talase sve do godine 749, kada se poslednji put pojavila u Carigradu za vladavine ikonoboračkog cara Konstantina V. U doba koje je obeležila „Justinijanova kuga“ – od 541. do 749. godine, mediteranski prostor doživeo je temeljne istorijske promene koje će definisati njegov višedimenzio-

¹ dragoljub.marjanovic@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0009-0000-1355-6620

² Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

nalni kulturni identitet u kasnijim vekovima. Pojedini istraživači, verovatno s pravom, smatraju da je „Justinijanova kuga“ značajno uticala na zalazak obrisa antičkog sveta i rađanje ranog srednjovekovlja (Little 2007, xi). U tom periodu posmatramo značajno preoblikovanje strukture poznog Rimskog carstva - naročito njegovog istočnog dela sa centrom u Carigradu, njegove kulture, administrativnog i vojnog uređenja i stvaranje verskog identiteta kroz mnoge unutar hrišćanske sporove - u srednjovekovno Rimsko carstvo. Tokom tri veka kada je kuga harala Mediteranom i njegovim zaleđem, dolazi do uspona papstva na zapadu, rađanja Franačke carevine, uspona monaških redova (savremenik „Justinijanove kuge“ bio je i Benedikt iz Nursije), ali i do pojave najmlađe monoteističke religije – Islama, i uspona Arapskog kalifata i njegovog postepenog prodora ka zapadu, najpre neuspehom preko Carigrada - Romeji će uspešno u dve opsade 674 – 678. i 717/18. osujetiti ove arapske upade, a potom uspešnom upravo tokom prve polovine VIII veka, osvajanjem tvrđave Septem i prodorom u Evropu na njegovom krajnjem zapadnom delu. I bar kada se čitaju istorije rimskih pisaca uvek su opisi ovih presudnih političkih događaja po sudbinu Carstva, isprepletani sa pomenima izbijanja sporadičnih epidemija kuge. Na nekim od ovih opisa romejski istoričari VIII i početka IX veka se zadržavaju sasvim sporadično. Na primer, u opisu građanskog rata 698. između cara Leontija i pretendenta na carski presto – Tiberija Apsimara, budući carigradski patrijarh Nićifor (806 – 815) će u svojoj *Kratkoj istoriji*, opisujući ove nemire, sažeto napisati: „U međuvremenu, kuga se pojavila u Gradu (Carigradu, prim. aut.) i uništila mnoštvo ljudi tokom četiri meseca“ (Nikephoros, §41, 23 – 24). Nešto kasnije, početkom druge decenije IX veka, pišući svoju *Hroniku*, zagovornik poštovanja svetih ikona Teofan (ca. 760 – 817) ostavio je zapis o samom početku izbijanja kuge u Justinijanovo doba 541. godine u Carigradu, ali samo usputno, u jednoj rečenici u sklopu veće hronološke odrednice, očigledno bivajući nesvestan, ili pak nezainteresovan, da se zapravo radi o početku dvovekovne epidemije. Sam početak „Justinijanove kuge“ Teofan je u svojoj *Hronici* pomenuo u sklopu zapisa za tu godinu koji glasi: „Oktobra ove godine, petog indikta, izbila je velika kuga u Vizantionu. Iste godine 2. februara prvi put je praznovan praznik Sretenja Gospodnjeg, a 16. avgusta, istog petog indikta silan zemljotres zadesio je Konstantinopolj rušeći crkve, kuće i gradske zidine, naročito deo blizu Zlatne kapije. Palo je koplje koje je držala statua na forumu Svetog Konstantina, kao i desna ruka statue na „Suvom brdu“ (Ξηρόλοφος). Mnogi su umrli i beše veliki strah“ (Theophanes, 222, 22 – 30). Na sličan način Teofan pominje kugu u zabelešci za 561. godinu, opet u sklopu opisa više prirodnih katastrofa koje su zadesile Rimsko carstvo u to doba. On kaže da je decembra te godine izbio veliki požar u Julijanovoj luci u kojem su uništene kuće sve do carigradske četvrti Proba, i onda dodaje: „Takođe bila je velika kuga u Anazarbosu, Kilikiji i Velikoj Antiohiji, kao i zemljotres. Pravoslavni i Severovi sledbenici su se međusobno sukobili i bilo je mnogo mrtvih“ (Theophanes, 235, 8 – 13). Dakle, oba pomena kuge u doba Justinijanove vladavine Teofan stavlja u kontekst potpunog besporetka koji je obuzeo istočne rimske provincije, ne zadržavajući se pri tom previše na uzročno posledičnim vezama izbijanja same kuge u tim oblastima, već epidemiju smešta

u okvir više različitih događaja, prirodnih katastrofa i društvenih nemira izazvanih sukobima oko hristoloških problema koji su, prema Teofanovoj strukturi naracije, bili vesnici krize u državi. Da kuga može bit i znak Božijeg gneva i svojevrсна božanska kazna Teofan ističe u svom hroničarskom zapisu prilikom opisa vladavine cara Mavrikija, na samom kraju VI veka, a opet u bliskoj vezi sa opisom besporetka odnosno varvarskih upada na balkanske teritorije Carstva. Upravo na taj način Teofan objašnjava da je kuga zadesila Avare kao Božija kazna za poharu svetilišta mučenika Aleksandra (Theophanes, 279, 10 – 15; 279, 21 – 26).

Svakako dva najznačajnija opisa kuge u delima patrijarha Nićifora i Teofana Hronografa jeste narativ o epidemiji koja je izbila u Carigradu 749. godine za vladavine ikonoboračkog cara Konstantina V, čija se vladavina u delima ovih romejskih istoričara tretira kao *besporedak* zbog njegovog ikonoborstva, te se i opisi kuge uklapaju u koncept opisa turbulentne vladavine ovog ikonoboračkog cara, kao što je Teofan u prethodnim pomenima kuge u svojoj Hronici, kada je opisivao doba vladavine Justinijana i Mavrikija, takođe kugu uvek smeštao u opise besporetka koji su obuzimali Rimsko carstvo tokom 6. veka. Nešto stariji opis koji pruža budući carigradski patrijarh Nićifor u svojoj *Kratkoj istoriji* krajem 8. veka je sažetiji (Nikephoros, §67, 1 – 43) ali iz iščitavanja oba teksta jasno je da su i Nićifor i Teofan imali zajednički izvor na osnovu kojeg su opisali pojedinosti epidemije kuge u Carigradu 749. Teofanov opis iz godine 814. je duži i nešto detaljniji, donosi i po neku pojedinost koju nam Nićifor u svojem delu ne saopštava (Theophanes, 422, 29 – 424, 3). Jasno je i na osnovu toga da oba pisca ne prepisuju prosto svoj izvor, već ga koriste u prethodno jasno osmišljenom autorskom postupku kako bi dobili narativ koji odgovara širem kontekstu i konceptu dela koja stvaraju. Oba pisca svoje narative o kugi smeštaju u kontekst otvorene propagande protiv ikonoboračkog cara Konstantina V zaključujući da se kuga pojavila kao posledica carevog bezbožja i progona onih koji su poštovali svete ikone (Marjanović 2019, 8 – 20). Kod Prokopija, pak, ako i postoji određeni kontekst kritike vladavine cara Justinijana, u njegovom opisu kuge iz 541. godine, on je znatno istančaniji i može se nazreti samo na osnovu podteksta koji je pisac vešto utkao u svoju naraciju.

Vrlo značajan i u naratološkom smislu najkompleksniji opis „Justinijanove kuge“, uzevši u obzir uzore iz grčke starine na koje se oslanja, ne pripada piscima epohe ikonoborstva, već Justinijanovom dobu. Reč je naravno o, po mnogima, najvećem istoričaru vizantijske epohe uopšte – Prokopiju iz Cezareje. Prokopije je bio Justinijanov savremenik, blizak carskom dvoru i carskom paru. Njegovo delo obuhvata zvaničnu *Istoriju* koja opisuje Justinijanove ratove protiv Vandala, Gota i Persijanaca, ali i „Tajnu istoriju“ u kojoj je izneo drugačije poglede na Justinijana i njegovu vladavinu (Kaldellis 2004; Cameron 1985). Prokopijev opis kuge ne pruža samo skladan i višeslojan opis početka izbijanja ove epidemije 541. godine, njene uzroke i kasnije posledice, već se na poseban način zapravo ovaj rimski pisac i istoričar prilikom formiranja svog narativa o kugi oslanja na Tukididov opis epidemije zarazne bolesti u doba atinskog državnika i vojskovođe Perikla (Whately 2017, 700 – 703).

Tukidid je u svojem „Peloponeskom ratu“ ostavio živo svedočanstvo o epidemiji nepoznate bolesti, najverovatnije velikih boginja ili plućne kuge, koja je pogodila Atinu 430. godine usled opsade grada koju je nametnula Sparta. U naredne tri godine zaraza je pokosila oko dvadeset pet procenata ukupnog broja stanovnika Atine. Tukidid, koji je lično učestvovao u Peloponeskom ratu, ostavio je detaljan opis toka bolesti i njenih manifestacija s ciljem da buduće generacije uspešno prepoznaju početne simptome bolesti. Ispostaviće se da je Tukididov opis postao uzor kasnijim piscima sve do duboko u srednji vek. O tukididovskom stilu pisanja istorije i metodama opisa određenih događaja i ekskursa koje Prokopije koristio u svojim delima pisali su Herbert Hunger (1969), Averil Cameron (1985) i u novije vreme Anthony Kaldellis (2004).

Najpre treba reći da kod Tukidida i Prokopija opis epidemije predstavlja ekskurs u njihovoj naraciji. Oba ekskursa su uobličene kompleksne narativne celine. Oba pisca se bave uzrocima epidemije i upuštaju se u detaljan fiziološki opis toka bolesti, odnosno opisuju njene različite i višeznačne posledice po pojedinca ali i širu društvenu zajednicu antičke Atine i srednjovekovnog Carigrada. Takođe, oba pisca su se osvrnuli i na socijalni kontekst posledica epidemije (Thucydides, II, §53, 1 – 4) i moralne aspekte ljudskih odnosa i njihovih narušenih načela usled besporedka koji je nastupio. Prokopijev opis uključuje možda i aspekte carske kritike, budući da ističe, kao i Tukidid, nepredvidivost toka bolesti, odnosno da su mnogi ljudi na neobjašnjiv način uspevali da prebole zarazu, pa onda donekle rezignirano naglašava da je bolest nepogrešivo birala da najzlehudije ljude ostavi u životu. Ova konstatacija dolazi posle opisa Justinijanovih mera koje su, neuspešno, bile preduzete za sahranjivanje umrlih u Carigradu (Procopius, II, 256, 24 – 257, 14). I Tukidid i Prokopije imaju potrebu da istaknu da su pogrebni običaji i rituali bili zanemareni i da je određena vrsta bezakonja zavlada u atinskom polisu kao i u Carigradu, premda, Prokopije daje interesantan podatak da su se pripadnici carigradskih dema ujedinili u nesreći (Thucydides, II, §52, 1 – 4; Procopius, II, 258, 4 – 8).

Epidemija kuge kod Prokopija na trenutke dobija određena lična ili antropomorfna svojstva. Ona sama bira koga će pogoditi, umoriti ili ostaviti u životu, ali ništa manje značajno, i način, mesto i vreme rasprostiranja: „Činilo se da se kreće po nekakvom ustaljenom načinu, i da se zadržava određeno vreme u svakoj oblasti ... šireći se u svakom pravcu sve do kraja sveta kao bojeći se da neki kutak zemlje ostane pošteđen“ (Procopius, II, 250, 13 – 251, 7).

Jedna donekle sporedna, a važna, pojedinost, prisutna je uglavnom u svim opisima kuge sve do IX veka, a to je značaj luka u širenju epidemija. Kod Tukidida epidemija se pojavila najpre u Pireju da bi se postepeno proširila do „gornjeg grada“ (Thucydides, II, §48, 1 – 2). Kod Prokopija, naglasak je uopšteno na Carigradu koji je naravno imao nekoliko velikih luka preko kojih je prestonica Carstva ostvarivala vezu sa mnogim udaljenim gradovima i oblastima Rimske države, međutim i Prokopije je našao za shodno da napomene da se bolest uvek širila od obale ka zaleđu, što opet ukazuje na značaj luka u širenju epidemija (Procopius, II, 251, 7 – 9). Prokopijev savremenik, monofizitski episkop Jovan Efeski u svojoj *Hronici* beleži da su mnogi brodovi sa posadama bili

pokošeni epidemijom kuge.³ Međutim, Teofan i patrijarh Nićifor, koji usvajaju pojedinosti Prokopijevog opisa, u svojim prikazima izbijanja kuge u Carigradu pominju luke kao mesta odakle je počinjala da se širi zaraza u Gradu. Već smo pomenuli takozvanu Julijanovu luku u predgrađu Proba u Carigradu. Dodajmo tome i pomen kuge u Nićiforovoj *Kratkoj istoriji* koja je izbila u doba građanskog rata između Leontija i Tiberija Apsimara 698. godine. U Teofanovoj *Hronici* koja takođe govori o ovim događajima nalazi se i podatak da je kuga u to vreme izbila kada je car Leontije poduzeo poduhvat čišćenja carigradske luke Neorion (Theophanes, 370, 25 – 27).

Oslanjajući se na Prokopijev opis, pozniji vizantijski istoričari i hroničari usvajaju preko njega i određene motive koji se sreću već u Tukididovom opisu epidemije, pre svega društveni besporedak, naturalističke opise mrtvih i društvenu udaljenost ljudi. Međutim, pozniji romejski pisci usvajaju i Prokopijev opis natprirodnih pojava koje su najavljivale nastupanje bolesti, dakle jedan potpuno nov koncept u opisu kliničke slike koji uvodi do tada nepoznatu paradigmu u opise kuge, odnosno, rekli bismo tipično srednjovekovni manir naracije o epidemijским procesima, koji se ne sreće u takvom kontekstu kod Tukidida, i još bitnije, tumačenje uzroka i povoda zaodevaju u izrazito religijski kontekst ikonoboračkih sukoba, u kojima kritika cara, možda već prisutna u Prokopijevom izveštaju, sada postaje potpuno otvorena, budući da je povod za pojavu epidemije kuge u Carigradu 749. godine bezbožnost Konstantina V, progonitelja ikona, što je po svemu sudeći, i glavni motiv dvojice pisaca epohe ikonoborstva, da uopšte i pomenu epidemiju. Drugim rečima, u njihovim opisima kuge ima malo *istorijskog*, njihovi opisi bolesti i pomenu natprirodnih pojava koje su pratile epidemiju podsećaju donekle na opise kod Prokopija ali i idu korak dalje u smislu da potpuno preosmišljavaju narativ o epidemiji u kontekstu kritike vladavine cara Konstantina V. Motivi Nićifora i Teofana kao da nisu isti onim kojima se rukovodio Tukidid u svoje vreme, ali i Prokopije u VI veku, odnosno njihovim primarnim nastojanjima da pruže istorijski veran opis zaraze i da objasne uzroke njenog izbijanja i potonje posledice po državu i društvo. S tim u vezi, za razliku od Tukidida i Prokopija, Nićifor i Teofan se ne zadržavaju na opisu kliničke slike zaraženih. Ono što je u njihovim narativima isto i očigledno potiče iz starijih opisa, pre svega Prokopijevog, jeste prisustvo natprirodnih znamenja i ukazanja koja su se pojavljivala ljudima prilikom pojave epidemije kuge u Carigradu (Nikephoros, §67, 9 – 21; Theophanes, 423, 11 – 19). Prokopije navodi da su ljudi u početnom stadiumu bolesti videli utvare natprirodnih bića nakon čega bi oboleli. Oni koji bi sreli na ulici ove utvare pokušali bi da ih odbiju “prizivanjem najsvetijeg imena” – neuspešno (Procopius, II, 251, 11 – 20). Ova pojedinost ne sreće se u Tukididovom opisu već očigledno predstavlja nezavistan i možda samostalan Prokopijev dodatak u opis epidemije. Jovan Efeski, monofizitski episkop koji je takođe bio svedok kuge u Carigradu 541. godine ne pominje ovu pojedinost, pa tako ostaje nepoznato odakle Prokopije preuzima ovaj dominantan motiv koji

³ Delovi *Hronike* monofizitskog episkopa Jovana Efeskog, savremenika „Justinijanove kuge“ sačuvani su u sirijskom prevodu iz 9. veka, u takozvanoj *Hronici* Pseudo – Dionisija iz Tel Mahre. Cf. Pseudo – Dionysius, 75.

ulazi i u kasnije opise kuge u vizantijskoj historiografiji. Upravo ovaj detalj koji se sreće u Prokopijevom opisu kuge u Carigradu 541. godine predstavlja jedan od osnovnih i dominantnih narativnih motiva u opisima kuge iz 749. godine u Carigradu koje daju patrijarh Nićifor i Teofan. Istoriopisci iz epohe ikonoborstva preneće u skraćenom obliku još detalja koje donosi Prokopije. Naime, oni će takođe naglasiti da je kuga izazvala veliki pomor koji će tadašnje stanovnike Grada suočiti sa problemom nedostatka pogrebnih mesta (Nikephoros, §67, 21 – 35; Theophanes, 423, 29 – 424, 1), što samo po sebi predstavlja spoj sa opisima koje daju Prokopije i pre njega Tukidid, ali, s druge strane, u Nićiforovom i Teofanovom narativu ova pojedinost samo je u funkciji naglašavanja siline božanske kazne koja je zadesila Romeje zbog bezbožstva ikonoboračkog cara Konstantina V. Već smo naglasili da se i u Prokopijevom ekskursu o kugi u doba Justinijana možda naziru elementi kritike cara u formi aluzije – bolest je, po Prokopiju, na neobjašnjiv način, birala da u životu ostavi najzlehudije – Justinijan je bio jedan od preživelih u toj epidemiji, što je dodatno pojačano Prokopijevim rečima da su se “te stvari otkrile tek kasnije”, aludirajući na potonje faze Justinijanove vladavine koje bi se mogle posmatrati kritički (Procopius, II, 258, 23 – 259, 3), dok je kod istoričara s kraja VIII i početka IX veka čitav opis epidemije kuge polovinom VIII veka potpuno usmeren na osudu vladaočeve ikonoboračke politike i čitave njegove vladavine. Na taj način, prvobitni model opisa jedne zarazne epidemije koja je sobom nosila smrt velikog broja populacije, kakva je bila epidemija u doba Tukidida i Perikla, i čiji je opis prvi pravi grčki istoričar sastavio sa plemenitom namerom da budućim pokolenjima ostavi koristan opis bolesti i epidemije radi njenog pravovremenog suzbijanja, i koji će postati uzor budućim vizantijskim istoriopiscima, vremenom je pretrpeo rekli bismo idejno preosmišljanje, u kojem je Prokopijev opis početka “Justinijanove kuge” 541. godine bio važna prelazna etapa – pri čemu je Prokopije kao istoričar u mnogome ispunio kako norme naratološkog načela uspostavljenog još kod Tukidida, i zadržao istorijski veran prikaz toka epidemije, ali sa već ugrađenim segmentima koji su davali tipičnu ranosrednjovekovnu notu opisu bolesti, da bi u doba vizantijskog ikonoborstva, kada se ujedno beleži i poslednji u istoriji zabeležen talas ove dvovekovne epidemije, u vizantijskim istorijskim delima on zadobio potpuno drugačiji kontekst i sveo se na prevashodno ideološko oruđe u međusobnim hrišćanskim rasprama o problemu poštovanja svetih ikona. Paradigma u predstavljanju epidemije se potpuno promenila pod uticajem hrišćanstva i rađanja nove srednjovekovne rimske imperije i njene ideologije isprepletane karakterističnim histološkim i ikonoboračkim rasprama, u kojima su i epidemije posmatrane više kao posledica teoloških sukoba i mnogostrukih jeresi nego kao medicinski fenomen koji je Tukidid u svoje vreme pokušao što objektivnije da opiše, a potom, Prokopije iz Cezareje, oslanjajući se na Tukidida u nekim elementima njegovog kazivanja, nadograđujući svoj narativ novim (srednjovekovnim?) elementima, kao što su natprirodna znamenja i prikrivena kritika cara Justinijana, postavio model koji će kasnije koristiti ikonofilski pisci, pretvarajući svoje opise kuge u protivikonoboračku propagandu i osudu cara Konstantina V.

Izvori:

- Nikephoros Patriarch of Constantinople. 1990. *Short History, Text, Translation, and Commentary*. C. Mango (ur.). Washington D.C.: Dumbarton Oaks.
- Procopius Caesariensis. 2001. *Opera Omnia. Vol. I. De Bellis Libri I – IV*. J. Haury, G. Wirth (ur.). Monachi et Lipsiae: K. G. Saur.
- Pseudo – Dionysius of Tel – Mahre. 1996. *Chronicle (known also as the Chronicle of Zuqnin)*, III. Translated with notes and introduction by W. Witakowski. Liverpool: Liverpool University Press.
- Theophanis. 1883. *Chronographia*. I. C. de Boor (ur.). Lipsiae: Teubneri.
- Thucydides. 1990. *The Peloponnesian War*. J. S. Rusten (ur.). Cambridge: Cambridge University Press.

Literatura:

- Cameron, A. 1985. *Procopius and the Sixth Century*. London and New York: Routledge.
- Hunger, H. 1969-1970. „On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature“. *DOP* 23: 15-38.
- Kaldellis, A. 2004. *Procopius of Caesarea: Tyranny, History and Philosophy at the End of Antiquity*. Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Little, L. urednik. 2007. *Plague and the End of Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marjanović, D. 2019. „Memories of Plague in Late 8th and Early 9th Century Byzantine Historiography“. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 38: 8-20.
- Whately, C. 2017. „Thucydides, Procopius, and the Historians of the Later Roman Empire.“ U *The Oxford Handbook of Thucydides*, R. K. Balot, S. Forsdyke, E. Foster, (ur.), 691-707. Oxford: Oxford University Press.

“From Thucydides to Theophanes” – A Byzantine Understanding of Epidemic Processes and their Representations in Historiographical Works from the End of the 8th to the Beginning of the 9th Century

Summary:

Various epidemics and *plagues* fell upon the human kind from the earliest times. One of the most significant descriptions of a mortal epidemic is delivered by the famous Greek historian Thucydides in his *Peloponnesian war* which appeared in Athens during the time of Pericles. It is not unknown that the later famed Byzantine historian Procopius of Caesarea delivered a similar narrative, depicting the so called *Plague of Justinian* which appeared in the eastern Mediterranean in 541. Procopius' *History* is a famed work already during the time of the Byzantine empire, and later Byzantine historians, such as the Patriarch Nikephoros of Constantinople and Theophanes the Chronographer, utilized some of Procopius' narratological elements in order to produce their own historical account of the

Plague of 749 in the time of the iconoclastic Emperor Constantine V. In this paper we investigate how much did the notions of *plague* described by Thucydides enter into Procopius' narrative. We also investigate how much Procopius delivered original passages of his own in order to shape his image of the *Plague of Justinian*, embedding elements of subtle critique of Justinian and his reign, and how much did these elements transform and enter the later accounts of Nikephoros and Theophanes in relation to their polemics with the iconoclastic reign of Constantine V.

Keyword: plague, epidemics, Athens, Constantinople, Thucydides, Procopius, Patriarch Nikephoros, Theophanes, Justinian, Constantine V

Dr Marija Kocić¹

Kuga u Veneciji 1575-1577. i njene posledice po politički položaj Mletačke republike i njeno ustrojstvo²

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Apstrakt: Jedna od najrazornijih epidemija koja je tokom ranomodernе epohe pogodila Veneciju bila je kuga od koje su njeni stanovnici počeli da oboljevaju 1575. godine. Nakon prvog udara naredne godine usledio je mnogo ozbiljniji, kada je ova epidemija odnela veliki broj njenih stanovnika. Svrha rada je da ukaže na koji način je ova epidemija delovala na patricijat kao vladajuću strukturu, te u kojoj meri je ona uticala na njegovu kasniju dezintegraciju.

Ključne reči: Venecija, patricijat, kuga 1575–1577, demografija, politički sistem

Venecija je svoj politički uspon ostvarila zahvaljujući razgranatoj trgovini sa Levantom, podstaknutom u doba slabih vizantijskih vladara, od kojih je dobila prve kapitulacije. Ona je zapravo parazitirala na umirućem telu Vizantije, ali je nakon njenog konačnog pada Venecija uspela da sačuva njeno mediteransko nasleđe (Samardžić, Kocić 2020, 31). Kao trgovačka velesila Venecija je svoj zenit ostvarila u XIV veku, koji je na društvenom planu obeležila prva pandemija kuge na evropskim prostorima poznata pod imenom Crna smrt (1348). Suočavanje sa pandemijom razornih posledica delovala je podsticajno na vlast u Veneciji da se organizuje u odbrani od nje, stvarajući time svoje prve zdravstvene ustanove (Kocić 2013, 45–55).

Venecija je za razliku od ostalih italijanskih gradova-država bila lišena unutrašnjih previranja i sukoba koji su vodili u pobune i destabilizaciju vlasti. Tome je ona imala da zahvali seriji zakona donetih u periodu od 1297. do 1323. godine, koji su ostali poznati kao *Serrata* (Zatvaranje) Velikog Veća. Upravo je taj događaj Maria-Tereza Todesco povezala sa nastankom patricijata u njegovom kasnijem značenju (Todesco 1989, 7). Tim zakonima suzbijeno je frakcionisanje, do čega bi dovelo dalje uvećanje broja njegovih pripadnika, dok su u isto vreme patricijima pružili političku opravdanost za nasleđivanje svojih titula. Tokom XV i XVI veka identifikacija patricijskih porodica i državnog interesa razvijala se u okolnostima kada se država nametnula kao garant za legalnost rođenja (porekla) patricija i sklapanju brakova među njihovim pripadnicima (Romano 2014, 87). Ishod takve politike bio je i porast značaja Zlatne knjige (*Libro d'oro*) po konstitucionalni sistem, u koju su bile upisivane sve pri-

¹ marija.kocic@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0001-7582-2103

² Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

znate patricijske porodice. Napomenimo da je kao dokaz porekla (kao i za legitimnost venčanja) patricij morao da poseduje potvrdu tela *državnih advokata* (*avvogadori di comun*) (Romano 2014, 87).

Ubrzo po donošenju serije zakona označenih kao *Serata* Venecija je ušla u razdoblje teritorijalne ekspanzije. Političke vizije generacije patricija koje su donosile zakonodavne odredbe o „zatvaranju“ Velikog veća suštinski su se razlikovale od okolnosti koje je teritorijalno širenje Venecije nametnulo kao realnost. Do sredine XV veka Venecija je uspela da osvoji najveći deo Veneta (Padovano, Vičentino, Veroneze i Trevizansku Marku), zatim Polezine i veliki deo Lombardije, a koja dobija naziv mletačka Lombardija u okviru koje su bile formirane provincije Bergamasko, Brešano i Kremasko. Pored ostalog, bilo je zaokruženo i osvajanje provincija Patrie del Friuli i delova Istre, koje su takođe činile deo Teraferme. Takva teritorija imala je posve drugačiju političku tradiciju i konstitucionalno ustrojstvo u odnosu na Veneciju sa početka XIV veka. U isto vreme, proširenje ostvareno u Dalmaciji, koja joj je *de facto* priznata 1420, uticalo je da patricijat te prekomorske posede tretira kao svoje kolonije. Treba navesti i njene posede na Levantu: Krit, Kipar, ostrva u Egeju, delova Moreje i suštinski bitna Jonska ostrva.

Opseg Republike od sredine XV veka bitno se razlikovao od opsega koji je ona imala početkom XIV veka. Sa starim uređenjem mogućnost vladavine nad tako velikim teritorijama različitog političkog nasleđa ostala je ograničena. Patricijat je i dalje figurirao kao zatvorena „kasta“ dok se, s druge strane, stvarala ideologija koja je trebala da opravda njegovu vladavinu, istovremeno namećući princip jednakosti za sve njegove pripadnike.

Prelomni period u istoriji Venecije nastupio je sa Kiparskim ratom (1570–1573). U trenucima kada je osmanska flota napala Kipar, Senatu se kao jedina spasonosna mogućnost nametnulo savezništvo sa Filipom II (1556–1598) i papom. Sklapanje Svete lige svečano je proglašeno u Crkvi sv. Petra u Rimu 25. maja 1571. godine (Brodel 2001, II, 404). Najznačajniji događaj Kiparskog rata bila je bitka kod Lepanta, vođena 7. oktobra te godine, koja, uprkos pobjedi hrišćanske strane, nije ništa bitno izmenila u odnosima na Mediteranu. Borbe vođene kod Lepanta oslabile su obe zaraćene strane, dok su najveću korist izvukle „severne nacije“, koje nisu ni učestvovala u Ratu Svete lige (Кочич 2010, 243–265).

Maria-Tereza Todesko navodi da je od početka Kiparskog rata patricijat bio zahvaćen moralnom krizom. Ona se poziva na izvor iz 1570. u kome je zabeleženo da je pomenute godine u Veneciji zavladao takva nestašica kakva nikada do tada nije bila zabeležena (Todesco 1989, 22). Za vreme boravka u dalmatinskim lukama mletačka vojska bila je desetkovana usled epidemije, po svoj prilici kuge. Prema pojedinim računicama stradalo je oko 10.000 njenih vojnika, od toga i jedan broj zapovednika mletačkih brodova, pripadnika patricijata. Samo tokom bitke kod Lepanta živote je izgubilo šesnaest patricija (Todesco 1989, 23).

Ogromni ratni troškovi, materijalna šteta pretrpljena tokom ratnih operacija i gubici u ljudstvu primorali su Senat da mimo interesa Svete Lige i Filipa II uđe u mirovne pregovore sa Portom, koji su okončani sklapanjem separat-

nog mira 1573, što je izazvalo podozrenje saveznika prema njoj (Brodell 2001, II, 435–437). Odmah nakon sklapanja tog mira Senat je počeo da radi na približavanju Francuskoj što je trebalo da posluži kao kontrabalans jačanju španskog uticaja. U okolnostima kada su različite epidemije kosile stanovnike pojedinih delova Poluostrva (1574) u sali gde je zasedalo Veliko veće organizovan je veličanstven bal povodom dolaska francuskog suverena (Romanin 1857, VI, 347). Uz epitet „verolomna“, koji je Venecija u međuvremenu bila ponela, patricijat i njegovi podanici uskoro su počeli da trpe nov udarac od starog neprijatelja – kuge.

Jedna od neposrednih posledica velikog naleta kuge bio je i nagli porast broja traktata posvećenih toj bolesti, punih preporuka kako se od nje zaštititi. To je bio slučaj i u godinama 1575–1577. Jedan koji se među prvima pojavio na samom početku epidemije (1575) autora Blasiusa Astarusa objavljen je pod naslovom *Liber de curandis Febribus* (Frari 1811, 3). Ovo delo zapravo je bilo inspirisano „malignom groznicom“, kako su oboljenja slična kugi (različite vrste groznica) u to vreme bila nazivana. Izvori ukazuju da se takve groznice u njima pominju i pod imenom *tiffo contagioso*, zatim *febbri intermitten perniziose*, dok se ova poslednja u medicinskim traktatima XIX veka odnosila na velike boginje (*vaiuolo*) (Frank, 1842, 420–421). Godinu dana ranije (1574) u Veneciji je Đirolamo Doncelini objavio *Libello de Febre pestilenti*, (Frari 1811, 20), a iste godine je i Gentile objavio svoje delo posvećeno različitim vrstama groznica (Frari 1811, 29).

Kuga, koja je u naletima trajala, potakla je pojedine savremenike da objave svoja zapažanja o njenim posledicama, posebno sa medicinske strane. Tako je 1577. Jacobus Martinelli u Veneciji štampao traktat *de Peste, ac de pestilenti Contagio* (Frari 1811, 46). Iste godine je i Hieronymus Mercurialis objavio svoje delo na latinskom o kugi koja je tih godina pogodila Veneciju i Padovu (Frari, 1811, 48). Jedna od njihovih najčešćih svrha bila je davanje preporuka za odbranu od te bolesti, poput dela Franciskusa *Stabilisa Defensio contra asserentes pundendorum inflammationem non esse pestis signum*, (Frari 1811, 67) objavljeno u Veneciji 1576. napisano upravo sa tim ciljem.

Malo je problematično tvrditi koliko su dela na latinskom pisana od strane medika ili profesora u Padovi mogla svojim savetima i preporukama da prodru među običan svet kao literatura koja je imala za cilj da preventivno i kurativno deluje na pojedinca u vreme epidemije. Zbog toga ne treba da iznenadi činjenica da su se tokom epidemije 1575–1577. u Veneciji pojavili i brojni traktati na italijanskom jeziku, čime su postajali pristupačniji prosečnom čitaocu. Svi oni otkrivaju domete tadašnje medicine, ali i odnos njihovih autora prema mogućnostima lečenja obolelih od kuge. Jedno od takvih dela je traktat koga je 1576. objavio Gios. Daciano pod nazivom *Trattato della peste e delle petecchie, nel quale s'insegna il vero modo, che si dee tenere per preservarsi, e curare ciascuno oppresso da tali infermità* (Frarii 1811, 85).

Početakom XIX veka Anđelo Antonio Frari ukazao je na jednog autora koji je ostavio značajno svedočanstvo o ovom napadu kuge na stanovnike Venecije Antonija Glizentea poreklom iz Breše, koji se istakao kao pisac nekoliko traktata ((1) *Sommario delle cause, che dispongono i corpi degli uomini a patire la*

peste; (2) *Trattato del metodo di vivere e delle precauzioni da osservarsi necessarie alla preservazione nel tempo di peste* i (3) *Risposta per il primo trattato delle cause della peste all'Apologia di Annibale Raimondi Veronese* (Frari 1811, 87). Na Glizenteov rad sredinom istog veka ukazao je i Jozef Frank (Frank 1842, 433). Svi njegovi radovi objavljeni su za uglednu venecijansku štamparsku porodicu Borgominieri (Rutilio i Kamilio).³

Andrea Graciolo di Salò koji je iste godine objavio traktat otkriva i shvatanje ondašnjih ljudi o karakteru same bolesti, koji su nastavili da je doživljavaju kao „bič božiji“, verujući da njeni izvori leže izvan dometa ljudskog uticaja i volje. Shodno tome od kuge je pojedinac mogao samo u ograničenim merama da se zaštititi, pri čemu Graciolu nije predstavljalo nikakvo čudo da u njenom lečenju razmatra i mogućnost korišćenja ulja Sv. Benedikta (Gratiolo di Salò 1576, 45). To je još uvek predstavljalo doba u kojem se šećer prodinstan u vodi od čička preporučivao kao jedan od lekova protiv te bolesti (Glisente 1576c).⁴

Kuga nije samo potstakla porast broja medicinskih traktata štampanih od strane očevidaca ove prirodne pošasti, već i veliki broj poema, pesama, madrigala, lamenta i molitvi (Cohn 2010, 147). Oni u velikoj meri otkrivaju raspoloženje koje je zahvatilo stanovnike Venecije, koji su kugu doživljavali kao užas sa kojim je njihov opstanak bio suočen. Molitve je trebalo da posluže da umilostive nadnaravno, i utaže njihov verski sentiment koji je vadio za spasenjem iz potpuno bezizlazne situacije. Nikom, međutim, nije bila poznata prava priroda bolesti, a lek za nju morao je da sačeka pojavu mikroskopa. Jedino su se u tadašnjim okolnostima potpuna izolacija i jak imuni sistem pokazali kao pouzdana zaštita od ove „Božije pošasti“.

Iako su svedočanstva o epidemiji 1575–1577. ostala rasuta po brojnim arhivskim fondovima i ondašnjim istoriografskim prikazima, tek su u XX veku bila izvršena dva seriozna istraživanja na temeljnim i metodološki pouzdanim osnovama. Prvi je delo Nemca Ernsta Rodenvalda, publikovano 1953. (Rodenwaldt 1953), a drugi potiče iz pera jednog od najuglednijih italijanskih istoričara Paola Preta i objavljeno je 1978. godine (Preto 1978).

Kako je savremenik tih dešavanja zabeležio ovo „strašno zlo od kuge“ prvo se pojavilo u Trentu, odakle se proširilo u isto vreme na Veronu i Veneciju (Gratiolo di Salò 1576).⁵ Tokom jula 1575. kuga je zahvatila Veronu, gde je stigla zahvaljujući zaraženoj robi. Tri meseca kasnije zabeleženi su prvi slučajevi zaraženih i u Mantovi, a ubrzo zatim i u Veneciji, Padovi i delovima mletačke Lombardije, odakle se ona proširila na pojedine švajcarske kantone (Corradi 1876, II, 231). Međutim, u Veroni je, kao i u Veneciji, kuga ubrzo počela da jenjava, zbog čega se sredinom decembra 1575. prestalo sa primenom sanitarnih mera (Corradi 1876, II, 234, ref. 4). To je verovatno bila jedna od najkobnijih odluka oligarhije koja je imenovala ljude na položajima u zdravstvu. Za to su pojedini savremenici krivili nedovoljnu stručnost medika, ali i pojedince

³ Doncelini je 1570. objavio u Veneciji knjigu *Lettera intorno la natura, le cause, e la cura della Peste* (Frari 1811, 85).

⁴ Podatak preuzet iz: Cohn 2010, 309. Detaljnije o Borgominijerima u: Cioni 1971; internet verzija rada ne poseduje paginaciju.

⁵ Nijedno od objavljenih dela Antonija Glizentea ne poseduje paginaciju.

odgovorne za javno zdravlje koji su donosili značajne odluke u pogledu name-
tanja i poštovanja karantina. Antonio Glizente i sam je ukazivao na loše vođe-
nu politiku od strane odgovornih lica u svom traktatu štampanom 15. januara
1576. zasnovanom kao kritika tada vrlo popularne *Apologije* Anibala Raimon-
da (Glisente 1576b).

Najstrašniji udar Venecija je pretrpela 1576. Iz te godine potiče izveštaj
Glizentea koji je detaljno opisao manifestaciju same bolesti. To njegovo delo
upućeno je nadprovidurima za zdravstvo imenovanih u vanrednim okolnosti-
ma. On se njima obratio sa namerom da njegove članove ubedi da se nije radi-
lo o kužnim groznicama (*pestilentia*), kako su pojedini tvrdili, već o kugi (Gli-
sente 1576a).⁶ Pored isticanja činjenice da je kuga prenetá iz Trenta, za njeno
brzo širenje krivio je nedovoljno poštovanje mera opreza “...*in fatto la espe-
rientia mostra, che il veleno delli appestati molte volte rimane nella vestimen-
ta, & massarie che ciò patiscono...*” (cif. Glisente 1576a). „Strašna kuga“ (*peste
oribile*), kako su je savremenici upamtili, uticala je da se mnogi stanovnici gra-
da Venecije razbeže. Od 1. avgusta 1575. do 21. jula 1577, kada je zvanično grad
bio oslobođen od kuge, od nje je umrlo 51.000 ljudi; drugim rečima 27 na sva-
kih 100 stanovnika (27%), jer se procenjuje da je u ovom gradu u to doba žive-
la 191.000 ljudi (Corradi 1876, II, 232, ref. 1).

Veliku ubojitost kuge pojedini savremenici pripisivali su i lošim vremen-
skim prilikama. Gilzente je naveo da je tokom 1575. leto bilo neumereno topo-
lo (*le estate calda non temperata*), za kojim je usledila topla jesen, kao i toplije
vremenske prilike tokom zime. Proleće 1576. je takođe bilo toplo, nakon čega
je od 14. maja usledio talas velikih kiša (Glisente 1576a). Sa njegovim navodi-
ma podudaraju se izveštaji ljudi koji su sa teritorije Osmanskog carstva prati-
li intenzitet te epidemije. Stalno su diplomate akreditovane u Istanbulu uka-
zivale da je kuga tokom leta, odnosno toplijih meseci, dobijala na intenzitetu
(Kocić 2014, 55–59; Kocić, Samardžić 2019). Činjenica je da su savremenici bili
upoznati s time da su posebno visoke temperature pogodovale širenju kuge.
Sa time se slagao i Antonio Gilzente, koji je tvrdio da kišno proleće i početak
leta 1576. nisu toliko doprineli širenju kuge, koliko visoke temperature koje su
usledile nakon 13. jula (Glisente 1576a).

Samo tokom 1576. umrlo je 286 patricija, mada nisu svi izgubili živote od
kuge. Iako je kuga odnela više od četvrtine gradskog stanovništva, ona se u
mnogo manjoj meri pokazala ubojitom u slučaju patricija. Ukoliko se pretpo-
stavi da je patricijat brojao 2.500 odraslih patricija, od kuge je stradalo 8–9%.
Ukoliko se ubroje preminuli iz 1575. i 1577. procenat bi bio malo veći (Todes-
co 1989, 23).

Jedno objašnjenje niže smrtnosti patricija bila je mogućnost da se oni
sklone na svoje posede u Terafermi. Zakon im je priznavao pravo da u po-
jedinim delovima Teraferme (Veneto) mogu da grade svoje letnjikovce, što
im je pružalo mogućnost samoizolacije. Na značaj izolacije kao mere zašti-
te od kuge ukazivao je i Gilzente, koji je te godine uočio da je mnogo manja
smrtnost vladala u manastirima i samostanima u kojima su obolelima stajale

⁶ Uvodni deo ovog spisa ne poseduje paginaciju.

na raspolaganju veće prostorije, kao i u Novom Lazaretu, u kome je postojala veća mogućnost provetravanja. Suprotno od toga, u *cassele di st. Rasmo*, u kome su uglavnom bili smešteni siromašni stanovnici oboleli od kuge, umiralo se u većem broju (Glisente 1576a).

Oligarhija je nakon kuge 1575–1577. ostala na oprezu. Mišelu Montanju bio je potreban 1580. zdravstveni sertifikat, koji je morao da izvadi u Trentu i overi po dolasku u Roveredo, da bi mogao da uđe u Veronu (De Montaigne 1879, 584). Gubici nastali usled kuge relativno su brzo bili nadoknađeni. U slučaju patricija to je bila posledica njihovog prirodnog priraštaja, dok se na nivou ostalog dela stanovnika grada mnogo značajnijim pokazalo doseljavanje (imigracija). Tokom prethodne decenije veka prisutan je trend porasta stope nataliteta i umereni mortalitet među pripadnicima patricijata, ali je tokom poslednje decenije veka i broj rođenih i broj umrlih patricija bio značajno opao (Todesco 1989, 24). Upravo je 1580. Mišel Montanj posetio Veneciju, primetivši da je ona važila za najjeftiniji za život grad na svetu, uz isticanje nezaobilaznih detalja o njenom najglasovitijem kuriozitetu – kurtizanima, od kojih je Veroniku Franko imao prilike i da lično upozna (De Montaigne 1879, 587). Njegove reči ukazuju na posledice razorne epidemije po ekonomske, socijalne i kulturne prilike, koje će u celosti izbiti na površinu u decenijama koje su usledile. Jedna od prvih posledica uočena u tendencijama sa samog kraja XVI veka je i preorijentacija onih patricijskih porodica koje su se uzdigle zahvaljujući trgovini, u zemljoposjednike (Brodell 2001, I, 74).

Apeninsko Poluostrvo je 1587. bilo pogođeno nestašicom usled koje je zavladao glad, što je pogodovalo širenju bolesti koje onovremeni izvori beleže kao *Febbri maligne* i *Tifo petecchiale* (Corradi 1876, 292–293). Ovde trebamo dodati i epidemiju gripa koja je 1588. izbila upravo u Veneciji (Brodell 2001, I, 321). Sve navedeno dovelo je do pada nataliteta među patricijima, što je postalo očigledno od 1615. i potrajalo sve do ukidanja Republike 1797. godine (Todesco 1989, 24).

U izvoru iz 1584. navedeno je da „Venecija loše stoji jer su mladi preuzeli upravu od starijih“ (cif. Brodell 2001, I, 320). Autor tih redaka i nesvesno ukazuje na afirmaciju prirodnog procesa da je prevagu odnelo plemstvo mlade životne dobi. To je bez sumnje uticalo i na sistem odučivanja koje je svoje izvoriste imalo na Brolju. Stvoreno kao mesto okupljanja patricija za vreme pauza tokom zasedanja Velikog veća i Senata, Broljo je zgodno bio smešten nadomak Prokuratrija i duždeve palate (današnja Pjaceteta). Ukoliko je neki patricij težio dobijanju određenog položaja u državnoj upravi morao je ostvarenje svoje želje da traži na Brolju. Kratko trajanje funkcija, privatni interesi koji su ih izdvajali u frakcije, i mogućnost rotacije istakli su Broljo u prvi plan. Odnosi u okviru patricijata posebno su bili pooštreni izdvajanjem najsiromašnijeg njegovog sloja – barnabota, koji su dobili ime po gradskoj četvrti Santa Barbari u okviru koje je živeo njihov najveći broj (Kocić 2022, 50). Zbog toga je epidemija kuge 1575–1577. dodatno doprinela intenziviranju procesa koji će nekoliko decenija kasnije Veneciju odvesti u doba vladavine njene dekadentne oligarhije.

Kvarenje izbornog procesa za dobijanje službe od *per merito* u *per danaro* uticao je da Broljo ponese epitet najkorumpiranijeg mesta u državi i najslabi-

je karike vlasti, što je predstavljalo najznačajnije karakteristike vladavine dekadentne oligarije (XVII i XVIII vek). Iako je zakonom bila propisana procedura prilikom izbora na svaki položaj, ona je ne retko zanemarivana tokom pridobijanja patricija za ili protiv izbora određenog kandidata (Kocić 2022, 51). To je dovelo do porasta korupcije u samom centru moći, dok su na najznačajnije položaje birani ljudi koji su svoj izbor imali čime da plate, ili su raspolagali ličnim uticajem.

Fernan Brodel bio je potpuno u pravu kada je tvrdio da se Venecija nakon 1576. nikada nije u potpunosti oporavila jer je vekovna konjunktura sa XVII vekom krenula naniže (Brodel 2001, I, 320). Alfredo Vidžano, sa svoje strane, ističe da je u periodu od 1580. do 1620. došlo do promene diferencijacije među pripadnicima patricijata. Mešovito državno ustrojstvo, koje su veličali autori XV i XVI veka, do tada je postala književna fikcija. Klerikalizacija u ponašanju pripadnika patricijata i novonametnuta im moralna načela odvijali su se u isto vreme kada je došlo do suštinskih promena u političkom položaju Mletačke Republike (Viggiano 2013, 71).

Kraj XVI veka obeležilo je povlačenje Španije sa Apeninskog poluostrva. Smanjenje tog pritiska u slučaju Venecije odrazilo se samo delimično jer je Španija pod svoju vlast držala Milansko vojvodstvo, na čiji je račun Venecija proširila svoju teritoriju u Lombardiji. Tradicija o njihovoj pripadnosti Španiji krajem druge decenije XVII veka još uvek je bila živa sudeći po stavovima i ponašanju ambasadora Španije u Veneciji Alfonsa dela Kueve. Kriza u odnosima dveju država dodatno je pogoršana izbijanjem Tridesetogodišnjeg rata (1618–1648), kada je na samom njegovom početku veliki strateški značaj stekla Valtelina, koja je bila u sastavu Grizona. Za Španiju je Valtelina uspela da zadrži izuzetan strateški značaj zbog održavanja komunikacija sa austrijskim posjedima. Sa svoje strane Venecija je u Grizonu regrutovala vojnike, zbog čega joj nije odgovaralo jačanje španskog uticaja u njenom neposrednom okruženju (Kocić 2022, 15). Jedna od posledica tog velikog sukoba koji je zahvatio veliki deo Evrope bio je mletačko-austrijski rat za Gradišku (1618–1621). Ostali ratovi koje Republika bude vodila biće isključivo sa Osmanskim carstvom. Ti ratovi vođeni u drugoj polovini XVII i početkom XVIII veka naneli su Veneciji nemerljive gubitke. Kao rezultat mira sa Portom Venecija je ostajala bez teritorija, prihoda i ljudstva. Oni su u punom svetlu otkrili stepen odanosti pokorenih stanovnika Prevedroj, na šta posebno ukazuje primer opstrukcije grčkog stanovništva u odbrani Moreje 1715. godine (Samardžić, Kocić 2020, 32).

Dok je tinjao sukob zbog Valteline i vođen rat za Gradišku vlast u Veneciji se otvoreno suočila sa posledicama prodora „severnih nacija“ na Mediteranu, usled čega je došlo do pada njenih prihoda od međunarodne trgovine. Potiskivanje sa levantskog tržišta porazno je uticalo na patricijat, čiji su pripadnici počeli da se preobraćuju od magnate u pomorskoj trgovini u zemljoposjednike.

Gubitak značajnog broja patricija usled kuge, drugih epidemija i rata potkopao je upravnu strukturu države. Preživeli deo patricijata pokušao je redefinsanjem mita o vlastitoj superiornosti i jednakosti svojih pripadnika da ojača vlastiti položaj u državi i društvu, čime je bila uništena klasična forma veneci-

janskog republikanizma (Kocić 2022, 14). Isto vreme donelo je začetke barokne kulture, koja je tokom XVII veku postala dominantni pravac u evropskoj umetnosti. Venecijanski barok ostao je obeležen starim, naizgled suptilnim formama, stvorenim u okrilju njenog vizantijskog nasleđa, na koji je neizbrisiv pečat ostavila ideologija koja se u novim okolnostima začinjala. Istu epohu u mnogo većoj meri obeležilo je stvaranje „slobodnjaštva“ (*libertinaggio*), u čijem su duhu vaspitavane nove generacije patricija. Mletački libertinizam, ili ispravnije libertinado, predstavljao je do krajnjih granica razvijeno upražnjavanje onih vrsta sloboda, koje su zadirale u temelje moralnog i verskog ustrojstva tadašnjeg društva, te nosile i negativne posledice po isto, koga je stvorio upravo patricijat radi potrebe vlastitog samoodržanja (Kocić 2022, 55).

Zaključak

Izmicanjem ranomodernog doba nestajali su moć i snaga Venecije. Država ponikla na ruševinama Vizantijskog carstva, čijoj je propasti sama doprinedla, uspela je da se okoristi njegovom privrednom sferom radi vlastitog privrednog uzdizanja. Temelji moći Venecije postavljeni u XII i XIII veku razgrnali su se vremenom do vrhunca dosegnutog tokom XIV i XV veka. Kontakti sa Levantom, uprkos učvršćivanju Osmanlija u istočnom delu mediteranskog tržišta, omogućili su Veneciji da nastavi sa akumulacijom kapitala stečenog trgovačkim aktivnostima, ali su isti kontakti izazivali i nepovoljne demografske posledice usled razornih napada kuge, počevši od 1348. Stav prema kugi u osmanskoj državi koja se zasnivala na odredbama šerijata, u potpunosti se razlikovao od stava italijanskih gradova-država, koji su zbog svojih kontakata s Levantom postali najizloženiji njenim udarima. Jedna od posledica Crne smrti (1348–1351), najrazornije pandemije kuge do tada na prostorima Evrope, bili su i sanitarni propisi, koje su pojedine države počele da donose radi zaštite svojih stanovnika i trgovaca. U tome je, pored Dubrovnika prednjačila i Mletačka Republika.

Kuga koja je u periodu od 1575. do 1577. godine zahvatila Veneciju pokazala se kao jedna od najubojitijih koje su taj grad pogodile tokom ranomodernog doba, čiji je smrtni bilans iznosio četvrtinu gradskog stanovništva. Njene neposredne posledice bile su ne samo velika smrtnost, već i porast verskog sentimenta kod velikog dela stanovnika, kao i ateizma, koje su se po pravilu tokom takvih strašnih pomora javljale u svim delovima Evrope. Nesumnjivo najosetljiviji na pomor bio je patricijat, među čijim su pripadnicima bila birana sva lica u gradskoj i državnoj upravi, kao i u upravi provincijama. „Novi ljudi“ koji su nakon 1577. preuzeli vlast u Veneciji, morali su da se suoče sa izmenjenim spoljnopolitičkim okolnostima koje su prilike na Mediteranu, koji je važio za žilu-kucavicu Prevedre, kao i u Evropi nametnuli. Učvršćivanjem francuskih, engleskih i holandskih trgovca na Mediteranu tokom XVII veka Venecija je postepeno potiskivana iz međunarodne trgovine sa osmanskim Levantom i preko Levanta sa Dalekim istokom. Na pomolu je bila pojava novih trgovačkih puteva i dominacija Atlantika, koja je u sve većoj meri odvlačila pažnju engleskih trgovaca od Venecije.

Gubici patricijata u prvo vreme bili su nadoknađeni isključivo zahvaljujući prirodnom priraštaju. Takva situacija trajala je do Kandijskog rata (1645–1669) kada je ponovo bila otvorena *Libro d'Oro* za upis novih članova. Imovno stanje navodilo je porodice iz Venecije i Teraferme da kupe sebi prohodnost u patricijat. Doktrina, stavovi i maniri njegovih pripadnika umnogome su se razlikovali od patricija koji su živeli i glasali u XIV veku. Sa XVII vekom nestala je želja za uvećanjem trgovačkog profita, dok su se patriciji pretvarali u zemljoposjednike u maloj meri zainteresovane za poslovanje, a u mnogo većoj za ležernost, koju im je trošenje nasleđene imovine omogućavalo. Demografski pad, prekomponovanje njegove strukture agregacijom novih porodica, izmenjene političke okolnosti i želja za ličnom dominacijom i lagodnim životom, u čemu su posebno mesto stekli kocka, maskembali, kurtizane..., pretvarali su aristokratsku republiku XIV u vladavinu njene dekadentne oligarhije.

Izvori:

- De Montaigne, M. 1879. *The Complete Works of Michael de Montaigne comprising his Essays, Letters, and his Journey through Germany and Italy*. W. Hazlitt (ur.). Philadelphia: William T. Amies.
- Glisente, A. 1576a. *Il Summario delle cause che dispongono i corpi degli huomini a patire la corrottione pestilente del presente anno M D L X X V I*. Venetia: [Rutilio & Camillo Borgominieri].
- Glisente, A. 1576b. *Risposta fatta per il sumario delle cause pestilenti di M. Antonio Glisente Bresciano: alla apologia dell'Eccell. M. Anibal Raimondo Veronese*. Venetia: [Rutilio & Camillo Borgominieri].
- Glisente, A. 1576c. *Trattato del regimento del vivere, et delle altre cose che devono usare gli huomini per preservarsi sani nelli tempi Pestilenti. Continuato alla cognitione delle cause che producono la Peste*. Venetia: [Rutilio & Camillo Borgominieri].
- Gratiolo di Salò, A. 1576. *Discorso di peste, nel quale si contengono utilissime speculationi intorno alla natura, cagioni, e curazione della peste, con un Catalogo di tutte le pesti più notabili de'tempi passati*. Vinegia: Appresso Girolamo Polo.

Literatura:

- Brodel, F. 2001. *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*. I–II. Beograd: Geopoetika – CID.
- Cioni, A. 1971. "BORGOMINIERI, Rutilio". U: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 12. Roma. Rad je dostupan na javnom domenu: https://www.treccani.it/enciclopedia/rutilio-borgominieri_%28Dizionario-Biografico%29/
- Corradi, A. 1876. *Annali delle epidemie occorse in Italia dalle prime memorie fino al 1850. Parte II: dall'anno 1501 al 1600*. Bologna: Tipi Gamberini e Parmeggiani.
- Frank J. 1842. *Trattato di medicina pratica universale*. I. Milano: Per a Gaspare Taruffi.
- Frari AA. 1811. *Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria*. Venezia: Tipografia di Francesco Andreola.

- Kočić, M. 2010. „Битка код Лепанта као прекретница у односима на Медитерану“. *Историјски часопис* 59: 243–266.
- Kočić, M. 2014. *Diplomatija u službi kapitala: evropske nacije na osmanskom Levantu (XVI–XVIII vek)*. Beograd: Hesperiaedu, Filozofski fakultet, Novi Balkanološki institut.
- Kočić, M. 2022. *Mletačka Republika: doba dekadentne oligarhije*. Beograd: Heraedu.
- Kočić, M. 2013. „Razvoj zdravstvene službe u Veneciji (*Magistrato alla Sanità*)“. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 32: 45–56.
- Kočić M, Samardžić N. 2019. *Epidemije kuge u Istanbulu sredinom XVIII veka prema izveštajima evropskih savremenika*. Beograd, 3-84 (separat); preštapano u: *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 38: 30–80.
- Preto, P. 1978. *Peste e società a Venezia nel 1576*. Vicenza: Neri Pozza.
- Rodenwaldt, E. 1953. *Pest in Venedig 1575–1577. Ein Beitrag zur Frage der Infektkette bei den Postepidemien West-Europas*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.
- Romanin, S. 1857. *Storia documentata di Venezia*. VI. Venezia: Dala Tipografia di Pietro Naratovich.
- Romano, D. 2014. „The Limits of Kinship: Family Politics, Vendetta, and the State in Fifteenth Century Venice“. U *Venice and the Veneto during the Renaissance: the Legacy of Benjamin Kohl*, M. Knapton, J.E. Law, A. Smith (ur.), 87–102. Firenze: Reti Medievali and Firenze University Press.
- Samardžić N, Kocić M. 2020. „Venecija u kontinuitetima kasnovizantijskog i postvizantijskog Mediterana“. U *Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran: životni uslovi i svakodnevnica*, N. Samardžić, V. Stanković, (ur.), 21–35. Beograd; Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture.
- Samuel K, Cohn, Jr. 2010. *Cultures of Plague. Medical thinking at the end of the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press.
- Todesco, M-T. 1989. „Andamento demografico della nobiltà veneziana allo specchio delle votazioni nel Maggior Consiglio (1297–1797)“. *Ateneo veneto* 174: 1–50.
- Viggiano, A. 2013. „Politics and Constitution“. U *A Companion to Venetian History, 1400–1797*, E. Dursteler (ur.), 47-84. Leiden: Brill.

The Plague in Venice 1575–1577 and its Consequences For the Political Position of the Republic of Venice and its Organization

Summary:

In the paper, the author analyses the occurrence and spread of the plague epidemic in the territory of the city of Venice, and its immediate consequences for the members of the patriciate, upon which the administrative structure of the Venetian state was based. The plague first appeared in Trento, where it was introduced through infected goods, but soon it also spread to Padua, Verona and Venice. The mentioned cities suffered the most during this outbreak of the plague (1575-1577) compared to the other parts of the Venetian Terraferma. The article also draws attention to the contradictory statements in the preserved sources, anticipating the possible assumption that the Venetian authorities were not fully

prepared to take on this plague outbreak. Through the analysis of preserved treatises that appeared immediately before the epidemic, then during its duration and immediately after the disease was suppressed, the author draws attention to their importance in researching the course of the disease, as well as certain phenomena that were observed among the inhabitants of the city of St. Mark. Contemporaries partly attributed the high mortality of the plague during 1576 to unfavorable weather conditions marked by seasons that were too warm compared to the average. In total, during those years, a quarter of Venice's city population – about 51,000 people – died from the plague. In those circumstances, 286 patricians died, although not all from the disease. The losses suffered by the patriciate were compensated by natural increase, but it still left deeper consequences. The author especially emphasizes the fact that this wave of plague hit Venice in circumstances when the consequences of the emergence of new trading nations in the eastern Mediterranean began to be felt, which influenced members of the patriciate to increasingly turn to Terraferma and its economic benefits.

Keywords: Venice, patriciate, plague 1575–1577, demography, political system

Prof. dr Jelena Mrgić¹

Krize i osećajnost: „bečke godine“ (1683–1699) i godine Kovida (2019-2022)²

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Apstrakt: U radu se polazi od razmatranja pojma „kriza“ u društveno-ekonomskim i kulturno-istorijskim kontekstima predindustrijskog perioda, s jedne, i „antropocena“ s druge strane. Neologizam „antropocen“ označava ukupne negativne uticaje procesa globalne industrijalizacije i demografske eksplozije tokom poslednjih dvestotinak godina na prirodnu sredinu širom planete. Smatramo da istorija osećajnosti (*emotional history*) može da ponudi bolje sagledavanje dva perioda kumulativnih kriza koje su imale različite oblike i ishode. „Bečke godine“ su izvorni naziv nastao na prostoru Centralnog Balkana tokom Velikog bečkog rata ili Rata Sv. lige protiv Osmanskog carstva, dok je pandemija Kovida-19 dobro posvedočen globalni proces. „Spirala krize“ krajem 17. veka uključivala je klimatsku nestabilnost Malog ledenog doba, povećani mortalitet usled epidemije kuge i vojnih akcija, prekid u proizvodnji i distribuciji hrane, migracije stanovništva i ograničeno delovanje lokalnih i državnih vlasti u cilju ublažavanja kriza. Rekonstrukcijom ove spirale, pomenuti događaji mogu da posluže kao parametri posmatranja društveno-ekonomskih i klimatskih poremećaja, ali i „emotivnih režima“ u kojima se sve odigrava. U radu se prikazuju neke od mogućnosti istraživanja kriznih procesa u savremenom globalizovanom svetu u godinama pandemije i nakon njih, među kojima su i eko-humanističke nauke (*environmental humanities*), vrlo relevantne u preosmišljanju budućnosti ljudske vrste u jedinstvenom ekosistemu naše planete.

Ključne reči: kriza, istorija osećajnosti, Veliki bečki rat (1683-1699), „antropocen“, pandemija Kovid-19

Uvod

Pristupajući temi konferencije i ogledajući se u ponuđenim temama, kao istorijski geograf kome se kulturna antropologija sa refleksivnim pristupom sve više podvlači pod kožu, ovi uvodni redovi biće upravo takvi, auto-etnografski, nudeći mogućnost multiperspektivnog pristupa nekim univerzalnim, humanističkim i globalnim pitanjima i istraživačkim problemima (Ellis et al. 2011). Da se u godinama pre korone (BC – 'before Corona') održao naučni skup koji bi u svom naslovu imao reč „kriza“, to ne bi na ovakav način rezoniralo sa mojim razmišljanjima. Premda će se „dugi Kovid“ dugo proučavati (vid. ovde Samardžić 2023; Divac 2023), „kriza“ je bila jedna od onih uzgrednih reči

¹ jmrgic@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0001-9686-5225

² Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

koje je moja generacija, označena kao „generacija X“ (rođeni između 1961. i 1980), slušala iznova i iznova, ne pridajući joj u detinjstvu previše pažnje niti emotivne težine. Prvi period krize usledio je nakon Titove smrti (4. maj 1980), zato što je takozvana „stabilizacija“ podrazumevala višesatne restrikcije struje, kao i nestašice benzina, kafe, ulja i deterdženta, što bi pripadalo kategoriji političkoekonomskih, društvenih i egzistencijalnih kriza. Period studiranja tokom „mračnih 90-ih“ ispunile su velike krize i katastrofe – građanski rat i hiperinflacija, ali i studentski protesti, posebno 1996-97, obojeni verom u mogućnost promene sistema. Kao pravu egzistencijalnu krizu, u njenom osnovnom značenju lične/porodične životne ugroženosti, izdvajam NATO bombardovanje (24. mart – 12. jun 1999. godine). Sličnog intenziteta je bila i neizvesnost i anksioznost sa kojom smo se isprva suočili pri nastupu pandemije Kovida-19, sve dok nisu obezbeđene vakcine i dok se nije ušlo u rutinsko ponašanje na osnovu mera zaštite koje su se pokazale delotvornim. Lična strategija autorke ovog teksta za prevazilaženje strahova i krize bazirala se na intenzivnom čitanju, gledanju filmova i serija, *on-line* druženju i pisanju pregršt radova, ponekad ih eksplicitno datirajući u to „nevreme“ (Mrgić 2020b, 46-56; Mrgić 2021a, 373-399). Ova kratka usmena i emotivna istorija nije, naravno, pouzdana u meri u kojoj bi to bili činjenično pobrojani ključni momenti u istorijskim dešavanjima u svetu i kod nas. Međutim, suočavanje sa ličnim sećanjima, osećanjima i sopstvenim „tačkama oglašavanja“ neophodno je u metodološkom pogledu, budući da istoričari, kao i sva ljudska bića, jesu „životinje koje imaju mogućnost racionalizacije“, ali nisu sazdani samo od objektivnosti. Obrazovanje, društvena pripadnost, pol, starost, mesto stanovanja i zaposlenja, celokupan društveni i kulturni kontekst – sve to utiče na naše stavove i pristupe istraživanjima (Haraway 1988, 575-579; Mrgić 2021a, 122-137). Daleko od toga da bude iscrpan u ovom okviru, ovaj tekst sabira neka moja dosadašnja istraživanja i razmišljanja, sada i ovde, tokom prvog post-pandemijskog predaha u „antropocenu“, dok se budućnost, kao i uvek u kriznim vremenima, i dalje čini neizvesnom.

Krize i katastrofe – stari pojmovi, nova tumačenja

Bilo kao kratkoročni događaji sa dugoročnim posledicama, ili kao posledice dužeg perioda degenerativnih promena, *krize* se protežu i bivaju posmatrane od individualnog do globalnog nivoa, te je stoga neophodno nijansiranje i povezivanje različitih „tačaka posmatranja“ i reagovanja. Na svakom nivou se, prema važnosti, rangiraju rizici i opasnosti na koje će se usmeriti pažnja. Pojedinač je, sa svojim brigama, strahovima i anksioznostima, uklopljen u društvenu zajednicu, koja konsenzusom pravi svoju strukturu opaženih opasnosti i, shodno tome, odlučuje da se mobilise ili ne, kako bi predupredila i umanjila posledice krize koja je nastupila, a koja može biti spoljno- ili unutarpolitička, ekonomska, društvena ili ekološka. (Douglas, Wildavsky 1982, 1-15ff). Dok „kriza“, prema svom etimološkom poreklu, može da bude katalizator promena ka negativnom, ali i ka pozitivnom ishodu, „katastrofa“ je ona kriza i proces koji dovodi do kraha, sloma i nestanka (Valter 2012, 14-15ff). Globalno gleda-

no, savremeni narativi ističu, na primer, ekološke krize, koje uključuju i štetne klimatske promene, kao moguće katastrofe. Cilj naglašavanja ekoloških kriza jeste da se sva društva/države mobilišu kako bi se predupredila katastrofa nepovratnog uništavanja planetarnog ekosistema i, posledično, celokupne ljudske populacije. Multiperspektivnost proučavanja kako koncepta „krize“, tako i isprepletenosti različitih događaja, opasnosti i katastrofa na raznim vremenskim, prostornim, društvenoekonomskim i kulturnim razinama odlikuje nova istraživanja međunarodnih stručnjaka različitih intelektualnih polazišta (Bergman-Rosamond et al. 2022, 465–486).

Pandemija Kovida je ubrzala neke već otpočete procese, poput migracija sa Bliskog Istoka i iz Afrike ka Evropi, te je migratornu krizu počeo da prati i strah od nekontrolisanog širenja zaraze. Na marginama medijskih obaveštenja bile su takođe i kratke vesti o nastavku decenijske suše u Somaliji i Etiopiji, koje je zahvatila i najezda skakavaca sa Arabijskog poluostrva. Građanski i verski sukobi na obe obale Crvenog mora dodatno su smanjili mogućnost da se kriza gladi ublaži uvozom hrane, a pandemija je izazvala prekid u globalnoj mreži saobraćaja i snabdevanja. Krajem februara 2020. godine, FAO (*Food and Agriculture Organization*) pri Ujedinjenim nacijama procenjivala je da 13 miliona ljudi u sedam istočnoafričkih država živi u ozbiljnoj prehrambenoj nesigurnosti (*severe acute food insecurity*), a ugroženo je još 30 miliona ljudi (Stone 2020). Svetska antropologija je skrenula pažnju na zanemarene dimenzije pandemije, poput pojave novih oblika nejednakosti, dezartikulacije društva, promenjene uloge porodice i srodstva, i ukazala je na značaj stvaranja novih politika u budućim krizama koje bi veću ulogu prepustile lokalnim zajednicama, angažovanim u skladu sa lokalnim kulturnim stavovima (Vučinić Nešković i dr. 2023, 19–23; Al Guindi 2023, 137–153).

Antropocen i emotivne životinje koje pripovedaju i racionalizuju

Nakon što je dihotomija 'objektivno'/'pristrasno' uveliko prevaziđena u modernim humanističkim istraživanjima, kao sledeći korak u metodološkom pristupu neophodno je preispitati i polove 'racionalno'/'emotivno'. Emocije su kulturni proizvodi koji imaju ulogu u konstruisanju moralne zajednice, tako da je ispoljavanje i potiskivanje reakcija na spoljašnje podsticaje uvek društveno i kulturno normirano, od prihvatljivih do zabranjenih manifestacija (Жикић 2018, 284–290ff). Istoričari polaze od analize reči i „slika“, međutim odsustvo pisanih i vizuelnih izvora o „iskazanim/manifestovanim osećanjima“ za prošle epohe ne svedoči o manje emotivnim ljudima, već samo o nedostatku izvora i nepotpunom dekodiranju emotivnog spektra. Stoga je metodološki bolje, kako je pokazala Barbara Rozenvaj, govoriti o „emocionalnim zajednicama“ u okviru određenog „emotivnog režima“, kao šireg kulturnog, društvenog i političkog konteksta, u kome se živelo i živi, ne pripisujući savremenu lepezu definisanih osećanja prošlim društvima (Rozenvaj, Kristijani 2019, 85–86, i dalje; Rosenwein 2016, 4–5ff).

U sklopu teme ovog rada, Veliki bečki rat (1683–1699) je obuhvatao hrišćanske (katoličke, pravoslavne i protestantske) i muslimanske emocional-

ne zajednice, u različitim društveno-ekonomskim i kulturnim okvirima, na području jugoistočne Evrope. Iz grupe franjevačkih i pravoslavnih sveštenika, odnosno njihovih emocionalnih zajednica, potiču pisana svedočanstva poput ovoga: „Tri biča dođoše – glad, vojska i kuga“, i „И тако Господ све три оне напасти, – од којих је Давид само једну на град свој примио – у садашње време пустио је на Српску земљу: прво, помор, затим, мач и помор заједно, и ропство пасије и месо људи мртвих који су умрли од глади“. Strahote „bečkih godina“ ostale su u kolektivnom pamćenju makarskih franjevaca nakon četiri i više decenija (letopisne beleške za 1738. i 1751. godinu) – žestoke bure, velike vode i visoki snegovi, usled kojih je pomrla sva stoka, a žito i vino bivali sve skuplji. Zbog „kontumaca“ (karantina i zatvaranja granice) „odseče se krajina od krajine“, te je snabdevanje iz zapadne, turske Hercegovine bilo nemoguće (Mrgić 2018, 137-169; Mrgić 2021b, 57-70). Osećanja o „kraju sveta“ i takav strah obeležili su kratke zapise na marginama rukopisnih knjiga pravoslavnog sveštenstva još od perioda nakon Maričke bitke, a ceo korpus svedočenja o strahu „od bogomrskih Ismailčana“ slio se u „timor Turcorum“ (strah od Turaka), koji je napredovao sa osmanskim trupama od kapija Konstantinopolja do Beča i dalje (iscrпно: Radić 2000; vid. i Šuica 2010, 285-298; Mrgić 2021b). Ipak, strah od gladi i takvog načina umiranja bio je stariji, prisutniji i veći, jer se u tom procesu gubila „ljudska lepota“, kako je to posvedočio Atanasije Daskal prilikom Velike seobe Srba: „А који су живи ходали – на њима не бејаше ни изгледа ни лепоте људске, већ бејашу поцрнели од глади и лица су им била као етиопска...“ (Трифунуовић 1982, 27; Радић 2005, 512; Mrgić 2018, 137-169; Mrgić 2021b, 57-70). Prve takve prizore u globalizovanom свету prenosila je televizija 1984. godine, kada je usled dvodecenijskog građanskog rata i namernog uskraćivanja hrane pobunjenicima, upravo u Etiopiji došlo do humanitarne katastrofe i koncerata „Band Aid“-a koje je televizijski pratilo dve milijarde ljudi. Za razliku od tih događaja s kraja XX veka, današnja kataklizma u Jemenu, Siriji i drugde nije podstakla na akciju ni muzičare ni filantrope. To, naravno, svedoči o savremenom „emotivnom režimu“, o takozvanoj „emo-kratiji“ (*emocra*cy), gde se vesti i dezinformacije munjevito šire u dramatičnom, povišenom tonalitetu, i brzo se reaguje simbolima – „emotikonima“ na društvenim mrežama – ali se zapravo sav aktivizam tu skoro potpuno iscrpljuje, bilo da je reč o ekološkim incidentima ili o humanitarnim katastrofama. U doba preteranih čulnih nadražaja, raspon pažnje, trajanje emotivne reakcije, ali i njihovog pamćenja se smanjuje i skraćuje (Ferguson 2019).

Antropocen je samo jedan od neologizama – „doba čoveka“ – no, doduše, jedan od prvih globalnih i globalizujućih s kraja prethodnog veka, kojima su naučnici pokušavali da obuhvate dugotrajne procese promena koji su doveli do savremene svetske ekološke krize odražene u svim sferama života na ovoj planeti. Svi ciklusi u Prirodi su poremećeni dejstvom čoveka i njegovom upotrebom neobnovljivih, fosilnih resursa zarad ostvarenja industrijskog progressa. Sve se više dokazuje da se poremećaji prirodnih ciklusa odigravaju u obimu koji eventualno može da se smanji, ali ne i potpuno zaustavi (Mrgić 2013, 50, 61; Bošković 2021, 211-215) U novije pojmove takođe spadaju „kapitalocen“

(*Capitalocene* – Moor 2016) i „otpado-cen“ (*Wasteocene* – Armiero 2021), koji ukazuju na neodrživost sistema masovne proizvodnje predmeta veoma kratkog upotrebnog veka, koji se ne popravljaju, već se bacaju ili gomilaju „negde“, kako bi se podstakao još brži ciklus kupovine potrošača. Teški metali prodiru u podzemne slojeve zemljišta i u dubinske rezervoare vode, a mikroplastika je u sve većoj meri prisutna u morskim i rečnim organizmima, koje ljudi ishranom unose u svoja tela.

Zaraze i pandemije u medicinskoj geografiji

Medicinska geografija je transdisciplinarna nauka koja koristi medicinsko znanje o zaraznim bolestima i istorijsku geografiju, čiji su grafički prikazi i kartografija (iscrpno: Koch 2017) poslužili i u oslikavanju bujanja pandemije Kovida-19 na stranicama Svetske zdravstvene organizacije (WHO), u vidu digitalne platforme i tabele izveštaja na dnevnom nivou (WHO Dashbord; Kamel Boulos, Geraghty 2020; o „demokratizaciji“ i opštoj dostupnosti podataka u digitalizovanom svetu vid. Koch 2021). Mapiranje „nultih“, početnih područja zaraznih bolesti, puteva njihovog širenja i stvaranje karantina u velikim pomorskim lukama počelo je krajem XVII veka, barem prema najstarijim sačuvanim evropskim izvorima. Dubrovnik jeste među prvim gradovima uveo institucionalnu zaštitu stanovništva od kuge izgradnjom posebnih centara za prevenciju i odvajanje obolelih. Bile su to zgrade za karantin i lazaret, poput onih u Veneciji, ali nisu sačuvani njihovi kartografski prikazi (Blažina-Tomić, Blažina 2015). U najranije se ubrajaju mapoliki crteži za grad Bari iz 1690-92. godine, koje je, u okviru svog obimnog izveštaja, izradio izaslanik napuljskog kralja Filip Arijeta, a koji prikazuju ograđeni gradski distrikt i sistem kontrole i zaštite. Dugačku liniju razgraničenja okuženih i ugroženih područja čuvalo je 1.500 vojnika, a obe karte prikazuju bolnice i lazarete za smeštaj (*Raguaglio storico del contagio occorso nella provincia di Bari negli anni 1690, 1691 e 1692* - Jarcho 1983, 9-19; Koch 2005, 4-27). Svoj naučni i kartografski prilog dao je i grof Luidi Marsili (1658-1730), koji je na svojim službenim putovanjima imao različita iskustva sa epidemijom kuge na Levantu i na području Jugoistočne Evrope, od 1679. do 1701. godine. Za pisanje traktata o pestilenciji koji je ostao u rukopisu (*La natura della peste in Turchia esaminata dal Conte Luigi Ferdinando Marsili in piu occasioni vivendo in essa* – vid. Molnar 2022, 175-189), Marsiliju je poslužilo pomenuto lično iskustvo, ali i edikti njegovog rodnog grada Bolonje iz 1628-31. godine (Ben-Shalom 2022, 1-8). Marsili je takođe nacrtao dve medicinsko-epidemiološki značajne karte: „Protiv pestilence“ (1700) i „Trgovački putevi“ (1701), na kojima su označeni punktovi na prelazima preko novouspostavljene granice dva carstva. Obe karte su proizvod njegovog ličnog rada u komisiji nakon Karlovačkog mirovnog sporazuma (1699-1701), te ih je zgodno uporedo posmatrati (Jarcho 1983, 9-19). Arijeta i Marsili su shvatali *dinamičnu prirodu širenja zaraze*, i neophodnost zdravstvene provere na mestu prelaza iz jednog područja u drugo, zatim ulaska tog vrlo ograničenog prometa ljudi i robe, i njihove vrlo stroge izolacije u trajanju do četrdeset dana. U proučavanja ove i narednih kužnih epidemija na Mediteranu to-

kom 18. veka, svakako treba uzeti u obzir i odnose osmanskih vlasti i njihove postupke u suzbijanju zaraze (iscrpno: Kocić, Samardžić 2019, 30-80).

„Bečke godine“ (1683-1699) i godine Kovida (2020-2022) – (ne)moguća komparacija

„Spirala kriza“ bi mogla da bude jedno od analitičkih pristupa u pokušaju komparacije dva sasvim različita perioda dugotrajnih kriza, jedne evropske i druge svetske. U starijoj krizi je na već haotično stanje u Osmanskom carstvu, sa epidemijom kuge i tokom velikih oscilacija klime „Malog ledenog doba“, iznova otpočeto i prošireno područje vojnih sukoba sa Habsburškom monarhijom i Mletačkom republikom. Ako posmatramo „čuteću većinu“ nepismenog agrarnog stanovništva, ono je živelo u uslovima hronične pothranjenosti, u dugoj senci straha od smrti usled gladi. Za razliku od metodološki specifičnih radova o istorijskoj klimatologiji, u jednom prethom radu sam podvukla značaj društveno-ekonomskih okolnosti, tačnije, „ekonomije nasilja“ (pljačkanje regularnih i paravojnih odreda, razbojništvo) i odsustva pravovremenog delovanja lokalnih i regionalnih organa vlasti da bi se sprečio kolaps proizvodnje i distribucije hrane. Špekulacije cenama i veštački uvećane nestašice hrane dobro su posvedočene u izvorima. Nepredvidljivost godišnjih doba i proizvodnih ciklusa ubrzavala je razrešenje krize raseljavanjem stanovništva na bezbednija područja, a epidemije kuge su uslovile demografski pad (Mrgić 2018, 137-169). Pandemija Kovida je bila izrazito destabilizujuća kriza koja je zahvatila ceo svet, geografski neravnomerno sa takođe neravnomernim dejstvom po društva i ekonomije, u uslovima klimatske i ekonomske krize. Zauzastavljanje tokova međunarodnog saobraćaja robe i ljudi, otežano snabdevanje tržišta hranom i medicinskim sredstvima dovelo je, kao i uvek, do nestašica i poskupljenja najtraženijih artikala. Sektor uslužnih delatnosti je bio sasvim ograničen, a sektor obrazovanja je prešao u digitalnu formu, sa trajnim posledicama koje će se još dugo očitovati. Potpuni „lockdown“ stanovništva dobio je naučni naziv „anthropo-pause“ (Rutz i dr. 2022, 1156-1159), dok se dejstvo prekida međuljudskih kontakata ispituje u medicinskim i psihološkim naukama (o suicidu u Srbiji vid: Stoekl 2022, 99-116). Odušak na društvenim mrežama bili su mimovi koji su „proslavljali oporavak Prirode odsustvom ljudi“, što je otpočelo lažnom fotografijom delfina u zalivu Venecije, a onda su se ubacile „oživele“ mitske životinje poput Hidre i Godzile, sa tagovima *#nature is healing*, *#we are the virus*. Sada se to u delu literature apostrofira kao primer za „bad environmentalism“ (loš ekološki aktivizam), a izjednačavanje ljudske vrste sa virusom-ubicom pripada „mračnoj strani ekologije“ (Bosworth 2022, 353-374). Odbrana psihološkog zdravlja humorom u kriznim situacijama, pa bio on i ironičan, podsmešljiv, morbidan, ipak oduvek ima svoje mesto u istoriji. Mimovi su postali ono što su nekad bile rukom crtane, pa potom štampane karikature i satiričini „ikono-tekstovi“, kao što je to bio italijanski prikaz „bolesnog sultana“ nakon poraza pod zidinama Beča 1683. godine (Mrgić 2023, 201-232).

Zaključak

Pod okriljem, tačnije početkom 3. godine, pandemije izvršena je agresija Rusije na Ukrajinu (24. februar 2022) koja još uvek traje, a dovela je do medijskog ćutanja o Kovidu, te je vest SZO-a o prestanku vanredne situacije izazvane pandemijom, 5. maja ove godine, prošla gotovo nezapaženo. Kao što virusologija podučava, u prirodi je virusa da mutira i da nastavi da se širi, te ovaj predah treba razumeti upravo kao međuperiod (vid. ovde: Divac 2023). U ekonomskom i demografskom pogledu, gotovo 6 miliona ljudskih života je izgubljeno, a kumulativni gubitak se procenjuje na par desetina miliona. Nestanak radnospobnog i reproduktivnog stanovništva, prekidi proizvodnje i snabdevanja tržišta, poremećaji globalnog tržišta roba i usluga, skok nezaposlenosti, i na sve to, još i složene posledice rata u Ukrajini, čine ekonomska predviđanja sumornim (vid. ovde: Radonjić 2023). Tokom „lockdowna“ i neposredno po njegovom završetku, održane su dve svetske klimatske konferencije (*United Nations Climate Change Conferences* and *Conferences of Parties*) u Glazgovu (COP 26, 31. oktobar – 13. novembar 2021. godine) i u Šarm-el Šeiku (COP 27, 6–20. novembar 2022. godine), koje su potvrdile prethodne i donele nove „klimatske sporazume“ na globalnom nivou (*Paris Agreement, Glasgow Climate Pact*). Globalno zagrevanje treba limitirati na 1.5°C smanjivanjem emisija CO₂ i drugih gasova „staklene bašte“, ubrzati tranziciju ka „zelenoj ekonomiji“, zasnovanoj na obnovljivim izvorima energije, i zaustaviti deforestaciju i dezertifikaciju. To je sve, međutim, bilo bez većih odjeka u ovom rastrojnom svetu koji se bori da probere tačne informacije tokom „infodemije“ – pandemije dezinformacija i antivakcerskih kampanja – i u novim preslojavanjima globalne geopolitičke strukture. Delegiranje odgovornosti za ekološku i klimatsku krizu na ponašanje individua, njihovi potrošačkih navika i stavova, krajnje je licemerno, uzimajući u obzir da je nekolicina mega-korporacija odgovorna za 70% emisija glavnog polutanta u atmosferi (CO₂). Pitka voda, zdrav vazduh i ispravne prehrambene namirnice, krov nad glavom i stabilni dohoci – ove bazične egzistencijalne potrebe su istovremeno i glavni izvor strepnji i strahova najvećeg dela svetske populacije. Naučnici iz eko-humanističkih nauka (*environmental humanities*), u svojim istraživanjima na osnovu naučno proverljivih informacija, a zatim i multiperspektivnim interpretacijama, treba da ukažu na celu lepezu žarišta i faktora kriza, kao i na najbolje načine da se one prevaziđu odgovarajućim adaptacijama, kako bi se izbegla globalna katastrofa. Višeglasje u načinu posmatranja odnosa Prirode i Ljudi takođe je neophodno, što znači da hibris „doba čoveka“ ne ugrožava opstanak i dobrobit isključivo ljudske vrste, već i svih drugih oblika života na planeti. A i sama ljudska vrsta nije homogeni entitet, već je klasno, raso, verski, politički, i rodno izdvojena (Opperman, Iovino 2016; vid. i Haraway 2016).

Literatura:

Armiero, M. 2021. *Wasteocene – Stories from the Global Dump*. Cambridge University Press.

- Ben-Shalom, O. 2022. „Geographies of Plague: Public Health Relations and Epidemiological Divides in the Mediterranean.“ *Harvard Library Bulletin* – <https://nrs.harvard.edu/URN-3:HUL.INSTREPOS:37368735>
- Bergman-Rosamond, A., Gammeltoft-Hansen, T., Hamza, M., Hearn, J., Ramasar, V. and Rydstrom, H. 2022. “The case for Interdisciplinary Crisis Studies”. *Global Discourse*, 12(3-4): 465–486, DOI: 10.1332/204378920X15802967811683
- Blažina-Tomić Z., Blažina V. 2015. *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377–1533*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Bošković, A. *Antropologija – od kamenog doba do kompjutera*. Evoluta – Beograd 2021.
- Divac, N. 2023. „COVID i Španski grip: Pandemijske sekvele“. U *Postepidemiološki stres: Istorijske i medicinske dileme*, H. Dajč, M. Vasiljević (ur.). Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture.
- Douglas, M., Wildavsky, A. *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. University of California Press 1982.
- El Guindi, F. 2023. „The World Upside Down: The Pandemic Redefines Globalization.“ *Etnoantropološki problemi* 18-1: 137-153, <https://doi.org/10.21301/eap.v18i1.6>
- Ellis, C., Adams, T.E., Bochner, A.P. 2010. „Autoethnography: An Overview.“ *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 12 (1) <https://doi.org/10.17169/fqs-12.1.1589> = <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs1101108>
- FAO UN Locust Watch. 2020. Desert Locust briefs 2019. <http://www.fao.org/ag/locusts/en/archives/briefs/2515/2516/index.html> (pristupljeno 26.06.2023)
- Ferguson, N. 2019. *Feeling beats truth in our indignant 'emocracy'*. The Sunday Times, January 27. <http://www.niallferguson.com/journalism/politics/feeling-beats-truth-in-our-indignant-emocracy>
- Haraway, D. 1988. „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective.“ *Feminist Studies* 14–3: 575-599.
- Haraway, D. 2016. „Tentacular Thinking: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene.“ *E-flux journal* no. 75, September.
- Jarcho, S. 1983. „Some Early Italian Epidemiological Maps.“ *Imago Mundi* 35: 9-19.
- Kamel, B., Maged N., Estella, M.G. 2020. „Geographical tracking and mapping of coronavirus disease COVID.19/severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS.CoV.2) epidemic and associated events around the world: how 21st century GIS technologies are supporting the global fight against outbreaks and epidemics.“ *International Journal of Health Geographics* 19:8 <https://doi.org/10.1186/s12942-020-00202-8>
- Koch, T. 2005. „Mapping the Miasma: Air, Health, and Place in Early Medical Mapping.“ *Cartographic perspectives* 52: 4-27. DOI: 10.14714/CP52.376
- Koch, T. 2017. *Cartographies of disease : maps, mapping, and medicine*. Esri Press – Redlands, California.
- Koch, T. 2021. „Welcome to the revolution: COVID-19 and the democratization of spatial-temporal data.“ *Patterns (N Y)*. May 6;2(7):100272. doi: 10.1016/j.patter.2021.100272.
- Kocić, M., Samardžić, N. 2019. Kuga u Istanbulu sredinom XVIII veka prema izveštajima evropskih savremenika. *Acta hist. med. stom. pharm. med. vet.* 38, 1–2: 30–80.

- Molnár, F.M. 2022. „Pestis és karantén – Luigi Ferdinando Marsigli leírása a járvány lefolyásáról az Oszmán Birodalomban és a magyarországi „pestisfront” kialakítására tett javaslatai.“ U *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)*, E. Draskóczy, M. Etlinger (ur.), 175-189. Budapest.
- Moore, J.W. (ur). 2016. *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. PM Press – Kairos.
- Mrgić, J. 2013. *Zemlja i ljudi – Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*. Beograd: Equilibrium.
- Mrgić, J. 2018. „Intemperate weather in violent times – Narratives from the western Balkans during the Little Ice Age (17th–18th centuries).“ *Cuadernos de Investigación Geográfica / Geographical Research Letters* 44 (1): 137–169. <http://doi.org/10.18172/cig.3380>
- Mrgić, J. 2020a. „Slike i reči: alegorijska i sugestivna kartografija.“ *Etnoantropološki problemi* 15-2: 373-399. <https://doi.org/10.21301/eap.v15i2.1>
- Mrgić, J. 2020b. „Razmišljanja o pirinču u mediteranskim društvima.“ U: *Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran: životni uslovi i svakodnevica*. N. Samardžić, V. Stanković (ur.), 46-56. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture.
- Mrgić, J. 2021a. „From memory to landscape and environmental history: the village of Bežanija and my socialistic childhood.“ *Ekonomika i ekohistorija* 17: 122-137. <https://hrcak.srce.hr/file/395613>
- Мргић, Ј. 2021b. „Живети у Средњем веку – нека разматрања о стрепњама и страховима од глади, болести и смрти.“ (Living in the Middle Ages – some reflections on worries and fears about hunger, sickness, and death). U *Пошасти на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад)* С. Мишић, К. Митровић (ur.), 57-70. Београд: Филозофски факултет.
- Mrgić, J. 2023. „Slike i reči 2 – Jedna italijanska karikatura s kraja Velikog bečkog rata (1683–1699).“ *Etnoantropološki problemi* 18 (1): 201–232. <https://doi.org/10.21301/eap.v18i1.9>
- Oppermann, S., Iovino, S. ur. 2016. *Environmental Humanities – Voices from the Anthropocene*. Rowman & Littlefield International Ltd.
- Радић, Р. 2005. У почетку свега је страх. У *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, А. Фотић (prir.), 505-544. Београд: Clio.
- Радић, Р. 2000. Страх у позној Византији, 1180–1453. I-II. Београд: Стубови културе.
- Radonjić, O. 2023. „Poremećaji u svetskoj ekonomiji u pandemijskom i postpandemijskom periodu 2020-2022.“ U *Postepidemiološki stres: Istorijske i medicinske dileme*, H. Dajč, M. Vasiljević (ur.). Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture.
- Rosenwein, B. 2016. *Generations of Feelings – A History of Emotions, 600–1700*. Cambridge University Press.
- Rozenvaj, B., Kristijani, R. 2019. *Šta je istorija emocija?*. Prev. s engl. Diana Prodanović-Stankić, Mediterran Publishing – Novi Sad.
- Rutz, C., et al. 2020. „COVID-19 lockdown allows researchers to quantify the effects of human activity on wildlife.“ *Nature Ecology & Evolution* 4 (September): 1156–1159. www.nature.com/natecolevol

- Samardžić, N. 2023. „Dugi kovid, istorijska stranputica.“ U *Postepidemiološki stres: Istorijske i medicinske dileme*, H. Dajč, M. Vasiljević (ur.). Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture.
- Stoekl, D. 2022. „Suicid i pandemija tokom prve godine pandemije Kovida 19 u Srbiji – između straha, porodičnog nasilja i usamljenosti“. *Socijalna politika* 1: 99-116. DOI: <https://doi.org/10.22182/sp.12022.5>
- Stone, M. 2020. “A plague of locusts has descended on East Africa. Climate change may be to blame”. National Geographic, February 20. <https://www.nationalgeographic.com/science/article/locust-plague-climate-science-east-africa> (pristupljeno poslednji put 15. juna 2023)
- Šuica, M. 2010. „Percepcije Osmanskog carstva u Srbiji“. U *Imaginarni Turčin*, B. Jezernek (ur.), A. Bešić, I. Cvijanović (prev.), 285-298. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Трифунувић, Ђ. 1982. Очевици о великој сеоби Срба. Крушевац.
- UN CCC COP 26 Glasgow <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20230418183423/https://ukcop26.org/the-glasgow-climate-pact/>
- UN CCC COP 27 Sharm-el-Sheikh <https://unfccc.int/cop27>
- Valter, F. 2012. *Katastrofe. Jedna kulturna istorija od XVI do XXI veka*. T.V. Bulić (prev.). Novi Sad: Akademska knjiga.
- Vučinić Nešković, V., Rojter T., Patnaik, S.M. 2023. „Reč Urednika – Antropološki pogledi na kovid-19.“ *Etnoantropološki problemi* 18-1: 16-23.
- WHO Covid-19 Dashboard – <https://covid19.who.int/>
- Жиќић, Б. 2018. Антропологија тела. Београд: Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитет у Београду.

Crises and emotions – “The Vienna years” (1683-1699) and Covid years (2019-2022)

Summary:

Thinking about and responding to the subject of this conference dedicated to the Covid-19 pandemic and its „long shadow“ – the post-pandemic stress in which we still live – I have returned to the texts I wrote during that disastrous time. The red line I pursue consists of emotions expressed and evidenced in historical sources, but more so my reflections and pensativities. Therefore, I have tried to discern the emotional regime of the contemporary witnesses of the Holy League War and this ongoing crisis, avoiding the pitfall of attributing contemporary emotions to past societies and people. Although the written evidence is meager, this does not imply that they lacked emotions. Still, one must consider their world views, wider socio-cultural and political context, and specific 'emotional regimes'. A common denominator between these two periods of crises could be an analytical tool – „the spiral of crises“. At the end of the 17th century, the majority of people were illiterate; the news was spread orally or was read in public places, and conveyed in distorted forms, the further they went. Basic fears were dying from hunger and famine, plague, and 'timur Turcorum', so on top of climate instability and high variability of seasons during the Little Ice Age, no specific estimation in food production quantities could be made. The ongoing army clashes disrupted

transport and market supply from Vienna to Skopje and Belgrade to Sarajevo. The scarcity of food produced and its availability led to speculation of prices and further to famine and cases of cannibalism. Mass migration culminated in 1690, among numerous smaller migrations in the region. Conversely, in the age of the Anthropocene, this current pandemic and post-pandemic spiral of crises includes a digitally connected world and 'infodemia' – spreading disinformation and fake news with the same speed as scientifically proven data. Global food production, distribution, and market supply were disrupted, and for several months, there was the regime of 'lockdown', i.e. 'anthro-pause', a quarantine that proved to be a class issue. During this time, two UN climate conferences were organized but made no impact, since the global concerns of the ordinary people were aimed at providing the basic existential needs. Also, at the beginning of the 3rd year of the pandemic, Russia invaded Ukraine, and the consequences are still unfolding. Hence, climate concerns are not the priority in this maddening world, pausing before the new breed of this known virus appears or something else.

Keywords: crises, history of emotions, The Holy League War (1683-1699), Anthropocene, Covid-19 pandemic

Prof. dr Miloš Đorđević¹

Izolacija Habsburških provincija i posledice restriktivnih mera usled epidemije kuge u XVIII veku²

Filozofski fakultet

Univerzitet u Nišu

Apstrakt: Za život stanovništva jugoistočne Evrope pojava kuge predstavljala je stalnu pretnju, naročito u 18. veku. Razorna bolest koja je često odnosila više života od ratova, proširila se na tlo Habzburške monarhije preko osmanskih provincija na Balkanu. Pojava i brzo širenje kuge u Banatu za vreme austro-turskog rata 1737-1739. bio je znak za uzbunu u svim zemljama Svetog Rimskog carstva nemačke nacije. Poučeni dotadašnjim iskustvima u sprečavanju širenja kuge, vladari nemačkih zemalja objavili su u štampanim medijima proglase o zabrani kretanja ljudi, roba i životinja iz južnih habzburških provincija. Krajem novembra 1738. godine Banatska administracija je izdala zaštitni patent čija je suština bila izolacija onih provincija u kojima je zavladao epidemija kuge. Veoma rigorozne mere usporavale su već otežane uslove putovanja usled ratnih prilika. Da bi otklonila biološku opasnost po sopstveno stanovništvo i obezbedila granicu sa Osmanskim carstvom, Habzburška monarhija je tokom XVIII veka koristila sav vojni i administrativni aparat. Mirnodopski period je značio novi način borbe države u odbacivanju opasnosti od masovnog pomora stanovništva usled epidemija bolesti, čije uzroke tadašnja nauka još nije poznavala. Do kraja 18. veka sistem odbrane od kuge zasnivao se na unapređenju karantinskih mera pri prelasku granica imajući u vidu ekonomski aspekt po monarhiju.

Ključne reči: izolacija, epidemija, kuga, Habzburška monarhija, Temišvarski Banat, Osmansko carstvo

Zdravstvene mere i protokoli koji su sprovedeni u vreme epidemije kovi-
da, blisko su pratili planove za pandemiju koji su godinama razvijani na osno-
vu istraživanja bolesti i epidemiologije, dok su naučnici crpili saznanja iz isto-
rije drugih epidemija i empirijskih istraživanja. Stroža higijenska pravila, mere
izolacije, karantin za zaražene i ulaganja u zdravstveni sistem deo su bezbed-
nosti javnog zdravlja koje je bilo predmet interesovanja mnogih habzburških
teoretičara kameralizma od XVII veka.³ U svom delu „Sistem sveobuhvatne
zdravstvene politike“, Johan Frank (Johann P. Frank) je uvođenjem termina
„zdravstvene politike“ propagirao obavezu države da štiti zdravlje svojih gra-

¹ milos.djordjevic@filfak.ni.ac.rs ORCID ID: 0000-0002-6341-1224

² Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Repu-
blike Srbije (Ugovor br. 451-03-47/2023-01/ 200165). Pripremljeno u okviru projekta „Istorija
danas, izazovi i iskušenja“, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br.
300/1-14-2-01).

³ Jedan od najpoznatijih teoretičara kameralizma u XVII veku bio je Johan Beher (Johann
Beher), a svoje poglede je predočio u delu „Politički diskurs“. Videti u: Zwierlein 2020, 152.

dana (Frank 1791, 3-18). Ishod ovakve politike za teoretičare je istovremeno predstavljao i interes vladara u kojoj je zdravo i radno sposobno stanovništvo u mogućnosti da plaća porez državi, dok je bolest značila veliki rizik od siromaštva stanovništva i države. Imajući u vidu sadržaj Opšteg zdravstvenog pravilnika u Habzburškoj monarhiji u XVIII veku, nesumnjivo je da su se njegovi autori umnogome ugledali na prusko zakonodavstvo, pri čemu je način centralizovanog uređenja zdravstvene nege bio naročito prenet iz pruskog Medicinskog edikta iz 1725. godine (Horbec 2015, 81).

Pored teorijskog uobličavanja zdravstvene politike, u monarhiji je bilo važno izgraditi sistem zaštite od kuge na granici sa Osmanskim carstvom, odatle je često poticao izvor zaraze. Uspostavljanje sanitarnog kordona na granici sa Osmanskim carstvom predstavljalo je pitanje bezbednosti Habzburške monarhije usled povećane mobilnosti stanovništva i većeg rizika od bržeg širenja kuge. Pravni akt koji je uredio ključne aspekte funkcionisanja sanitarnog kordona bio je tzv. *Pest Ordnung* iz 1710. godine (Đorđević 2016, 30). Kao sistem koji je služio da spreči širenje bolesti i način kontrole ulaska ljudi, životinja i roba iz Osmanskog carstva, sanitarni kordon je morao da ispunjava tri uslova. Pre svega je bila predviđena izgradnja kontumaca (bilo da su privremena od drveta ili stalna od čvrstog materijala (Đorđević 2016, 32), zatim, organizovanje graničnih straža za sprečavanje krijumčarenja i ilegalnih prelazaka granice, kao i postavljanje dežurnih lekara i hirurga ili ranara u kontumacima. Takođe, jedan od bitnih segmenata kordona činili su carinski službenici na odabranim pograničnim tačkama duž granice koja je nakon Požarevačkog mira 1718. godine, bila duga oko 1900 kilometara (Ђорђевић, Милтојевић 2014, 1613). Međutim, nedostatak je svakako predstavljalo to što je rad sanitarnog kordona doprinosio samo u mirnodopskim uslovima, dok je u ratnim prilikama njegova funkcija bila ograničena. Sve mere koje su podrazumevale izdržavanje karantina od 21 ili 42 dana (u zavisnosti od obaveštajnih podataka o zdravstvenom stanju stanovnika pograničnih krajeva u Osmanskom carstvu), stalni pregled zdravstvenog stanja ljudi koji prelaze granicu, kao i način na koji se postupa sa robom, nisu preduzimane u ratnim periodima i na teritoriji zahvaćenoj ratom između dva carstva.

Austrijskim osvajanjem Banata u ratu protiv Turaka 1716-1718. godine prestala je osmanska vlast u Banatskom ejaletu nakon više od 160 godina. Kao jedna od novoosvojenih (neoakvističkih) provincija Habzburške monarhije, Temišvarski Banat je postao značajno pitanje na Bečkom dvoru u cilju administrativnog uređenja. Pritom je pitanje postavljanja habzburških službenika na ključnim pozicijama u administraciji imalo veliku ulogu, a naročito u pogledu uspostavljanja sanitarnog kordona i izgradnji kontumaca. Ključni događaj u ratu je bilo zauzimanje grada Temišvara oktobra 1716. godine, kada je i odlučeno da novoosnovanu austrijsku provinciju Temišvarski Banat čini veliki deo današnje Rumunije, a do završetka rata 1718. godine pripojeni su i delovi teritorije današnje Srbije⁴ i Mađarske. Završetkom austro-turskog rata i postignutim Požarevačkim mirovnim ugovorom 1718. godine, pored osmanske vojske

⁴ Teritoriju koju je obuhvatao Temišvarski Banat od 1718. godine činili su i tadašnji distrikti (okruzi) južno od Dunava: oršavski, golubački i negotinski. Ovi distrikti su nakon rata imali vojnu upravu sa centrom u gradu Oršavi. Pecinjački 1981, 79.

iz grada Temišvara i ostalih mesta u Banatu povuklo se gotovo čitavo tursko stanovništvo. Da bi se obezbedila potpuna sigurnost teritorije Banata, Austrijanci su ovu teritoriju podvrgli direktnoj kontroli Bečkog dvora, između ostalog organizujući velika demografska kretanja iz pravca gusto naseljenih teritorija carstva. Najveći talas naseljavanja Banata stanovništvom nemačkog govornog područja u XVIII veku imalo je za posledicu veću gustinu naseljenosti, pokrenut ekonomski razvoj i uticaj nove kulture od druge polovine XVIII veka (Kallbrunner 1938, 14-15).

Ophođenje službenika koji su činili Banatsku administraciju prema novodoseljenom stanovništvu i starosedeocima u ovoj provinciji na jugoistoku monarhije bilo je od velike važnosti. Pre svega je bio veliki izazov da etnički, konfesionalno i društveno heterogene zajednice budu uključene u ekonomski razvoj Banata, ali i da habzburška država osigura zdravstvene mere u periodima epidemije kuge. Banatska administracija, u svojstvu jednog od mehanizama apsolutističke vlasti Habzburške monarhije na istočnoj granici, bila je hijerarhijski uređena i takođe je imala centralizovanu kontrolu nad provincijom. Pored fiskalnih i privrednih interesa o kojima je najpre morala da brine, administracija je imala obavezu da se i u društvenoj sferi brine o položaju seljaštva, obrazovanju i zdravstvenoj politici (Jesner 2020, 85-86). Radi uklanjanja biološke opasnosti po sopstvenu populaciju i obezbeđivanja granice sa Osmanskim carstvom, austrijska vlast u Banatu je tokom XVIII veka koristila vojni i administrativni aparat. Postepeno prilagođavanje mehanizama odbrane od epidemija tokom veka trebalo je da dovede do boljeg predviđanja nivoa rizika i da se sanitarne mere u monarhiji, uz statističke procene, približe mehanizmima koji su postojali u drugim evropskim zemljama, pre svih u Francuskoj i Veneciji. Međutim, epidemija kuge na Balkanu u XVIII veku pojavljivala se s vremena na vreme, čineći zapravo niz kraćih ili dužih perioda u kojima je trajala.⁵

Imajući u vidu ratne prilike krajem tridesetih godina 18. veka između saveznice Rusije sa jedne strane i Osmanskog carstva sa druge, Habzburška monarhija se pripremala da uđe u rat. Drugi po redu austro-turski rat u XVIII veku (1737-1739) je uz početne austrijske uspehe na bojnopolju doneo uz ratne strahote i kugu u toku 1738. godine. Iako nije bilo vesti o bolesti u vremenu koji je prethodilo ratu, kuga se iznenada pojavila u austrijskoj vojsci prenevši je u Ugarsku i Temišvarski Banat (Sticker 1908-1910, 240-241). Ratna dešavanja su najpre kugu donela u Erdelj, oktobra 1737. godine, a prema izveštajima koji je sačinio ratni fizik Matijas Dolfin zajedno sa ratnim hirurzima spominje se da je iz istočne Vlaške zaraza prešla na carske trupe pod komandom generala Valisa u Carskoj Vlaškoj (Roma 2020, 142-143). Iako se nije čekalo da u Banatu podignu nivo zaštite od zaraze, u Temišvaru je februara 1738. godine zabeležen prvi slučaj koji je probudio jako loša sećanja stanovnika na decembar 1732. godine kada je kuga odnosila desetak ljudi dnevno. U iscrpnim izve-

⁵ Među najznačajnijim izvorima koji govore o pojavi kuge na prostoru Balkana u XVIII veku su mletački izvori, izveštaji erdeljskog lekara Šenoa (Chenot), saradnika mletačke sanitarne službe Vincenca Antonija Pedra o smrti velikog broja austrijskih vojnika u Beogradu 1719. godine, kao i Lejdi Vortli Montegju u svojim pismima o putovanjima kroz Osmansko carstvo. Đorđević 2016, 31.

štajima je navedeno da je od 19. februara do 1. marta 1738. godine preminulo dvoje odraslih ljudi, a da je više njih imalo izrazito visoku temperaturu. Odluka lekara je bila da se zaraženi vojnici bataljona odvoje od ostalih ljudi u gradu i da se njihovo zdravstveno stanje prati. Za tu namenu bilo je određeno osam starih jermenskih kuća koje je administracija unajmila, kao i jedna lovačka kuća u šumi u blizini grada (Hammer 1889, 1-5).

Pored lokalnih vlasti, u toku rata je zasedala i centralna zdravstvena komisija u Beču koja je donela odluke o merama za pomoć zaraženima. Najpre je trebalo da predstavnici Dvorskog ratnog saveta u provinciji organizuju svo medicinsko osoblje za pružanje lekarske pomoći, a da civilna vlast oličena u predstavnicima Dvorskog komorskog saveta obezbede medicinsku opremu i pruže svu materijalnu i duhovnu pomoć zdravom i bolesnom gradskom stanovništvu. Uz lokalne lekare iz Beča poslali su još jedan lekar i jedan hirurg sa iskustvom u tretiranju kužnih pacijenata *Pestmedicus* sa platom od 100, odnosno 50 forint. Oni su dodatno prihodovali 3 forinte po danu putovanja do Temišvara, uz jednokratnu isplatu za svaki godišnji kvartal u iznosu od 800 forinti za lekara i 500 forinti za hirurga na ime preseljenja u drugi grad. Mora se istaći da ratno područje nije bilo primamljivo za civilne službenike monarhije i da su zbog toga uz dekret o postavljenju na novi položaj dobijali novčane stimulacije Dvorske zdravstvene komisije. Važan događaj u toku rata dogodio se u unutrašnjost monarhije, kada je se u Beču pojavila kuga među ljudima koji su 14 dana bili zaključani u jednoj privatnoj kući. Nakon toga je Dvorska zdravstvena komisija odlučila da se taj objekat temeljno očisti, a ovaj slučaj je doprineo da se uvedu nova ograničenja koja će važiti za čitavu monarhiju. Jedna od ključnih odluka bila je zabrana putovanja privatnih lica preko reka Dunav, Tise i Moriša na sever i zapad zemlje. Ovim postupkom je bilo potrebno izolovati čitav Temišvarski Banat, a samo za neophodna putovanja su kontumaci u Segedinu i Aradu bili proglašeni za obavezne po hitnom naređenju. Za putnike koji su izdržali karantin, izdavani su zdravstveni pasoši koji su sadržali lične opise putnika i obavezan pečat komandanta magistrata ova dva propisana mesta (Hammer 1889, 6-7).

Ove mere pratila je rezolucija cara Karla VI od 24. marta 1738. godine kojom su uređene sve pojedinosti u cilju zaštite zdravog stanovništva ostalih provincija monarhije. Međutim, u izveštajima koji su sastavljali lokalni službenici administracije, zabeležen je rast obolelih tokom marta i aprila iste godine. Prema njima se rast broja zaraženih povećavao za 2 do 4 lica dnevno, a u aprilu je broj umrlih bio veći od broja rekonvalescenata. Posebnu pažnju pridavali su preminulim franjevcima koji su se zaražavali prilikom pružanja duhovne nege bolesnima u lazaretima. Nije poznat njihov broj, ali je navedeno da su dvojica preminula, a jedan je ozdravio. Nakon što se kuga pojavila i u širem rejonu samog Temišvara maja 1738. godine, Banatska administracija je poslala pisma upozorenja svim provizorima 11 distrikata, među kojima su bili Zrenjanin, Pančevo, Bačka Palanka i Vršac (Hammer 1889, 22).

U junu mesecu 1738. godine Dvorsku zdravstvenu komisiju i Dvorsku komoru pri Banatskoj administraciji zadesila je veoma teška situacija po pitanju finansiranja i posledica prazne kase u toku rata i epidemije kuge. Zbog

prestanka finasiranja iz Beča, nije bilo novca za pokop preminulih u nekim distriktima, a 20. juna je doneta odluka da se zbog močvarnog tla i nemogućnosti dobrog ukopavanja preminulih, njihova tela spaljuju (Hammer 1889, 32). Da se situacija pogoršavala, pokazivao je povećani strah u Temišvarskom Banatu od pljački razbojnika i upada osmanske vojske (Ilić 2015, 11), zbog čijih akcija je medicinskom osoblju bilo onemogućeno sigurno putovanje do mesta koja su bila u kritičnom položaju po pitanju zaraze. Ovakvo stanje sa epidemijom je ometalo i napredovanje austrijske vojske na bojištu usled čega je u junu i julu 1738. godine dolazilo do promene službenika u Temišvarskoj administraciji zaduženog za zdravstveni direktorat (Jesner 2016, 125). Što se tiče delatnosti sveštenika u gradovima banatskih distrikata, komisija je kao neophodnu meru, propisala zabranu održavanja verskih obreda nedeljom i praznicima u crkvama, već da se to čini na otvorenom (Hammer 1889, 35).

Takođe, usled lošeg stanja na bojištu i povlačenja austrijske vojske ka Beogradu, osoblje i oprema iz novoizgrađenog paraćinskog kontumaca premešteni su najpre u Jagodinu (Ђорђевић, Милтојевић 2014, 1622), a zatim u Beograd i Pančevo. Do avgusta 1738. godine organizovana je izolacija u karantinu na mostu kod Pančeva, a za putnike iz Banata postavljena je straža u Ovči i Borči. Pančevo i naselja u pančevačkom distriktu su bili teško pogođeni čestim upadima osmanske vojske tokom rata. Najveća razaranja pretrpela su naselja uz Dunav, kao i ona od ušća Tamiša u Dunav uzvodno (Ilić 2015, 12).

Vesti o epidemiji kuge su svakako brzo stizale do vladara pokrajina Svetog Rimskog carstva nemačke, koji su redom izdavali obavezujuće i hitne patente o zabrani ulaska osobama koji dolaze iz južnih provincija carstva. Najpre je kralj Velike Britanije Džordž II Hanoveranac u pet tačaka izdao patent kojim potvrđuje vesti o brzom širenju kužne bolesti u gotovo svim mestima Temišvarskog Banata, kao i da se ona pojavila u nekim mestima u Erdelju i Ugarskoj.⁶ Posebno je naglašeno da su predstavnici institucija iz Sibinja u Erdelju pobjegli iz grada i da je neophodno uvesti mere opreza u zaštiti nemačkih zemalja i njihovog stanovništva. Pod pretnjom kažnjavanja pojedinaca, patentom je zabranjeno na legalan ili ilegalan način primiti ili uvesti bilo koju robu iz Banata, Ugarske i Erdelja. Ukoliko bi se ona u trenutku proglašenja patenta našla na teritoriji nemačkih zemalja, vlasnik bi bio u obavezi da je spali. Patent se odnosio i na glasnike, trgovce konjima i niže oficire i vojnike koji su dezertirali ili na bilo koji način došli do nemačkih zemalja. Bez obzira na posedovanje pasoša ili želju da se u putovanju duže ili kraće zadržavaju, bio im je zabranjen ulazak, odnosno morali su biti proterani izvan granica. Što se tiče stanovnika nemačkih zemalja koji se vraćaju iz Banata, Ugarske ili Erdelja, imali su pravo prolaska granice ukoliko su izdržavali obavezan karantin u mestu koje nije zahvaćeno zarazom. Taj karantin je morao da traje najmanje šest nedelja i da osoba ima potpisanu potvrdu koja će sadržati njen lični opis. Interesantan je bio zahtev za što više detalja i jasan lični opis osobe koja je izdrža-

⁶ *Wir Georg der Andere, von Gottes Gnaden König von Groß-Britannien [...] Fügen hiemit zu wissen: Nachdem die aus Ungarn, wegen der grassirenden Contagion eingezogene Nachrichten ergeben, daß im Bannat Temeswar fast kein Ort von dieser ansteckenden Kranckheit mehr befreyet [...], Hannover, 7. sept. 1738.*

vala karantin, poput visine, boje kose, starosti, odeće, predmeta koje ima kod sebe, dok generalizacije u tom smislu i opšti opisi lica nisu bili prihvatljivi. Iz sadržaja ovog zakonskog akta može se zaključiti da je kralj Džordž II shvatao svu ozbiljnost situacije na jugoistoku Habzburške monarhije i da su donete mere za sprečavanje epidemije bile veoma rigorozne. Imajući u vidu činjenicu da se do kraja 1738. godine nije poboljšala zdravstvena situacija, kralj Džordž II je decembra izdao novi patent koji se posebno odnosio na zabranu uvoza robe iz Temišvarskog Banata, evropskih provincija Osmanskog carstva, Erdelja, Ugarske, kao i na određenu vrstu robe iz svih zemalja koje su okruživale nemačke zemlje.⁷

Ovaj primer je sledio i kralj Švedske i vojvoda Hesena, Fridrih I, čiji se proglas od 13. decembra 1738. godine posebno odnosio na zabranu uvoza u Hesen robe poreklom iz Banata, Ugarske i Erdelja. U njemu se posebno naglašavaju uputstva za graničare koja sadrže pitanja za putnike u cilju detaljnije evidencije. Pre svega bilo je potrebno prikupiti osnovne podatke o putniku i poslu kojim se bavi, kao i gde mu je prebivalište, odakle dolazi, u koje mesto najpre želi da ode, koliko dugo tamo ostaje i svrhu putovanja. U posebnu grupu podataka o putniku spadalo je njegovo eventualno zadržavanje u rizičnim mestima duže od šest nedelja, zatim da li je u njima imao kontakata sa zaraženim osobama, kao i provera ispravnosti potvrde o izdržavanju karantina i pasoša.⁸

U međuvremenu, izveštaji koji su stizali do Beča datirani do 4. oktobra 1738. godine pokazivali su sve veće brojeve obolelih i preminulih. Jedan od važnih zadataka administracije u tom periodu bilo je obezbeđivanje hrane za sve distrikte u provinciji. Na nedeljnom nivou bilo je neophodno dostaviti određenu količinu jaja, masti, putera, kao i određeni broj živine, teladi, jagnjadi i drugo. Interesantno je da su ove potrepštine uvožene iz Srbije, Ugarske i drugih susednih provincija u Banat i da je zatraženo da se ta roba oslobodi carinskih dažbina. S obzirom na ograničenja kretanja stanovništva, čak i vojske u Banatu, kao i da stanovništvo nije moglo da dođe do ratarskih proizvoda, odlučeno je da se iz najbilžeg velikog magacina u Segedinu transportuje veća količina voća i brašna (Hammer 1889, 6-7).

Krajem novembra 1738. godine je Banatska administracija izdala zaštitni patent koji se oslanjao na patent o kugi cara Karla VI priređenog par nedelja ranije. Naredba je bila da se u svim carinarnicama i kontumacima okače važeći propisi na vidnom mestu, a čija je suština bila izolacija provincija u kojima je zavladao epidemija kuge. U 12 tačaka je patent određivao ponašanje komandanata garnizona u slučaju pokreta i redovno izveštavanje zdravstvene komisije u Beču o zdravstvenom stanju vojnika. Što se civila tiče, ključan je bio na-

⁷ *Wir Georg der Andere, von Gottes Gnaden König von Groß-Britannien [...] Nachdem Wir bey der in Ungarn in gar kurtzer Zeit sich sehr ausgebreiteten Contagion, auf die Sicherheit ... bedacht zu seyn, [...] Jerachtet[...]wegen Ein- und Durchführung der Waaren §. 29. [...] ergehen lassen [...], 22. Dec. 1738.*

⁸ *Wir Friedrich Von Gottes Gnaden der Schweden, Gothen und Wenden König, ... Nachdem Wir wegen der in Ungarn und Siebenbürgen und in dem Temeswarer Bannat grassirenden Pest bewogen worden, auf diejenige, so in Unsere Hessische Lande kommen, genaue Obacht nehmen zu lassen [...] gewisse Grantz-Pässe bestim[m]t haben [...], Cassel, 13. Dec. 1738.*

čin na koji će se regulisati izdavanje pasoša, zatim strogo praćenje putnika u kontumacima, ali i zabrana produžetka važenja pasoša. Novi kontumaci bili su izgrađeni prema Erdelju, Banatu i Srbiji kao odbrambeni sanitarni kordon. Ovakve mere su prema izveštajima dale rezultate do kraja 1738. godine, imajući u vidu pad broja zaraženih u Banatu (Hammer 1889, 54).

Januara 1739. godine je broj zaraženih i umrlih u Banatu i dalje opadao, međutim mere koje je banatska administracija izdala skoro godinu dana ranije i dalje su bile na snazi. Veoma rigorozne mere usporavale su već otežane uslove putovanja usled ratnih prilika. Napuštanje Banata nije bilo moguće ni za ljude koji su bili sumnjivi lekarima u kontumacima na granici sa Ugarskom, a imali su potrebne pasoše izdate od administracije. Carinski službenici su bili u obavezi da o prelasku granice obaveste službenike administracije u mestu iz kog potiče putnik, a da vreme koje protekne do povratnog odgovora bude uračunato u izdržavanje kontumaca (Hammer 1889, 59-60).

Kada su crkve u Temišvaru prvi put otvorene marta 1739. godine za vernike (prva među njima je bila jezuitska), polako je počeo da se vraća život u normalu u većem delu provincije. Prema podacima Jezuita u Temišvaru, poslednji zaraženi koji su preminuli, sahranjeni su 28. marta. Nakon toga se više nije pojavio niti jedan slučaj obolevanja, samo su rekonvalescenti morali još izvesno vreme da provedu u karantinu na obodu grada. Administracija je morala da se pozabavi zbrinjavanjem dece koja su ostala bez staratelja, kao i starijim ljudima. Aprila je transportom prevezeno u Ugarsku 97 siročadi i 24 starije osobe koje su pri dolasku u Arad dobijali po šest, odnosno pet krajcera za dnevne obroke. U pratnji lekara oni su u mestu Kečkemet izdržavali karantin. Kada govorimo o celokupnoj provinciji, moramo ipak spomenuti da je u distriktima kojima pripadaju gradovi Vršac, Zrenjanin i Bačka Palanka zabeležena pojava kuge i tokom oktobra 1739. godine. Ukupno 65 zaraženih osoba bilo je u vršačkom distriktu u mestima Komorište, Kakova i Zidovina, u zrenjaninskom distriktu naselja Farkaždin, Sige i Sveti Jurat i u bačkopalanačkom distriktu naselje Oravica (Hammer 1889, 61-62).

Ni u istočnim banatskim distriktima nije bila bolja zdravstvena situacija pred kraj 1739. godine i nakon potpisanog mira u Beogradu između dva carstva. Šta više, administracija se i tokom 1740. godine, zbog manjka zdravstvenih radnika potrebnih u više desetina mesta u provinciji, suočavala s problemom suzbijanja opasnosti od kuge. Istovremena opasnost od kuge i rata, očito je primoravala vlasti Habzburške monarhije da postavi prioritete u vidu obezbeđivanja garnizona stacioniranih u Banatu, a nakon toga i civilnog stanovništva koje je bežalo ka severu. Mnoštvo izbeglica činili su Srbi, ali i Nemci koji su živeli u Beogradu (Gavrilović 2019, 24). Ratno stanje koje je trajalo u Banatu sve do kraja jula 1739. godine u mnogome je uticalo da se briga o javnom zdravlju stanovništva prenese na niže nivoe administracije, dok je pod ingerencijom Dvorske zdravstvene komisije ostalo uređenje sanitarnog kordona. Nakon austro-turskih pregovora, od 1740. godine Temišvarska administracija je preduzela izgradnju novih kontumaca u Banatu kod Oršave i Pančeva (Jovin 1998, 43).

U različitim mletačkim i dubrovačkim izvorima ističu se razlozi pojave kuge i širenje epidemije u Banatu. Najvažniji se odnose na neadekvatnu zaštitu stanovništva i neispunjavanje mera Dvorske zdravstvene komisije od pojave kuge u Erdelju, kao i neprosvećenost ljudi radi sopstvene zaštite. Nesumnjivo je da su na Bečkom dvoru nakon rata bili svesni svih propusta i pridavali su veliku pažnju sprovodljivosti mera javnog zdravlja posredstvom institucija koje su za tu oblast bile nadležne. Mnogobrojni carski zakonski akti i odbredbe su tokom čitavog XVIII veka imale sličnu sadržinu u cilju sprečavanja epidemije kuge, ali je njihovo sprovođenje izostajalo iz raličitih (ne)objektivnih razloga. Sredinom veka je neblagovremeno izveštavanje o zdravstvenom stanju bilo predmet kažnjavanja odgovornih o čemu svedoče uredbe carice Marije Terezije iz 1765. godine. Od kraja XVIII veka dolazi do promena i u sistemu sanitarnog kordona kojim je vreme izdržavanja karantina znatno skraćen, što će umnogome uticati na poboljšanje zdravstvene situacije u čitavoj monarhiji.

Izvori:

Wir Friedrich Von Gottes Gnaden der Schweden, Gothen und Wenden König, ... Nachdem Wir wegen der in Ungarn und Siebenbürgen und in dem Temeswarer Bannat grassirenden Pest bewogen worden, auf diejenige, so in Unsere Hessische Lande kommen, genaue Obacht nehmen zu lassen [...] gewisse Grantz-Pässe bestim[m]t haben[...], Cassel, 13. Dec. 1738.

Wir Georg der Andere, von Gottes Gnaden König von Groß-Britannien [...] Nachdem Wir bey der in Ungarn in gar kurtzer Zeit sich sehr ausgebreiteten Contagion, auf die Sicherheit ... bedacht zu seyn, [...]erachtet[...]wegen Ein- und Durchführung der Waaren §. 29. [...] ergehen lassen [...], Hannover, 22. Dec. 1738.

Wir Georg der Andere, von Gottes Gnaden König von Groß-Britannien [...] Fügen hiemit zu wissen: Nachdem die aus Ungarn, wegen der grassirenden Contagion eingezogene Nachrichten ergeben, daß im Bannat Temeswar fast kein Ort von dieser ansteckenden Kranckheit mehr befreyet [...], Hannover, 7. sept. 1738.

Literatura:

Đorđević, M. 2016. „Sanitary Policy of Habsburg Monarchy and Organization of Paraćin Quarantine in 18th Century.“ *Acta hist. med. stom. pharm. med. vet.* 35/1: 29-38.

Ђорђевић, М, Милтојевић, М. 2014. „Превенција хабзбуршких власти од ширења заразних болести у Србији у првој половини XVIII века.“ *Теме* 38/4: 1611-1626.

Frank, J.P. 1791. *System einer vollständigen medicinischen Polizey*. Bd. 1, Frankenthal: Verlag der Gegelischen Buchdruckerei und Buchhandlung.

Гавриловић, В. 2019. „Миграције српског становништва у банат у време аустро-турског рата 1737-1739.“ *Зборник матице српске за историју* 99/1: 21-29.

Hammer, v. A. 1889. *Geschichte der Pest, die von 1738 bis 1740 im Temeschwarer Banate herrschte. Ein aus glaubwürdigen Quellen geschöpfter Beitrag zur Geschichte dieses Landes*, Temeswar: Joseph Beichel Verlag.

- Horbec, I. 2015. *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatski Institut za povijest.
- Илић, М.Ј. 2015. „Последице рата и куге у панчевачком дистрикту (1737-1739).“ Зборник Матице српске за историју, 92: 9-18.
- Jesner, S. 2020. Herrschaftswchsel im habsburgischen Banat 1718-1753. Personalmanagement und imperiale Logik.“ *U Die Personalfrage in neuen Provinzen. Das Banat im regionalen Vergleich*, 23-110. Schriftenreihe des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Stuttgart: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Jesner, S. 2016. „Personnel Management during Times of Crisis. The austrian Banat and the Austro—Russian-Turkish war (1736-1739).“ *Istraživanja* 27: 120-138.
- Јовин, С. 1998. *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине: 1718-1849*. II/1. Нови Сад, Сремска Каменица: Графо-офсет.
- Kallbrunner, J. 1938. *Deutsche Erschliessung des Südostens seit 1683*, Jena: Diederichs.
- Пецињачки, С. 1981. „Извештај о Банату и Браничеву из 1721. године.“ Зборник Матице српске за историју 23: 79-87.
- Roma, V. I. 2020. „Personalmanagement aus der perspektive der Personals.“ *U Die Personalfrage in neuen Provinzen. Das Banat im regionalen Vergleich*, 111-184. Schriftenreihe des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Stuttgart: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Sticker, G. 1908-1910. *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre. Die Pest*. Band I. Gießen: Verlag von Alfred Töpelmann.
- Zwierlein, C. 2020. *Politische Theorie und Herrschaft in der Frühen Neuzeit*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage.

The Isolation of the Habsburg Provinces and the Consequences of Restrictive measures due to the Plague Epidemic in the 18th century

Summary:

The appearance of the plague was a constant threat to the life of the population of Southeast Europe, especially in the 18th century. A devastating disease that often took more lives than wars, spread to the soil of the Habsburg Monarchy through the Ottoman provinces in the Balkans. The appearance and rapid spread of the plague in Banat during the Austro-Turkish war of 1737-1739 was a signal for alarm in all countries of the Holy Roman Empire of the German nation. Learned from previous experiences in preventing the spread of the plague, the rulers of the German principalities published proclamations in the printed media banning the movement of people, goods and animals from the southern Habsburg provinces. At the end of November 1738, the Banat administration issued a protective patent, the essence of which was the isolation of those provinces where the plague epidemic prevailed. Very rigorous measures slowed down the already difficult travel conditions due to wartime conditions. In order to remove the biological danger to its own population and secure the border with the Ottoman Empire, the Habsburg Monarchy used all the military and administrative apparatus during the 18th century. The peacetime period meant a new way of fighting the state in rejecting the danger of mass starvation of the population due to disease epidemics,

the causes of which were not yet known to the science of that time. Until the end of the 18th century, the system of defense against the plague was based on the improvement of quarantine measures when crossing borders, taking into account the economic aspect of the monarchy.

Keywords: Isolation, epidemic, plague, Habsburg Monarchy, Banat of Temeswar, Ottoman Empire

Dr Vladimir Abramović¹

Povratak normalnom životu – suočavanje sa posledicama epidemije kuge u Južnoj Ugarskoj u XVIII veku²

Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Apstrakt: Rad ima za cilj da prikaže kakve posledice na život ljudi su ostavljale epidemije kuge koje su pogadale oblasti južne Ugarske tokom XVIII veka. U istoriografiji tema epidemije kuge je uglavnom prikazana sa aspekta akutnih problema koje je izazvala – tok samih epidemija, mere koje su vlasti preduzimale za njihovo suzbijanje, kao i recepcije tih mera od strane zahvaćenog stanovništva. U radu ćemo nastojati da analiziramo i predstavimo prevazilaženje postepidemiološkog stresa stanovništva, odnosno kako je izgledao povratak normalnom, običnom životu. Drugim rečima, fokusiraćemo se na reakcije i postupke stanovništva, nakon što su epidemije bile okončane.

Gljučne reči: južna Ugarska, XVIII vek, kuga, epidemije, posledice epidemija, povratak normalnom životu

Velike smrtonosne epidemije u ljudskoj istoriji, a pogotovo epidemije kuge, uvek su izazivale snažne i složene reakcije zahvaćenog stanovništva, koje je istovremeno prolazilo i kroz zdravstvenu i kroz psihičku krizu, pa samim tim i najdublju egzistencijalnu krizu. Zapisi svedoka tih nesreća, bilo da su u pitanju savremeni hroničari ili „obični“ ljudi, stavljali su akcenat na pojavu i tok bolesti, njene posledice po društvo i države. Istraživači različitih profila, kao i istoričari koji su se u kasnijim epohama bavili proučavanjem ovih epidemija uglavnom su svoju pažnju takođe usmeravali na razvoj epidemija, aktivnosti vlasti na higijensko-medicinskom planu sa ciljem sprečavanja širenja i razvoja bolesti ili ublažavanja njihovih posledica. Iako su dugoročni ishodi velikih epidemija, poput Crne smrti koja je zahvatila Evropu (1346-1348), bile tema brojnih istorijskih (i ne samo istorijskih) studija, relativno malo pažnje posvećeno je neposrednim posledicama nakon okončanja epidemija i postepenom povratku „normalnom životu“.

U ovom članku ćemo se pre svega fokusirati na posledice epidemija kuge u Ugarskoj u XVIII veku, odnosno na one koje su se desile u periodu 1708-1713 i u periodu 1738-1740. Svakako bi trebalo imati na umu i značajnu razliku između njih, naime, epidemija iz razdoblja 1708-1713 bila je opšteevropskog karaktera, dok je epidemija iz razdoblja 1738-1740, koja je i kraće trajala, bila lokal-

¹ vabramov@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0002-0700-478X

² Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

nog tipa, odnosno bila je ograničena na teritoriju Kraljevine Ugarske. Važno je istaći da se rekonstrukcija prevazilaženja postepidemiološkog stresa stanovništva i povratka normalnom životu nakon ovih epidemija zasniva na osnovu fragmentarnih izvora, čiji su autori bili savremenici, pojedinci ili organi vlasti, i u koje spadaju dokumentacije (arhive) različitih kancelarija, vojnih komandanata i sličnih izvora.

Za potpunije sagledavanje nastanka i toka epidemije kuge koja je besnela istočnom i centralnom Evropom u godinama između 1708. i 1713, moramo se podsetiti da je to i epoha velikih istovremenih ratova – Rata za špansko nasleđe (1701-1714) i Velikog severnog rata (1700-1721), kao i snažne Rakocijeve pobune u Ugarskoj (1703-1711). U pozadini ovih ratnih dešavanja i razornih posledica koji su oni po sebi imali, besnela je velika epidemija kuge, jedna od najvećih u Evropi posle one iz XIV veka. Zahvaćene su bile cela istočna i centralna Evropa: Poljska, Habzburška monarhija, Brandenburg, Pruska, Pomeranija, Litvanija, Livonija, Estonija, Skandinavija, Finska, Severna Nemačka (Meuvret 1971, 886).

Vlasti Monarhije imale su pouzdanih saznanja da je u susednom Osmanском carstvu izbila kuga, što se može videti iz izveštaja upućenog Dvorskom ratnom savetu s početka februara 1707, u kome se navodi da kuga vlada u Sarajevu, ali se izražava i verovanje da se bolest neće proširiti preko Save, usled velike hladnoće. U izveštaju se takođe navodi da je došlo do zatvaranja granica i poremećaja u trgovini, kao i da se preduzimaju mere opreza, jer je kuga izbila u brojnim mestima u Bosni (Гавриловић 2005b, 209). Iz avgusta iste godine imamo podatak da je u okolini Niša i Sofije „još uvek“ harala jaka kuga (Гавриловић 2005b, 210). Osim toga, vlastima Monarhije bila je poznata situacija i u Poljskoj, gde je kuga takođe odnosila žrtve već od 1705. godine (Kis 1993, 85).

Iako su od strane monarhijske administracije preduzimane sve relevantne mere, počev od administrativnih do onih na higijensko-medicinskom planu, da se spreči transfer bolesti na teritoriju Monarhije, u tome, nažalost, nije imala uspeha. Kada se kuga već raširila ugarskim prostranstvima, počelo se sa sprovođenjem mera da se bolest suzbije ili njeno širenje spreči – u tu svrhu su upotrebljavana već uobičajena sredstva: proglašavani su karantini, oboleli su zatvarani u kuće, zatvarani su kvartovi ili čitave varoši, zabranjivana su okupljanja; dimom dobijenim sagorevanjem kleke ili šiškarki dezinfikovane su prostorije; zidovi su prani sirćetom; takođe su spaljivane odeća i kuće pokojnika i zaraženih (Abramović 2013, 61; Kis 1993, 85; Nagy 1981, 2489-2490). Često je prečeno vojnom egzekucijom stanovnicima gradova koji su nisu poštovali izrečene mere, što se najčešće manifestovalo u vidu oglušivanja na naredbe ili odbijanja da se uzimaju lekovi (Гавриловић 2005a, 324). Uprkos nastojanju vlasti i svim preduzetim merama, teško je bilo postići željene ishode u borbi sa kugom koja je i dalje odnosila živote u velikom broju.

Usled nedostatka preciznih podataka gotovo je nemoguće odrediti koliko je ljudskih života odnela epidemija kuge u razdoblju 1708-1713. Neke procene govore o tome da je samo u Brandenburgu umrlo 215.000 ljudi (Meuvret 1971, 886), dok druge procene za teritoriju Ugarske govore o broju od 410.000 umr-

lih. Poređenja radi, smatra se da je u Rakocijevoj pobuni stradalo oko 85.000 ljudi (Karoly 2000, 52). Ukupan broj stradalih od kuge u istočnoj i centralnoj Evropi se procenjuje na više od jednog miliona (Abramović 2013, 59).

Na osnovu analize arhivske građe možemo konstatovati da su stanovnici Budima tokom petogodišnje epidemije teško postradali od kuge. Osim toga, oni su u maju 1712. pretrpeli i veliku štetu od poplave izazvane provalom oblaka. Kao posledica svega toga, brojni Budimci su veoma osiromašili, tako da su i katolički i pravoslavni tanači u avgustu 1712. molili gradski Magistrat za smanjenje poreza (Витковић 1873, 164-165). Nešto kasnije, u oktobru iste godine, oba birova su podnela molbu komandantu Budima De Longleu (de Lenglet) u kojoj se, između ostalog, traži da se ukine karantin kako bi osiromašeni stanovnici mogli da se konsoliduju, snabdeju i prikupe sredstva za plaćanje dažbina (Витковић 1873, 168-169). Pojedine grupe stanovništva bile su posebno ugrožene, tako su budimski Srbi u martu 1713. dobili potvrdu gradskog Magistrata da su mnogo postradali od kuge, poplave i drugih nezgoda i bili u potpunosti osiromašeni – „*toti quanti depauperati*“ (Витковић 1873, 176-177). Nastojeći da se izbore sa teškom egzistencijalnom situacijom u postepidemiološkom periodu mnogi su bili prinuđeni da se okrenu prosjačenju (Поповић 1952, 135).

U nekim drugim oblastima, na primer u županiji Tolni, vladalo je gotovo postapokaliptično stanje. Županija je u potpunosti opustela, pa su vlasti nakon okončanja epidemije 1713. počele sa naseljavanjem kolonista. Doseljivani su Nemci iz Svetog rimskog carstva nemačkog naroda, međutim, zbog nemogućnosti njihove adaptacije na nove prirodne uslove, klimu, vodu i vazduh, kao i opšte loše stanje prostora i životnih uslova koje su zatekli, njih je snašla strašna sudbina. Naime, oni su masovno stradali, razboljevali se i umirali, a mnogi su se razboleli i umrli iz banalnih razloga – nakon što su pili vodu iz Dunava. Deo preživelih se ubrzo odselio, a deo se okrenuo prosjačenju. Ipak, vremenom se uslovi postepeno poboljšavaju; vojska je preuzela higijensko-lekarsku brigu, dok je tek posle više od deset godina, 1725, doneta uredba da se za koloniste počnu zidati kuće od čerpića sa dimnjakom (Karoly 2000, 52-54). Da li je kvalitet tih kuća bio na željenom nivou ostaje otvoreno pitanje, jer nam je poznato da su se kolonisti znatno kasnije, u talasu naseljavanja sredinom XVIII veka, žalili na loš kvalitet izrade, raspored soba, kao i na to da su kuće bile izgrađene u „mađarskom stilu“ (sa otvorenim dvorištem), umesto u „nemačkom“ (sa zatvorenim dvorištem). Kao posebnu žalbu su izdvojili to što su prozori bili pokriveni limenim pločama (Karoly 2000, 65-66).

Druga epidemija kuge koja je zahvatila prostranstva Ugarske u periodu od 1738. do 1740.³ takođe se odvijala u pozadini Austro-turskog rata 1737-1739, koji je dodatno doprineo njenom širenju. Ova epidemija, iako je bila vremenski kraća i iako je zahvatila samo teritoriju Kraljevine Ugarske, bila je gotovo jednako strašna, sa istim katastrofalnim posledicama po stanovništvo, kao ona od pre trideset godina. U literaturi je dugo vremena navođena procena od 310.000 umrlih, mada su kasnija izračunavanja na osnovu analize relevantne

³ U nekim oblastima Ugarske epidemija se zadržala do 1744. (Moess 1975, 59)

arhivske građe došla do podatka o ukupnom broju žrtava od 197.289 za teritoriju Ugarske (Zoltan 1973, 86-87). Trebalo bi imati na umu da gore navedeni podatak zapravo predstavlja najniži broj umrlih od kuge, jer županijske vlasti često nisu bile u mogućnosti da popišu sve slučajeve; osim toga, arhivska građa je delom nepotpuna, a postojala je i tendencija da se namerno sakrije broj preminulih (Zoltan 1973, 94). Razlog za sakrivanje broja preminulih ili uopšte pojave kuge prvenstveno je ležao u strahu od karantina, jer je on uzrokovao ozbiljne nepovoljne ekonomske posledice. Stoga se lažnim izveštajima nastojalo kupiti vreme u nadi da se epidemija neće razviti i da će se tako izbeći dugotrajno zatvaranje. Nažalost, ovakva praksa je dovodila do pogubnih rezultata, jer se na taj način zapravo pospešivalo širenje bolesti i samim tim i sve prateće tragične nedaće po stanovništvo (Zoltan 1973, 84).

Međutim, epidemija nije u svim oblastima Ugarske odnosila jednaki broj žrtava. O tome nam relativno dobar uvid u pružaju podaci o stanovništvu na teritoriji Vojvodine, koji usled svoje fragmentarnosti relevantno ilustruju gore navedeno zapažanje o nepotpunom evidentiranju broja umrlih. Iako se mora napomenuti da je u pitanju studija koja je u fokus stavila samo srpsko stanovništvo navedenog prostora (Поповић, Сечански 1936), citirani tabelarni podaci preuzeti su iz popisa koje je organizovala Habsburška monarhija i odnose se na celokupno stanovništvo. Iz tog razloga se oni mogu uzeti kao indikativni.

Prema popisu iz 1739, u Bečkerečkom okrugu je nakon izbijanja epidemije kuge od 844 poreske glave (Contribuenten, zahlbare Personalköpfung) preminulo 304 (36,01%), dok je još 719 drugih osoba takođe umrlo od te bolesti. Nepoznanicu predstavlja ukupan broj ovih „ličnih glava“ (Personalköpfe), odnosno kako nema podataka koliki je bio celokupni broj stanovnika u navedenom okrugu – oni jednostavno nisu bili popisani – ne može se izračunati ukupan procenat. Međutim, ako posmatramo samo podatke koji su nam poznati, odnosno procenat preminulih poreskih glava (36,01%), videćemo da je smrtnost, makar u ovom okrugu, bila izuzetno visoka – poput epidemije Crne smrti u srednjem veku, koja je odnela između 30% i 50% stanovništva Evrope, pa možda i više (Beauchamp 2012, 1; Izdebski et al 2022, 298). Kao još jedan ilustrativan podatak iz navedenog popisa, može se navesti da su u Bečkerečkom okrugu nakon epidemije zabeležene 53 opustele kuće (Поповић, Сечански 1936, 62-63).

Poput epidemije iz razdoblja 1708-1713, i epidemija iz perioda 1738-1740 imala je slične posledice na stanovništvo, naime, usled neophodnih mera koje su se morale sprovoditi u borbi protiv epidemije, zatvaranja, izolacija i paljenja kuća i domaćinstava, većina stanovnika Budima izgubila je svu svoju imovinu (Поповић 1952, 366-367). O nastaloj situaciji iščitava se živopisno svedočanstvo iz izveštaja budimskog sveštenika Jovana Milića upućenog episkopu Vasiliju Dimitrijeviću u septembru 1739, u kojem navodi da je zavladao opasno stanje u gradu, jer su se pojavili „zlikovci koji su preboleli, pak nošćiju haraju domove“ (Поповић 1952, 367). Sličan slom javnog reda usled visoke smrtnosti takođe se desio u Pakšu (županija Tolna), pa su mnogi žitelji krali, pljačkali i odnosili nameštaj svojih preminulih sugrađana. Domovi su često bili poharani odmah nakon smrti ukućana (Karoly 1999, 1896). Ipak, nisu se svi okrenu-

li kriminalu – mnogi su jedva dočekali zatišje u epidemiji septembra 1739, pa su „odmah počeli po bircauzi i u kavanu oditi“ kako se u svom pismu episkopu žalio birovi Jeftimije Davidović. Interesantno je zapaziti da je u oktobru budimski prota izvestio „da su počeli gdi koga venčavati“ (Поповић 1952, 369). Nažalost, o ovom pitanju, za sada, ne možemo saznati ništa više od ove šture informacije. U cilju potpunijeg sagledavanja ove teme i stvaranja uvida šireg istorijskog i socio-kulturološkog miljea posttraumatskih vremena, bilo bi korisno preduzeti neka dalja istraživanja. U smislu detektovanja vremenskog okvira kada su ova venčanja bila planirana; da li je to bilo pre epidemije, pa su realizovana nakon što je opasnost prošla, ili su tokom same epidemije postignuti dogovori o braku, a sklopljeni su čim su se prilike malo popravile.

Po okončanju ovih velikih epidemija kuge u XVIII veku, uprkos strašnim stradanjima stanovništva, ogromnim gubicima u ljudstvu kao i u materijalnim dobrima, život se po prirodi stvari nastavio. Na osnovu dostupnih podataka koje smo u ovom radu prikazali može se zaključiti da su posledice bile izuzetno teške, i da se na državnom i društvenom planu nastojalo da se postepeno, uz mnogo teškoća, prevlada posttraumatski period i otpočne povratak normalnom životu. Međutim, na individualnom planu sagledavaju se delovi bezbrojnih rasutih ljudskih sudbina, gde su posledice i doživljaji kompleksniji, kao i različiti pokušaji da se nastavi sa životom, na način kako su znali i umeli, odnosno, kako je u datom istorijskom vremenu i okolnostima bilo moguće. Tako se iz dokumenata može videti da je bio prisutan ceo spektar ljudskog ponašanja, koji se kretao od očaja i straha pred događajima, preko pljačkanja napuštenih ili opustelih domova, do proslavljanja i davanja oduška u pijankama i nedoličnom, retko u sabranom i odgovornom ponašanju. Takođe, važno je naglasiti i uzeti u obzir da o ovoj problematici imamo, za sada, dostupne samo fragmentarne podatke. Oni nam s jedne strane otkrivaju puno toga u istraživanju i rekonstruisanju postkriznog perioda i načina suočavanja sa posledicama epidemije kuge i povratka normalnom životu u južnoj Ugarskoj u XVIII veku, ali s druge strane, usled svoje fragmentarnosti mnoge stvari ostavljaju nedorečenim. Stoga, u cilju sagledavanja kompleksnijeg i sveobuhvatnijeg istorijskog konteksta vezanog za ovu temu, kao i njene istorizacije i potpunije historiografske obrade svakako je potrebno nastaviti istraživanja.

Izvori:

Гавриловић, С. 2005а. *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*. IV. Београд: Српска академија наука и уметности.

Гавриловић, С. 2005б. *Извори о Србима у Угарској почетком XVIII века. Исписи, преписи и преводи из доба Ракоцијевог устанка (1703-1711)*. V. Београд: Српска академија наука и уметности.

Поповић, Д.Ј., Сечански, Ж. 1936. *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796*. Нови Сад: Историско друштво у Новом Саду.

Витковић, Г. 1873. *Споменици из будимског и пештанског архива*. III. Београд: Српско учено друштво.

Literatura:

- Abramović, V. 2013. „The Appearance of Plague in Two Minority Communities: Hungary at the Beginning of the 18th and Hawaii at the End of the 19th Century.“ *Acta Historiae Medicinae Stomatologiae Pharmaciae Medicinae Veterinariae* 32: 57-67.
- Beauchamp, A. 2012. „The Black Death, Plague, and Mass Mortality.“ *Journal of the University of Manitoba Anthropology Students Association* 30: 1-16.
- Izdebski, A., Guzowski, P. Poniat, R. et al. 2022. „Palaeoecological data indicates land-use changes across Europe linked to spatial heterogeneity in mortality during the Black Death pandemic.“ *Nature Ecology & Evolution* 6: 297-306.
- Karoly, L. 1999. „A Tolna megyei 1739-1740. évi pestisjárvány [Epidemija kuge 1739-1740 u županiji Tolna].“ *Orvosi Hetilap* 140 (34): 1895-1897.
- Karoly, L. 2000. „Tolna megye egészségügye a 18. században [Zdravstvene prilike u županiji Tolna u 18. veku].“ *Orvostörténeti közlemények* 45 (170-173): 51-76.
- Kis, D. 1993. „Erdélyi bujdosók és a pestis. Adalékok a pestis elleni védekezés történetéhez (1708-1711) [Erdeljske izbeglice i kuga. Prilozi istoriji odbrane od kuge 1708-1711].“ *Orvostörténeti közlemények* 39 (141-144): 83-105.
- Meuvret, J. 1971. „Prices, Population and Economic Activities in Europe, 1688-1715: a Note.“ U *The New Cambridge Modern History, VI. The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1715/25*, J. S. Bromley (ur.), 874-897. Cambridge: University Press.
- Moess, A. 1975. „Az 1739 —40. évi pestisjárvány a távolból és közelről [Kuga iz godina 1739-1740 posmatrana izbliza i izdaleka].“ *Orvostörténeti közlemények* 75-76: 59-83.
- Nagy, L. 1981. „Az 1713. évi pécsi pestisjárvány [Kuga u Pečuju 1713.].“ *Orvosi Hetilap* 122 (40): 2488-2490.
- Поповић, Д.Ј. 1952. *Срби у Будиму од 1690. до 1740.* Београд: Српска књижевна задруга.
- Zoltan, D. 1973. „Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása [Pustošenje kuge 1738.].“ *Orvostörténeti közlemények* 69/70: 75-130.

Returning to normal life - dealing with the consequences of the plague epidemic in Southern Hungary in the 18th century

Summary:

Two great plague epidemics in Hungary in the 18th century (1708-1713 and 1738-1740) caused the terrible suffering of population and led to huge losses of life as well as in material goods. However, even after such devastation and in spite of adversity, the life, by the nature of things, continued. Based on the available data that we have presented in this paper, it can be concluded that the consequences were extremely difficult, and that the efforts were made on the state level to gradually overcome the post-traumatic period and to begin the return to normal life, albeit with many difficulties. However, on an individual level, parts of countless scattered human destinies are observed, where the consequences and experiences were more complex, coupled with various attempts to continue with life, in the way people knew and could, that is, as it was possible in the given historical time and circumstances. The documents show that the whole spectrum

of human behavior was present, which ranged from despair and fear in the face of events, through the looting of abandoned or deserted homes, to celebrating and venting in drunkenness and inappropriate, irresponsible behavior. Also, it is important to emphasize and take into account that we have, for now, only fragmentary data available on this issue. On the one hand, they are valuable for the research and reconstruction of the post-crisis period and ways of dealing with the consequences of the plague epidemic, and the return to normal life in southern Hungary in the 18th century, but on the other hand, due to their fragmentary nature, they leave many things undefined. Therefore, in order to see a more complex and comprehensive historical context related to this topic, as well as to provide more complete historiographical processing, it is definitely necessary to continue research.

Keywords: southern Hungary, 18th century, plague, epidemics, consequences of epidemics, return to normal life

Prof. dr Haris Dajč¹

Preveza pre i posle osvajanja Ali-paše 1798: demografske i ekonomske posledice²

Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Apstrakt: Napad Ali-paše na nekadašnje venecijanske gradove na obali Epira bio je posebno značajan jer je prvi put nakon 1716. godine pružio Turcima mogućnost da u potpunosti kontrolišu kontinentalnu obalu Jonskog mora. Preveza, jedan od najbogatijih gradova Epira, brojala je 8.000 stanovnika do napada Ali-paše, da bi nakon 1798. godine taj broj pao na svega nekoliko stotina. Grad je takođe bio važan mletački posed koji je proizvodio jedno od najboljih maslinovih ulja na Mediteranu. U opsadi Preveze građani su zajedno sa francuskim vojnicima neuspešno pokušali da se odbrane od Ali-paše. U borbama za grad Francuzi su izgubili između 300 i 400 ljudi, dok je od preostalih 150 mali broj preživeo marš do Carigrada i potonje zarobljeništvo. Opsada i zauzimanje grada bili su deo ratnih sukoba između Francuske na jednoj strani i alijanse okupljene oko Velike Britanije, čiji su najvažniji saveznici u Jonsko-jadranskom basenu bile Rusija i Turska. Za istraživanje demografskih i ekonomskih posledica osvajanja Preveze iz 1798. korišćena je neobjavljena građa iz Londona (fond TNA PRO FO 78 i fond TNA PRO 42), kao i kartografska građa iz venecijanskog arhiva (ASV, Senato Dispacci). Grad i njegovi stanovnici najbolje su opisani u putopisima nastalim početkom XIX veka, od kojih je posebno važan opis britanskog lekara Edvarda Dodvela (Edward Dodwell) iz 1801. godine, kao i francuskog diplomate, lekara i putopisca Franosa Pukvila (François Charles Hugues Laurent Pouqueville) iz 1805. godine. Najznačajniji izvori za bitku kod Nikopolisa i osvajanje Preveze su memoari francuskih vojnika koji su preživeli borbe i potonje zarobljeništvo.

Ključne reči: Preveza, Jonska ostrva, Francuska, Velika Britanija, Napoleon, Ali-paša

Uvod: karakteristike i značaj Preveze do 1797. godine

Preveza je u periodu venecijanske uprave nad Jonskim arhipelagom predstavljala najznačajniji mletački posed na kontinentu, koji je štiti ulaz u Ambrakijanski zaliv (Dajč 2016, 157). Na osnovu izvora, putopisa, memoara, i objavljenih radova nedvosmisleno se može utvrditi značaj Preveze kao najvažnijeg trgovačkog grada u toku pozne venecijanske vlasti, do 1797. godine, kao i tokom prvog perioda francuske uprave u Jonskom basenu (1797-1799). Grad sa dobrom pozicijom na ulazu dubokog zaliva, preko puta rta Akcijuma, osim što se nalazio pored važnog, ali i dotrajalog utvrđenja, bio je i privredno naj-

¹ haris.dajc@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0003-0446-3830

² Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

razvijeniji i najbogatiji grad van insularnih poseda (de Vaudoncourt, 1816, 82). Mesto grada, na severnom poluostrvu, na ulazu u zaliv, omogućavala je potpunu kontrolu nad pomorskim saobraćajem unutar zaliva, kao i njegovim resursima. Pored toga, položaj je pružao i zaštitu severnog pomorskog prolaza između Lefkade i kopna. U slučaju gubitka Preveze, odbrana i snabdevanje Lefkade postali bi ugroženi. Grad i njegovo okruženje bili su ekonomski bogatiji od Lefkade, te je grad veliki deo prihoda davao za administrativni aparat ostrva. Izveštaji francuskog konzula De Sen Sovera (de Saint-Sauveur, 1800, 253-254), pružaju vrlo detaljnu i preciznu sliku Jonskog arhipelaga i obale u poslednjim godinama XVIII veka. Iz njegovih putopisa se može saznati da su stanovnici Preveze smatrani najuspešnijim proizvođačima maslinovog ulja, od kojeg su dobijali veći prinos nego bilo koji drugi podanici Venecije u Jonskom basenu (de Saint-Sauveur, 1800, 255). Kvalitet ulja koji se dobijao u okolini Preveze smatran je identičnim u poređenju sa uljem sa Krfa i Paksosa (de Saint-Sauveur, 1800, 255), koje je važilo za najkvalitetnije ulje u Jonskom i Jadranskom moru. Taj podatak je važan jer je maslinovo ulje, zajedno sa suvim groždem, predstavljalo najvažniji proizvod koji je arhipelag proizvodio. Kvalitet maslinovog ulja i suvog grožđa bio je najviši u odnosu na sve ostale venecijanske posede. Značajno venecijansko brodogradilište u Jonskom basenu, u zalivu Guvija, severno od grada Krfa, takođe je zavisilo od materijala koji su se izvozili iz luka na obali Epira, kao i iz Preveze. Tako je grad na ulazu u Ambrakijски zaliv, pored Butrinta, na kraju XVIII veka predstavljao jednu od dve najvažnije luke za nabavku materijala neophodnog za brodogradnju. Ambrakijски zaliv takođe predstavlja bogato lovište za ribu u Jonskom moru. Položaj Preveze je onemogućavao ribarima iz Napuljske kraljevine, koji su često ribarili u venecijanskim vodama, da ulaze u dubok i bogat zaliv (de Saint-Sauveur, 1800, 158). Upravo zbog navedenih resursa i bogatstva, Preveza je postala predmet interesovanja Ali-Paše, što se pokazalo značajnim u poslednjoj deceniji XVIII veka.

Venecijanska vlast nad Prevezom je uspostavljena u kontinuitetu tek nakon Drugog morejskog rata i venecijanskog osvajanja 1717, dok je Požarevačkim mirom (1718) i zvanično ušla u sastav Mletačke republike. Na Lefkadi, koja postaje venecijanski posed nakon osvajanja Frančeska Morosinija (Francesco Morosini) 1684. godine, bio je postavljen i drugi providur. Upravo će drugi providur sa Lefkade, nakon dolaska Preveze i Vonjice pod vlast Republike, biti zadužen i za ta dva kontinentalna grada (Müller 1822, 231). Relativno kratak period venecijanske uprave (1717-1797) u odnosu na ostrva u Jonskom arhipelagu, kao i kopnena granica sa Osmanskom carevinom uticali su i na stanovništvo i njihove običaje. Stanovnici Preveze, kao i obližnje Vonjice, imali su dosta sličnosti sa stanovnicima Lefkade. Preveza je imala daleko manje nobila nego susedno ostrvo, što nije bilo iznenađujuće, imajući u vidu ograničenu teritoriju grada i kopnenu granicu sa turskim provincijama. Stanovnici Preveze su se takođe oblačili mnogo sličnije osmanskim podanicima u odnosu na ostale ostrvljane, dok su njihove žene veoma često nosile turske haljine. Građani Preveze su u svojim običajima, i pored toga što su bili venecijanski podanici, daleko više ličili na Grke i Albance, koji su bili turski podani-

ci. Njihov uticaj na Lefkadu biće veliki i duboko do sredine XIX veka, u periodu kada je Lefkada bila britanski posed. U opisima njenih stanovnika primećuje se značajni uticaj sa kopna koji su doneli nekadašnji podanici venecijanskih gradova na kopnu, među kojima je Preveza najznačajnija (Anstead 1863, 149-158).

Ali-paša i Preveza do dolaska Francuza

Ali-paša (Ali-paša Tepelina ili Ali-paša Janjinski), bio je među najvažnijim osmanskim pašama, koji je u poslednje dve decenije XVIII veka uspeo da se namentne kao oblasni gospodar u Epiru, kao i delu današnje centralne Grčke. Bio je i jedan od najdugovečnijih paša čija je smrt 1822. godine, u devetoj deceniji, bila rezultat početka Grčke revolucije 1821. godine (vidi: Russell i Russell 2017). Ali-paša je na kraju osme decenije XVIII veka konsolidovao svoju moć, nakon što je pokazao svoju odanost sultanu u Rusko-turskom ratu 1787-1792 (Fleming 1999, 11). Venecija je za vreme poslednjeg providura Karla Aurelija Vidmana (Carlo Aurelio Widmann) bila podozriva prema ambicijama Janjinskog paše, koji je postepeno uvećavao svoje teritorije u njenom zaleđu. Mletačka republika nije dozvoljavala Ali-pašinim podanicima ni plovidbu duž obale koju su kontrolisali, ni ribolov u Ambrakijском zalivu (Kocić 2013, 209). I pored toga, ambicije Ali-paše prema venecijanskim gradovima na kopnu, kao i prema Lefkadi nisu nestale, uprkos potpunoj kontroli Venecije nad Ambrakijским zalivom, kao i kontrolom pomorskih puteva. Ali-paša je suprotno odredbama fermana koje je Venecija dobila od Porte 1788. godine, a koji je onemogućavao dizanje forifikacija na obalama Jonskog mora, počeo da diže utvrđenja koja su bila predviđena protiv Venecije (Kocić 2013, 207). Prvu konstrukciju je počeo da zida nasuprot Preveze 1791. godine, što je izazvalo proteste venecijanskog baila Feriga Foskarija (Ferigo Foscari) u Carigradu, dok je drugu počeo da zida 1794. preko puta Krfa (Kocić 2013, 208-209). Situacija za Veneciju se pogoršala posle smrti admirala Andela Ema (Angelo Emo) 1792. godine, nakon čega Venecija prelazi u defanzivan odnos prema berberskim gusarima, što je dovelo do velikih trgovačkih gubitaka (Ekkehard 2008, 312). Prisustvo berberskih gusara u vodama koje Venecija nije više neprikosnovenno čuvala, pružao je Ali-paši dodatan impuls za jačanje pretenzija prema venecijanskim posedima na kopnu. U odnosima između Ali-paše i Venecije posebno je dinamičan period 1794-1796, kada dolazi do spora na delu teritorije u neposrednoj blizini Preveze, koja prethodnim sporazumima nije precizno podeljena između Turske i Venecije (Kocić 2013, 211-213). Spor je rešen tek 1796. godine, što je imalo posledice na deo trgovačkih aktivnosti stanovnika grada, koji su pokazivali nezadovoljstvo spram venecijanskih vlasti, ali koje ipak do kraja venecijanske uprave nije preraslo u otvorenu pobunu (Kocić 2013, 215). Uprkos lošem stanju i malobrojnosti venecijanske flote za vreme poslednjeg providura na Krfu Karla Aurelija Vidmana, 1794-1797, Venecija je uspevala da održava mir sa Ali-pašom i pruži zaštitu svojim podanicima (Dajč 2016, 44-46). Previranje i sukobi koji će obeležiti istoriju Jonskog ba-

seno nakon nestanka Mletačke republike omogućili su Ali-paši da nakon 1798. ostvari deo svojih planova.

Mapa Preveze, Vonjice i dela Ambrakijskog zaliva pod kontrolom Mletačke republike. Original u fondu ASV, Senato, Dispacci, provveditori de terra e da mar e altre cariche, pezzo 720, nastala 18. marta 1791. u Prevezi.

Francuska Preveza 1797–1798

Nakon ratova generala Napoleona Bonaparte (Napoleon Bonaparte) u Italiji, koji su se završili kapitulacijom austrijskih snaga u Mantovi i dolaskom francuske vojske u nasledne Habsburške zemlje, Francuska je postala dominantna država na Apeninskom poluostrvu. Mir u Leobenu (1797) predviđao je da Austrija dobije nekadašnje posede Venecije kao zamenu za izgubljene teritorije u Italiji i gubitak Habsburške Nizozemske (Dajč 2020, 67-69). Jedina teritorija Venecije koju Napoleon nije ostavio Austriji bili su nekadašnji posedi u Jonskom basenu. Francuska je tako mirnim putem učvrstila svoju vlast na celokupnim nekadašnjim venecijanskim posedom od Himere i Butrinta do Kitere (Dajč 2016, 56). Iz Napoleonove prepiske saznaje se koliko je značaja pridavao novim posedima u Jonskom basenu (Correspondance de Napoléon 1859, 285). General Antoan Žentili (Antoine Gentili) je iz Ankone otplovio na Krf 12. juna 1797. godine, da bi već do kraja juna svi nekadašnji venecijanski posedi, insularni i kopneni bili pod francuskom kontrolom.³ Nova francuska administracija nije imala Vidmanovo iskustvo, precenjivala je savezniš-

³ TNA, FO 42/2, Consul Spiridion Foresti to Lord Grenville, Corfu 5th August 1797.

tvo sa Ali-pašom i previše se uzdala u pašina obećanja.⁴ Žentili je imao prvi sastanak sa Ali-pašom već u julu 1797. godine; pored toga što nije bio siguran u iskrenosti Ali-paše kao saveznika, i što je predlagao da se naprave savezi i sa pašama iz Delvina i Valone, koji su strepili od Ali-paše, do toga nije došlo. Mišljenje Žentilija o Ali-paši nakon prvog utiska nije moguće precizno utvrditi, s obzirom da britanski izveštaji sa Krfa tvrde da je bio sumnjičav, dok francuski izveštaji sačuvani u okviru Napoleonove korespondencije tvrde suprotno, jer u njima hvali Ali-pašu kao najboljeg francuskog prijatelja i lojalnijeg od svih albanskih paša (Dajč, Mirić 2023, 73). Napoleon je bio uveren da će jakim savezom osigurati zaleđe na kopnu i neophodno snabdevanje. Njegova zabluda bila je povezana sa predstavom o Ali-paši kao potencijalnom najvažnijem regionalnom savezniku (Dajč, Mirić 2023, 72). Iz dalje korespondencije generala Žentilija i Napoleona saznaje se da Napoleon ima velika očekivanja od savezništva sa Ali-pašom, kao i da je u zabludi da će jačanje Ali-paše uticati na snagu savezništva sa njim (Dajč, Mirić 2023, 74). Napoleon je nakon odlaska Žentilija sa Jonskih ostrva, delegirao generala Nikolas Rosa (Nicolas Roze), kao svog emisara kod Ali-paše. Generala Rosa je Ali-paša veoma srdačno dočekaio, ulio mu je potpuno poverenje, čak mu je našao i ženu, što je iskorišćeno za dodatno jačanja saveza (Rodocanachi, 1899, 76.). Te okolnosti nisu pomogle Rosu da se spase Ali-pašine surovosti koji ga je u jesen 1798. godine prebacio iz statusa gosta u status zarobljenika i poslao u Carigrad gde je general ubrzo i umro (Dajč 2016, 61). Period do avgusta 1798. godine bio je važan za jačanje Ali-paše, koji je iskoristio savez sa Francuskom da ostvari planove koje mu je Venecija uspešno onemogućavala, tako je njegova mala flotila uspela da izađe iz Ambrakijskog zaliva, kao i da plovi kroz zaliv Krfa, što je bilo veoma važno zbog sukoba sa Mustafa-pašom iz Delvina. Ali-paša je dodatno ulivao poverenje Napoleonu laskavim pismima koje mu je uz pomoć generala Rosa slao i u kojima se divio njegovoj vojničkoj genijalnosti. Napoleon je takve hvalospeve štampao u propagandne svrhe (Dajč, Mirić 2023, 75).

Razaranje Preveze

Napoleonov pohod na Egipat, koji je počeo uspešnim zauzimanjem Malte, i nastavio se zauzimanjem Egipta, doveo je do prekida jednog od najdužih mediteranskih saveza između Francuske i Turske. Francuska flota je uspela da izbegne britansku flotu Horacija Nelsona (Horatio Nelson) i dođe do Aleksandrije (Dajč 2020, 91-92). Ranjivost položaja Napoleona i Francuza stajala je u vezi sa opasnošću da im budu presečene linije snabdevanja iz Evrope u slučaju gubitka flote, što se ubrzo i dogodilo. Napoleonova kopnena pobeda u Bici kod Piramida 21. jula 1798. omogućila mu je da zagospodari Kairom i uspostavi francusku administraciju u većem delu Egipta (Dajč 2020, 98-99). Početkom avgusta Nelsonova flota je locirala francusku flotu pod komandom admiral Brijea u zalivu Abukir, gde je došlo do velike pomorske bitke kod Abukira ili bitke na Nilu, 1-3. avgusta 1798. godine (Dajč 2020, 93-94).

⁴ TNA, FO 42/2 Consul Spiridion Foresti to Lord Grenville, Corfu 5th November 1797.

Pozicija Francuza na istočnom Mediteranu je nakon Abukirske bitke, u kojem su svega dva linijska broda *Guillaume* i *Tell Genereux* i dve fregate *Justice* i *Diane* uspele da probiju britanski obruč i pobegnu, bila je veoma loša. Francuska je izgubila veći deo mediteranske flote, zajedno sa komandnim brodom *L'Orient* na kojem je stradao i francuski admiral Franosa Pol Brije (François-Paul Brueys d'Aigalliers).⁵ Pored gubitka flote u Egiptu, Francuska je omogućila Rusiji ulazak u rat u savezu sa Turskom i Velikom Britanijom. Rуска flota je nakon prolaska kroz Bosfor i Dardanele imala laku plovidbu bez ikakvih prepreka do francuskih departmana na Jonskim posedima (Dajč 2016, 72-73). Rusko-turska flota se već u septembru uputila ka Jonskom arhipelagu i do prvog francuskog poseda na ostrvu Kiteri stigla u oktobru. Karakteristično je bilo i da su turske i ruske posade bile sastavljane uglavnom od grčkih pomoraca (Dajč 2016, 73). Flota pod zajedničkom komandom ruskog admirala Fjodora Ušakova (Фёдор Фёдорович Ушаков) mogla je da doplovi do Zakintos tek nakon što je snažni zapadni vetar prestao 25. oktobra. Međutim, Ali-paša nije čekao da se flota pojavi kod Lefkade i u blizini kopnenih poseda Francuske, pa je krenuo u borbu protiv Francuza već sredinom oktobra (Dajč 2016, 73). Usled nedostatka turskih izvora prilikom istraživanja nije moguće tvrditi da li je sultan Selim III izdao posebne naredbe Ali-paši u vezi sa što bržim zauzimanjem kontinentalnih gradova. Međutim, na osnovu kasnijeg stava Turske da ti gradovi ne ulaze u teritoriju Jonske republike, jasno je da su njima namenili da budu pod turskom kontrolom, i time ih odvoje od arhipelaga kojeg je bilo daleko teže inkorporirati u turske posede. Ali-paša je u približno u isto vreme napao i Butrint i Prevezu. Butrint je osvojio nakon nedelju dana opsade, posle evakuacije Francuza i lokalnog stanovništva 25. oktobra 1798, što je bilo dva dana nakon osvajanja Preveze u čijem napadu je paša i sam učestvovao. Nakon pada Butrinta, grad je ostao u turskim rukama sve do formiranja Albanije u 20. veku. U zauzimanju Butrinta važnu ulogu je imao Mustafa-paša iz Delvina, čiji su značaj Francuzi prethodno prevideli (Dajč 2016, 74).

Borba za Prevezu imala je dve faze: prva je bila bitka kod Nikopolisa koja je trajala od ponoći 22. oktobra do podneva 23. oktobra, nakon koje je usledila druga faza od podneva do 15:30 23. oktobra, kada su se borbe prebacile u sam grad (Curlin 2010, 269). Najznačajniji izvor za bitku kod Nikopolisa, ostataka antičkog grada severno od Preveze, predstavljaju memori francuskog inženjerskog oficira, Luj Avgusta Kamija (Louis-Auguste Camus de Richemont), koji je bio jedan od svega nekoliko francuskih zarobljenika koji su preživeli put do Carigrada i potonje zarobljeničtvo (Curlin 2010, 266). Francuzi su ubrzano radili na fortifikaciji severno od linija antičkog Nikopolisa, s obzirom da je ta linija odbrane bila daleko povoljnija u odnosu na veoma loše stanje tvrđave u Prevezi (Curlin 2010, 278). General Luj Fransoa Šabo (Louis François Chabot), francuski komandant koji je zamenio Žentilija, posetio je Prevezu početkom druge nedelje oktobra radi provere napredovanja fortifikacione linije kod Nikopolisa. I pored angažovanja preko 300 francuskih vojnika, uz 600 građana Preveze i 60 Suliota, do dolaska Ali-pašine vojske i početka bitke u ponoć

⁵ TNA, PRO FO 78/20 Horatio Nelson to Spencer Smith, Rhodes 27th August 1798.

22. oktobra, fortifikacija (dva manja utvrđenja sa baterijama) i rovovi nisu bili u potpunosti kompletirani (Pouqueville 1820, 128). Izvori u vezi sa snagom Ali-pašine vojske i francuskih snaga su različiti: izvesno je da su Francuzi imali između 300 i 450 vojnika uz 250 do 600 pripadnika pomoćnih jedinica sastavljenih od građana Preveze, kao i od 60 do 100 Suliota, nasuprot 7.000 do 14.000 Ali-pašinih vojnika (Curlin 2010, 282). Bitka kod Nikopolisa trajala je celu noć, da bi Ali-pašine jedinice probile linije odbrane u jutarnjim časovima, što im je omogućilo dalji proboj ka Prevezi. Najžilaviji otpor pružao je francuski oficir Žan Mari Tisot (Jean-Marie Tissot), nakon što su u jutarnjim borbama vojnici Ali-paše zarobili francuskog komandanta, brigadnog generala Žan Žaka Koloda (Jean Jacques Bernardin Colaud de La Salcette), kojeg Tisot nije uspeo u kontranapadu da oslobodi (Curlin 2010, 278-290). Tokom popodnevni borbi u gradu Francuzi su ostali bez pomoći topovnjače *La Frimaire*, čiji je kapetan dobio lažne vesti o tome da nema preživelih Francuza, nakon čega je otplovio u jeku borbe i ostavio Tisota i njegove vojnike same (Curlin 2010, 290). Borba za Prevezu se odužila do popodnevni sati, što je omogućilo velikom broju civila da iskoriste poslednji bastion koji je Tisot sa svojim vojnicima držao, na ivici luke, i prebace se u čamcima na drugu stranu zaliva ka Akcijumu, kao i na Lefkadu. Tisot je bio zarobljen nakon što je potrošio sve zalihe municije u 15:30. Ali-paša je nakon zarobljavanja Tisota u potpunosti zavladao celom Prevezom (Curlin 2010, 290).

Zaključak: posledice po grad i stanovništvo

Bilans bitke za Prevezu predstavljao je najkrvaviji poraz Francuza u toku borbe za Jonska ostrva i kopnene posede 1798-1799. Francuski gubici bili su između 200 i 300 vojnika, dok je od 150 zarobljenika samo nekolicina preživela kasniji marš do Carigrada iz Janjine i boravak u carigradskim zatvorima. Najvažniji izvor za događaje od 22/23. oktobra 1798. godine i borbe za Prevezu sačuvani su zahvaljujući preživelim francuskim oficirima: Tisotu, Kamiju i Pukvilu. Grad je nakon pada pod kontrolu Ali-paše doživeo razaranje čije razmere ukazuju na želju Ali-paše da onemogući obnovu grada i time eliminiše trgovačku konkurenciju gradu Arti, najvažnijem gradu u zalivu koji je on kontrolisao. Većina stanovnika Preveze koja je preživela 23. oktobar završila je na pijacama za roblje. Oni stanovnici koji su se spasili prelaskom na rt Akcijum, vratili su se nakon poziva i garancija mitropolitara Arte, što se pokazalo pogrešnim: muškarci su ubijeni, dok su žene i deca postali robovi (Moschonas 1975, 389). Na osnovu izveštaja putopisaca saznaje se da se grad do sredine XIX veka nije oporavio. Parga je ostao jedini od nekadašnjih venecijanskih kopnenih gradova koji su uspeli da se odupru Ali-paši. Rezultat toga je da je Parga i pored lošijeg trgovačkog položaja, u odnosu na Prevezu, zadržao svoj značaj i stanovništvo u decenijama nakon 1798. godine. Preveza, koja je 1798. godine imala i do 8.000 stanovnika i predstavljala najvažniji trgovački grad Venecije na kontinentu u Jonskom basenu, postala je beznačajan grad sa svega nekoliko stotina stanovnika nakon kraja oktobra 1798. godine. Britanski lekar Edvard Dodvel (Edward Dodwell) koji je boravio u gradu već 1801. iznosi depresivne podatke

o gradu koji je senka nekadašnjeg grada, porušen, zapušten i sa svega nekoliko stotina siromašnih stanovnika (Dodwell 1819, 54-55). Grad se demografski oporavio tek 1970ih, kada se broj stanovnika popeo na 10.000, ali se posledica gubitka stanovništva i razaranja sa kraja XVIII veka Preveza do 21. veka nije oslobodila. Simbolika pada i materijalnog razaranja Preveze biće važne za filhelene početkom XIX veka, naročito nakon što je grad opevao lord Bajron (George Gordon Byron) 1812. godine u "Putovanjima Čajlda Harolda" u okviru pesme *Tambourgi, Tambourgi!* (Childe Harold's Songs 3).

Izvori:

The National Archives, Public Record Office, Foreign Office 42 (Ionian Island)
 The National Archives, Public Record Office, Foreign Office 78 (Turkey)
 Archivio di Stato di Venezia. Senato, Dispacci, Provveditori de terra e da mar e altre cariche, No 154 (1792)

Objavljeni izvori i putopisi:

Ansted, D.T. 1863. *The Ionian Islands in the year 1863*. London: W.H. Allen & Company.
 Plon, H., Dumaine, J. (ur.). 1859. *Correspondance de Napoléon Ier*. III. Paris: Henri Plon.
 De Saint-Sauveur, A-G. 1800. *Voyage historique, litterarie et pittoresque dans les Isles et Possessions ci-devant Venitines du Levant; Savoir; Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Sainte-Maure, Ithiaqui, Cephalonia, ante, Strophades, Cerigo et Cerigotte*. I-III. Paris: Ches Tavernier.
 De Vaundoncourt, G. 1816. *Memoirs on the Ionian Islands, Considered in Commercial, Political, and Military, Point of View Including the Life and Character of Ali Pacha, the Present Ruler of Greece*. London: Paternoster Row.
 Dodwell, E. 1819. A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805, and 1806. London: Rodwell and Martin.
 Müller, C. 1822. *Journey through Greece and the Ionian Islands, in June, July and august 1821*. London: Printed for Sir Richard Philips and Co.
 Pouqueville, F. 1820. *Travels in Greece and Turkey Comprehending a Particular Account of the Morea, Albania, etc. a Comparison between the Ancient and Present State of Greece, and an Historical and Geographical Description of the Ancient Epirus*. London: Printed for Henry Colburn and Co.

Literatura:

Curlin, J.S. 2010. „Remember the Moment when Previsa fell.“ U *The 1798 Battle of Nicopolis and Preveza. Preveza B: Proceedings of the Second International Symposium for the History and Culture of Preveza (16–20 September 2009)*. I, M. Vrelli Zachou, C. Stavrakos (ur.), 265–296. Preveza: University of Ioannina, Municipality of Preveza, Actia Nicopolis Foundation.
 Dajč, H. 2016. *Sumrak starog Mediterana: Jonska ostrva 1774-1815*. Beograd: Hera Edu.

- Dajč, H. 2020. *Istočni Mediteran: Velika Britanija i Francuska na Levantu 1796-1807*. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture.
- Dajč, H., Mirić, F. 2023. „Ali Pasha and Napoleon Bonaparte: From Diplomatic Correspondence to Struggle Over Possessions in the Ionian Basin“. *Српске студије - Serbian Studies* 14: 70-89.
- Eickhoff, E. 2008. *Venedig, spätes Feuerwerk. Glanz und Untergang der Republik, 1700–1797*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Fleming, K. 1999. *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*. Princeton.
- Коцић, М. 2013. „Али-паша јањински у списима Карла Аурелија Видмана (1794-1797)“. *Istraživanja* 24: 205-221
- Moschonas, N. 1975. «Τα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1797-1821» [The Ionian Islands in the period 1797-1821]. U *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΑ΄: Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669 - 1821), Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία* [History of the Greek Nation, Volume XI: Hellenism under Foreign Rule (Period 1669 - 1821), Turkocracy – Latinocracy] (in Greek), G.A. Christopoulos, I.K. Bastias (ur.), 382–402. Athens: Ekdotiki Athinon.
- Rodocanachi, E. 1899. *Bonaparte et les Iles Ioniennes : Un Episode Des Conquetes De La Republique Et Du Premier Empire, 1797-1816*. Paris: Felix Alcan.
- Russell, Q., Russell, E. 2017. *Ali Pasha, Lion of Ioannina: The Remarkable Life of the Balkan Napoleon*. Pen and Sword.

Preveza Before and After the Conquest of Ali Pasha in 1798: Demographic and Economic consequences

Summary:

The attack of Ali Pasha on the former Venetian cities on the coast of Epirus was particularly significant because it gave the Ottoman Empire, for the first time since 1716, the opportunity to control the continental coast of the Ionian Sea fully. Preveza, one of the wealthiest cities of Epirus, had 8,000 inhabitants until the attack of Ali Pasha, and after 1798, that number dropped to only a few hundred. During the Preveza siege, French soldiers and citizens failed to defend themselves against Ali Pasha. In the battles for the city, the French lost between 300 and 400 men, while of the remaining 150, a small number survived the march to Constantinople and the subsequent captivity. The siege and capture of the city were part of the war between France on one side, and the alliance gathered around Great Britain, whose most important allies in the Ionian-Adriatic basin were Russia and Turkey. To research the demographic and economic consequences of the conquest of Preveza in 1798, unpublished material from London (TNA PRO FO 78 and TNA PRO 42) was used, as well as cartographic material from the Venetian archive (ASV, Senato Dispacci). The city and its inhabitants are best described in the travelogues written at the beginning of the 19th century, of which the description of the British doctor Edward Dodwell from 1801, as well as the French diplomat, doctor, and travel writer François Charles Hugues Laurent Pouqueville, is essential) from 1805. The most important sources for the Battle of Nicopolis and the conquest of Preveza are the memoirs of French soldiers who survived the fighting and subsequent captivity. The capture and distraction of Preveza are essential not only as one of

the main continental conquests of the Second Coalition but also as an example of the discontinuity in the town's development that hasn't recovered until the second half of the 20th century since the 1798 distraction.

Key words: Preveza, Jonska ostrva, Francuska, Velika Britanija, Napoleon, Ali-paša

Dr Maja Vasiljević¹

Između ratne, pandemijske i migracione traume: Srpski vojnici u Tunisu 1916–1918²

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Apstrakt: Rad je fokusiran na proces lečenja vojnika srpske vojske u Severnoj Africi tokom Prvog svetskog rata, od proleća 1916. do jeseni 1918. godine. Nasuprot dosadašnjem pristupu autora, pretežno u kontekstu vojne istorije, koji su se usmeravali prvenstveno na uticaj i status pojedinaca, lekara, te vojnih i političkih zvaničnika na proces zbrinjavanja srpskih vojnika, u ovom radu se u fokus postavljaju višestruke traumatske posledice rata i napuštanja teritorije na srpske vojnike. Pored opsežne arhivske građe u kojoj se mogu pratiti konkretni statistički podaci o lečenju srpskih vojnika, u ovom radu se, s jedne strane, fokus premešta na memoarsku građu i korespodenciju pojedinaca koji su pripovedali o psihološkom stanju bolesnika. Najzad, traume srpskih vojnika u ovom radu se posmatraju na tri nivoa. Prvo, kao posledica učešća u ratu i složenosti učešća u konfliktu. Zatim, drugo, trauma se analizira kao posledica napuštanja teritorije i neizvesnosti povratka ili opstanka domovine, ali i konkretne tegobnosti prelaska albanskih planina i kasnog dolaska savezničkih brodova za evakuaciju u kome je značajan broj već nastradao od gladi i nemoći. Najzad, kao treća posledica traume razmatra se strah izazvan lečenjem u dalekoj egzotičnoj Africi, imajući u vidu da su većina vojnika prvi put napusti-li svoja sela i gradove učešćem u ratu.

Ključne reči: Tunis, Bizerta, Prvi svetski rat, vojnici, bolesnici, trauma, lečenje

Prilikom istraživanja fenomena Prvog svetskog rata iz aspekta istorije medicine, ne samo u kontekstu domaće, već i svetske istoriografije, problemi infektivnih bolesti zauzeli su najznačajnije mesto. Samim tim, kada se fokusiramo na učešće Kraljevine Srbije i probleme koji će se javiti tokom rata u pogledu širenja bolesti, primaran je fokus epidemije trbušnog tifusa 1914/1915 (upor. Pissari 2018). Nadalje se, sudeći po istoriografskim rezultatima, nižu radovi o etapama lečenja u kojima su učestvovalе kako medicinske ekipe, posebno medicinske sestre iz zemalja saveznica tako i lokalni resursi lekara. Intenzivnije interesovanje za istoriju medicine i Prvi svetski rat uočava se od 2014, kada se u Srbiji aktivno radilo na obeležavanju stogodišnjice, te je publikovan niz monografija posvećenih medicinskim temama i Prvom svetskom ratu. Pristup autora, mahom iz oblasti vojne istorije, a tek potom medicine, bio je prvenstveno usmeren na ulogu i doprinos izvesnih lekara ili vojnih zvaničnika u procesu lečenja od marta 1916. do jeseni 1918. godine (Ignjatović, Stanko-

¹ maja.vasiljevic@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0002-5478-8871

² Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

vić 2004; Mikić 2008; Vučević, Đorđević, Radosavljević 2014). No, čak se i u zbornicima izdatim kao memoarskim beleškama iz rata ne može naići na lične mikro istorije rata, već se izlaganja nazvana „kazivanja lekara“ obrađena kao suma vojne statistike o broju bolesnika, tipovima bolesti i lečenja, kao i bolnicama i osoblju (Димитријевић 2018). Osim pomenutih, treba istaći da su vodeći lekari ostavili uglavnom radove o iskustvima lečenja i bili fokusirani na razvoje medicinskih pristupa lečenju, nego da se bave preživljavanjima psihološkim tegobnog perioda rata (upor. Subotić 1919).

U izboru teme koja bi, s jedne strane, donela inovativan pristup medicinskoj istoriji Prvog svetskog rata, a sa druge strane se ticala postpandemijskog stresa i bila korisna za razumevanje kasnijih i među njima najznačajnije covid-19 pandemije, odlučila sam se za praćenje puta razumevanja fenomena lečenja nakon napuštanja teritorije u zemljama saveznica kao osobenim tipom ratne/posleratne „traume“. Samim tim, fokus je usmeren na lečenje i boravak pacijenata i srpskih građana u Africi, svojevrsnom mirnodopskoj teritoriji udaljenoj od ratnih dejstava, odnosno u slučaju Srbije, udaljenoj od Grčke gde se komanda srpske vojske nalazila, odnosno Solunskog fronta, na primer.³

Odabirom aspekta traume, bilo je neophodno koncentrisati se na aspekt samih pacijenata ili posmatrača lečenja, rata, napuštanja teritorije, preživljenih ili stečenih povreda i bolesti. U skladu sa tim, posegnula sam za izvorima u kojima je bilo moguće iščitati mikro istorije rata, pismima, beleškama, oglasima za porodicu u novinama i najzad, memoarima. Rukovodeći se metodologijom sociologa Džefrija Alekzandera (Jeffrey Alexander) sa Univerziteta u Jejlju koji ukazuje na to da se kulturna trauma mora konstruisati u određenoj sredini (Eyerman, Alexander, Butler Breese 2015) zaključujemo da je proces konstruisanja traume zvane „Veliki rat“ u Kraljevini Srba, Hrvata Slovenaca, iako sastavljenoj od neprijateljskih zemalja u ratu, već dvadesetih godina XX veka *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914-1918* u 28 tomova publikovanim od 1921. do 1937. Proces se kroz naučni rad sakupljanja svedočenja nastavio i razvio kroz publikacije sa simboličnim nazivom *Golgota i vaskrs Srbije* (Damjanović, Petrović, Deroko 1971; Đurić, Stevanović 1986). Herojska istorija rata, ključni pojmovi kao što su „Albanska golgota“, „plava grobnica“ i drugi toposi čvrsto su utemeljeni u kolektivno sećanje na Prvi svetski rat i potcrtani umetničkim delima nastalim u ratu. Međutim, konkretan pristup traumatskim stanjima koje su iskusili vojnici i stanovništvo koje je napuštalo teritoriju još nije naučno razvijena.

Za potrebe ovog rada odabrana su dva memoarska pristupa, u ovom slučaju elitnih predstavnika-posmatrača koji su se za vreme rata „učesnički“ posmatrali, da se poslužimo sociološkim terminom za jednu od metoda terenskog istraživanja, lečenje i stanje vojnika ranjenih ili bolesnih nakon tegobnog prelaska albanskih planina i puta i života u savezničkim zemljama. Prvi je Emilio (Emilo) Belić (1877–1942), vojno lice, koji je publikovao svoje memoare *Uzdasi iz tuđine* već 1921. godine u Novom Sadu (Белић 1921), a drugi je Dragutin František Pokorni (1868–1956) kapelnik Muzike Konjičke divizije koja

³ O toku Prvog svetskog rata u kontekstu Kraljevine Srbije, videti u: Mitrović 2004.

je provela period sve do kraja rata u Bizerti, lučkom gradu u Tunisu.⁴ Njihovi memoari su osobeni budući da sugestivno pripovedaju o mentalnom stanju vojnika i drugih pacijenata ili fizički zdravih Srba koji su proveli rat u Severnoj Africi.

Emilio Belić primećuje: „A bedno su izgledali ti heroji. Izmučeni dugim odstupanjem preko, gotovo neprolaznih albanskih krševa (...) Po neke od njih žalost je bila pogledati. Živi mrtvaci u punom smislu reči. Ne bi čovek rekao da je moguće da ljudsko stvorenje, toliko omršavi i oslabi.“ (Белић 1921, 6–7) O tome kako su prvi trenuci prihvata u Bizerti tekli sporo i kako je to zaista izgledalo, pisao je: „Kišna perioda u početku godine, vetrovito mesto na kome je bio logorpostrojen i rdavi zakloni pod šatorima, slali su i od onog malog broja zdravih vojnika, većinu u bolnice. (...) A transporti su stižu neprestano. Sve, novi i novi bolesnici, sve nova i nova očajna lica i one velike oči, koje mole.“ (Белић 1921, 18) Sudeći po dostupnim podacima, od 61.260 pristiglih u Severnu Afriku, dve trećine (41.135) evakuisano je radi lečenja, a preostali su stigli radi obuke (упор. Николић 2018а, 359), među kojima su se nalazili i muzičari i Muzika Konjičke divizije. Već po dolasku zabeležene su među vojnicima sledeće bolesti: trbušni tifus, pegavac, dizenterija i kolera (Николић 2018, 350)

Kapelnik koji je vodio muzičku diviziju i mlade pitomce nekadašnje učenike vojne muzičke škole, Dragutin Pokorni, pisao je svoje beleške u trećem licu, budući da je nameravao da ih publikuje u vidu feljtona u dnevnom listu *Napred (En avant)*,⁵ kao najznačajnijem izvoru života kako vojnika i intelektualaca, umetnika, političara koji su se našli u Severnoj Africi tokom Prvog svet-skog rata, tako i za njih same da se informišu o vestima sa različitih frontova ili o političkim događajima u zemljama saveznicama.

U opisu tegobnog dolaska u tunižanski lučki grad Bizertu, Pokorni je pisao: „Jedna za nas tako duga godina, sišla je, kao što pesnik kaže u dubinu naših uspomena, ostavivši u srcima našim dubok trag obeležen bolnom čežnjom za otadžbinom. Jedna godina tuge i bola za ostavljenim poluugašenim ognjištima ušla je u prošlost.“⁶ Nadalje je detaljnije opisao stanje vojnika: „Ti kontigenti, koje je zao vetar sudbe naneo (...) na afričke obale, behu prihvaćeni ostaci ljudi, izmučene duše u istrošenom organizmu, više mrtvaci nego živi stvorovi. Mnogo njih je već nosilo svoju smrt u grudima.“⁷ O muzičarima članovima Muzike konjičke divizije, Pokorni je zabeležio sledeće: „Rekosmo ‘muziku’ iako ljudi koji sačinjavahu grupu kojom je komandovao kapelnik Dragutin Pokorni, većinom bez instrumenata i nota, poderana ruha, izmučene duše, behu, kao i drugi, samo nevoljni brodolomnici, kojima je, pre svega, trebalo povratiti životni dah u usahnuli organizam, pa tek moći izazvati u njima sveti plam umetnosti, koji kao da beše utrnuo.“⁸

⁴ Narodna biblioteka Srbije (NBS), Odeljenje Posebni fondovi, fond Dragutin Pokorni R-291.

⁵ List je pokrenuo pukovnik Đorđe Đorđević, komandant srpskih trupa u Tunisu, a publikovala Komanda srpskih trupa u Bizerti, od 28. februara 1916. do 16. decembra 1918. godine.

⁶ NBS, R-291, I/2.

⁷ NBS, R-291, I/3.

⁸ NBS, R-291, I/6.

Ovi opisi kapelnika Pokornog imaju posebnu jačinu ako znamo da su ti isti „istrošeni organizmi“ uspeli da se oporave i ostvare turneje po svim većim gradovima Tunisa, Alžira i Maroka, čime su sakupili sredstva za izgradnju srpskog groblja (upor. Vasiljević 2014). Poseta groblju i uopšte dignitet postojanja mesta gde bi sahranjivali svoje kolege, zemljake koji su podlegli neizlečivim ranama ili bolestima prilikom boravka u Severnoj Africi, imala je umirujuće dejstvo na istraumatizovane vojnike i sve zatečene na toj teritoriji usled rata. Kao što je napomenuo suptilno Pokorni i među muzičarima se nalazilo ranjenih i tuberkuloznih koji su „već nosili smrt u svojim grudima“.⁹ Ipak, ne samo putem humanitarnih koncerata, već i sviranjem prilikom svih religioznih i državnih praznika za srpske bolesnike po bolnicama i banjama gde su se oporavljali, doprinosili su ublažavanju traume i psihološkom očuvanju bolesnika kojima je kontakt sa poznatom muzikom značio očuvanje sećanja na domovinu i bližnje, ali i zaborav od teškog lečenja i pasivnosti bolničke sobe.

Pomenuti memoari su korisni za istraživanje budući da su autori zauzeli analitički pristup ili kako bismo se izrazili ispoljili time elemente metodologije terenskog istraživanja u društvenim naukama - „posmatranje s učešćem“. Osim pomenute dvojice autora memoara, značajni su zbornici *Golgota i vaskrs Srbije* iz osamdesetih i devedesetih godina XX veka iz kojih se crpe precizne pripovesti o fazama kroz koje su prolazili prilikom napuštanja teritorije, prelaskom Albanije, tegobnim čekanjem na plaži u Valoni savezničkih brodova.¹⁰ U ovim pripovestima saznaje se o traumatskim scenama ostavljanja pojedinih bolesnih na samoj plaži ukoliko je utvrđeno da boluju od infektivnih bolesti koje bi ugrozile ostale putnike. Ovaj momenat je za mnoge značio i ostavljanje bližnjih braće, rođaka, prijatelja, sapatnika što je doprinelo dodatnom iscrpljivanju pred put u daleku i nepoznatu zemlju brodom. Najzad, postoje i memoarske beleške vojnika, kojijma su najmanje pažnje pridavali u nauci, ali ni njihovo skladištenje po državnim arhivima nije bilo revnosno i može se pretpostaviti da su mnogi i dalje sačuvani jedino u privatnim zbirkama.

Da rezimiramo da se sagledavanjem različitih tipova izvora i literature može izdvojiti prisustvo tri uzroka traume vojnika: 1) kao posledica učešća u ratnom konfliktu i bliskosti sa ranjavanjem i umiranjem neprijateljskih ili/i vojnika srpske vojske, 2) napuštanja teritorije što je za većinu bio prvi odlazak iz domovine, te time i od porodice i rodnog mesta, 3) neizvesne budućnosti i života u egzotičnoj i multietničkoj Severnoj Africi.

Međutim, pored zalaganja rukovodilaca srpskih trupa da uspostave najbolju moguću rehabilitaciju i da svojim umetničkim radom doprinesu ozdravljenju i prihvatanju nove sredine, Francuzi se već tokom rata inovativno usmeravaju na rehabilitaciju i „život posle“ bolesti, rata, ranjavanja i onesposobljavanja za uobičajen život. Naime, na predlog belgijskog premijera, barona Šarla de Brokvila (Charles de Broqueville, 1860–1940) koji su podržale zemlje članice, od 8. do 12. maja 1917. organizovana je Konferencija o invalidima u Parizu. Ovaj događaj je zamišljen kao stručna edukacija, te su iz srpske strane po-

⁹ NBS, R–291, I/3.

¹⁰ Detaljnije o Franji Dragutinu Pokornom u Africi, vojnom muzičaru i kapetanu prve klase srpske vojske koji je bio češkog porekla, videti u: Vasiljević 2014; Vasiljević, Abramović 2016.

zvani rektor Beogradskog univerziteta Sava Urošević (1863–1930) i uvaženi hirurrg i sanitetski pukovnik dr Vojislav Subotić (1859–1923) koji su za ovu priliku pripremili opsežni predlog (upor. Пејчић 2008, 93–94). Kako stimulisani pomenutom konferencijom, tako i analizirajući resurse kojima su raspolagali, u Africi su korišćene i netradicionalne metode i dodatni psihološki stimulansi za izlečenje (Пејчић 2008, 95–102; Николић 2020).

Dakle, može se zaključiti da je u posttraumatskom, postpandemijskom i postratnom zbrinjavanju izbeglih sa teritorije Kraljevine Srbije primenjen niz inovativnih mera. Date mere su se odnosile pored medicinskih mera lečenja i suzbijanja infektivnih bolesti i rehabilitacije nakon težih hirurških zahvata i na mentalno zdravlje vojnika. Iz aspekta kasnijih većih konflikata, posebno u poređenju sa nebrigom o vojnim invalidima povratnicima iz jugoslovenskih ratova devedesetih godina XX veka, svest o povratku ranjenih invalida i njihovo osposobljavanje za promenu zanimanja i pronalazak sreće i u takvim uslovima, predstavlja posebno dostignuće u lečenju srpskih izbeglica u Severnoj Africi.

Izvori:

Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova, fond Dragutin Pokorni, R–291.

Literatura:

Alexander, J.C. 2002. "On the social construction of moral universals: the Holocaust from war crime to trauma drama." *European journal of social theory* 5, no. 1 (Spring): 5–85.

Alexander, J.C. 2013. *Trauma: A social theory*. John Wiley & Sons.

Белић, Е. 1921. *Уздаси из туђине: слике из живота нађих војника у Бизерти*. Нови Сад: Супек-Јовановић и Богданов.

Damjanović, N., Petrović, A., Deroko, A. urednici. 1971. *Golgota i vaskrs Srbije, 1916–1918*. Beograd: BIGZ i Udruženje nosilaca albanske spomenice 1915–1916.

Димитријевић, Б. 2018. *Казивања лекара о Великом рату*. Снежана Вељковић (ur.). Београд: Лагуна.

Ђurić, S., Stevanović, V. 1986. *Golgota i vaskrs Srbije 1915–1918*. II. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1986. (druga edicija: Čakovec, Zrinski i Београд, 1989)

Eyerman, R., Alexander, J.C., Butler Breese, E. 2015. *Narrating trauma: on the impact of collective suffering*. Routledge.

Ignjatović, M.D., Stanković, N. 2004. „Srpsko ratno hirurško iskustvo (1876–1918) V deo – ratna hirurgija u Srbiji u Prvom svetskom ratu.“ *Vojnosanitetski pregled* 61/3 (Spring): 331–342.

Историско одељење Главног ђенералштаба. 1921-1937. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914-1918*. I-XXVIII. Београд: Главни ђенералштаб Београд, Штампарска радионица Министарства војске и морнарице.

Mikić, Ž. 2008. "Serbian mother from Scotland' – dr. Elsie Inglis (1864–1917)." *Medicinski pregled* 61/7–8: 419–426.

- Mitrović, A. 2004. *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Stubovi kulture.
- Николић, Л. 2018. „Бизерта: санитарска база српске војске.“ У *Казивања лекара о Великом рату*, В. Dimitrijević, S. Veljković (ur.). 357–366. Beograd: Laguna.
- Николић, Л. 2018а. „Евакуација у конвојима преко Средоземног мора“, У *Казивања лекара о Великом рату*, В. Dimitrijević, S. Veljković (ur.). 347–356. Beograd: Laguna.
- Николић, Л. 2020. „Рехабилитација и опоравак српске војске у Северној Африци 1916–1919. године.“ У *Зборник радова Десетог конгреса историчара медицине 800 година српске медицине: Научни скуп 800 година српске медицине*, Z. Vasić (UR.). 621–649. Beograd: Српско лекарско друштво.
- Пејчић, П. 2008. *Српска војска у Бизерти (1916–1918)*. Beograd: Завод за уџбенике.
- Pisarrri, M. “The Typhus Epidemic in Serbia in 1915: The Role of Dr Richard Strong’s American Medical Mission.” *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 37 (2018): 71–85.
- Subotić, V. 1919. „After the war: Retrospective viewpoints.“ *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 21/2 (Summer): 49–54.
- Vasiljević, M., Abramović, V. 2016. “Cultural Diplomacy, Preservation and Construction of National Identity: Dragutin F. Pokorni in North Africa during the Great War.” У *Зборник радова са међународног саветовања ‘Елите у Великом рату’*, В. Andrić (ur.). 542–553. Novi Sad: Archive of Vojvodina.
- Vasiljević, M. 2014. “A quiet African episode for the Serbian army in the Great War: The Band of the Cavalry Division and Dragutin F. Pokorni in North Africa (1916–1918).“ *New Sound-International Magazine for Music* 43/1 (Spring): 123–156. <https://doi.org/10.5937/newso1443123v>
- Vučević, D., Đorđević, D., Radosavljević, T. 2014. „Stogodišnjica velikog rata – lekari i bolničarke koji su zadužili srpski narod.“ *Medicinski podmladak* 65, 1–2 (Decembar): 83–92.

Between war, pandemic and migration trauma: Serbian soldiers in Tunisia 1916–1918

Summary:

The work is focused on the process of treatment of soldiers of the Serbian army in North Africa during the Great War, from the spring of 1916 to the fall of 1918. Contrary to the author’s previous approach, predominantly in the context of military history, which focused primarily on the influence and status of individuals, doctors, and military and political officials on the process of caring for Serbian soldiers, this paper focuses on the multiple traumatic consequences of war and leaving the territory on Serbian soldiers. In addition to the extensive archival material in which concrete statistical data on the treatment of Serbian soldiers can be traced, in this paper, on the one hand, the focus is shifted to the memoirs and correspondence of individuals who narrated the psychological state of the patient. Finally, the traumas of Serbian soldiers are observed in this work on three levels. First, as a consequence of participation in the war and the complexity of participation in the conflict. Then, secondly, the trauma is analyzed as a

consequence of leaving the territory and the uncertainty of the return or survival of the homeland, but also the concrete difficulty of crossing the Albanian mountains and the late arrival of the Allied evacuation ships, in which a significant number have already died of hunger and helplessness. Finally, as a third consequence of trauma, the fear caused by treatment in distant exotic Africa is considered, bearing in mind that most of the soldiers left their villages and towns for the first time by participating in the war.

Key words: Tunisia, Bizerte, Great War, soldiers, patients, trauma, treatment

Prof. dr Nevena Divac¹

Long COVID and Long Flu: Understanding the Pandemic Sequelae²

University of Belgrade
Faculty of Medicine

Abstract: The Spanish flu is one of the biggest health disasters in history. In the aftermath of WWI, the world celebrated the victory and paid tribute to the dead, while the victims of the disease were understood as another inevitability of general suffering. However, due to its exceptional virulence, the Spanish flu virus has done more damage than it can be quantified by simply counting the dead. It attacked the already weakened population, exhausted by the war, with impaired physical and mental health, probably contributing to economic crisis and the emergence of totalitarianism in Europe between WWI and WWII.

The world has been warned about COVID. SARS and MERS were a wake-up call. Obstructions in the form of manipulations with information from the source country, strong anti-vaccination movements and the incompetence of populist governments made it difficult to bring the pandemic under control. The World Health Organization announced officially on 5th May 2023 that COVID is no longer a global health concern. However, COVID has not gone away. The consequences in the form of Long COVID, which affected more than 10% of patients is extremely unpredictable. A direct parallel between the Spanish pandemic flu and COVID cannot be drawn, but there is a similar tendency for both pandemics to be forgotten. Long COVID will still continue to warn and remind. We have to rely on evidence-based medicine, and timely information and to develop of awareness of collective responsibility.

Key words: Spanish flu, COVID, pandemic, long COVID, health and social sequelae

The Spanish flu of 1918–1920 was probably one of the greatest human catastrophes, ever. Yet, as a medical student in the 1990s, it was my admiration for the works of Gustav Klimt and Egon Schiele whose lives were taken by the disease which actually made me aware of the dimensions of the pandemic that is still in our collective memory just an accomplice to the devastating World War I (WWI). Neither my epidemiology of infectious diseases textbooks, nor the microbiology course, but merely personal interest and the love of art led me to gaining knowledge on the disease that affected more than one-third of the world's population. There had been pandemics before, just to menti-

¹ nevena.divac@med.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0002-5393-7521

² The author acknowledges support of the The Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, grant No. 451-03-66/2024-03/200110, subgrant entitled “Development of artificial intelligence models based on the random forest algorithm for the detection of discrete structural changes in the cell nucleus” (Head of the subgrant Prof. Igor Pantić)

on several medieval bouts of plague, one of the XIV century wiped out about one third of the European population, the Russian flu of the 1890s, which killed a million people, but nothing on this extraordinary scale. Still, somehow, the Spanish flu pandemic, soon after it ended and the world recuperated, nearly vanished from the public awareness. Very few memorials dedicated to the victims of the devastating pandemic exist, and the topic of the pandemic rarely appeared in the novels, movies, plays and paintings, just a few scholars dedicated their research to this subject. It is as if the millions of deaths in the aftermath of the war somehow did not deserve formal memorializing, but were remembered “personally, not collectively ... as millions of discrete, private tragedies” as Laura Spinney’s book on the 1918 pandemic describes (Spinney 2017, 12).

We are now aware that Spanish flu was caused by an H1N1 virus with genes of avian origin. On the grounds of post-war damages, poverty and bereavement, no vaccines to protect against infection and no antibiotics to treat secondary bacterial infections, and absolutely non existing antiviral medications, control efforts worldwide were limited to non-pharmacological measures. But quarantine, distancing, personal hygiene, use of disinfectants, and limitations of public gatherings, were applied occasionally and unevenly. Of those who survived the Spanish flu, many suffered the incapacity in the form of post-influenza symptoms, including profound fatigue, malaise, apathy and depression, lasting for several months or even years (CDC 2023). What was not fully understood is that flu can cause damage beyond the respiratory tract, exerting effects on other body systems such as the musculoskeletal, cardiac, and neurologic systems (Moghadami 2017). However, many researchers, including medical doctors and historians, noted that cases of nervous disorders including depression showed a marked increase in 1919 and 1920 (Spinney 2017, 193-4; Dehner 2020). The increase of mental illness cases in the aftermath of WWI could also be attributed to the bereavement and poverty caused by the war. The relative contributions of the two disasters were hard to determine. Particular efforts were made by using the data from countries that were neutral in the war, such as Norway, where the average number of admissions showed a seven-fold increase following the pandemic, compared to earlier, non-pandemic years (Mamelund 2010).

Together with health-related complications, Spanish flu affected many other aspects of life. Some of the worst famines in different parts of the world (Africa, New Zealand) are now thought to have been triggered by the agricultural workers’ incapacity due to post-flu syndrome, as well as many industrial and traffic accidents (Africa Center for Strategic Studies 2020). It was even argued that the Spanish flu had an impact on the course of WWI and the following political decisions. According to Spinney, it was the negligence of the British government in treating flu in India that acted as a catalyst to India’s independence movement. She also argues that the flu, by weakening the health of the German soldiers, had an impact on the timing of the end of WWI (Spinney 2017, 41-2, 222-24).

Although medical professionals at the beginning of the Millennium were aware that another pandemic is likely, if not inevitable, the strains of the influenza virus were extensively studied, and the vaccines developed and updated, another threat sneaked from Asia and we were unprepared. It was possibly due to the collective amnesia regarding devastating events that occurred a century ago. After several ineffective warnings in the form of SARS and MERS bouts, the COVID pandemic began in March 2020, and immediately turned the world upside down. Every aspect of our lives has been affected. COVID was so bad for so many; almost everyone had been touched by the disease, either by getting the infection, losing a friend, a family member, a colleague, with relationships and businesses falling apart and lives being put to a halt. In my medical profession, we faced the unknown, the uncertain, the lack of medication, hospital beds, and protective equipment. We welcomed wholeheartedly every little scientific advantage, every bit of evidence that shed more light on the virus and the disease. We were praised, applauded and harshly criticized. The speedy development of the vaccines, within a year of the onset of the pandemic, and the roller-coaster of euphoria, expectations, doubts, disappointments and encouragement actually polarized the society. The anti-vaccination movement is deeply and inextricably intertwined in other societal aspects. And yet, after the fourth anniversary of the first European cases of COVID, somehow, we don't talk about it very much. It seems that we are becoming reluctant to admit what it has taken from us. As if the death of nearly seven million people never happened, or that it wasn't a big deal. To add the lingering phenomenon of "Long COVID" it becomes obvious that it will remain a serious problem for individuals and the health-care system in the years ahead of us. But it seems that the world is unprepared for the legacy of COVID, in terms of health, but also educational, economic, political, and other consequences.

Long COVID is broadly defined as signs, symptoms, and conditions that continue or develop after initial COVID-19 infection. The signs, symptoms, and conditions are present four weeks or more after the initial phase of infection; may be multisystemic; and may present with a relapsing–remitting pattern and progression or worsening over time, with the possibility of severe and life-threatening events even months or years after infection (COVID.gov). Long COVID has been acknowledged by the clinicians, researchers, World Health Organization and several research programs are being funded at the moment with the aim to understand this array of symptoms. Long COVID is a lay term, that is used interchangeably with more technical term Post-COVID Conditions. Both refer to a wide range of health sequelae that are due to all effects of COVID-19. The incidence of COVID sequelae is hard to estimate, but according to certain studies up to 45% of COVID survivors have developed some, including not only general, such as fatigue, but also severe, neurological, cardiac or respiratory, albeit to a varying degree (O'Mahoney et al. 2023). The duration of the symptoms is unpredictable, they may even vanish and return. Although long COVID occurs more often in people who had a severe form of COVID, other risk factors have also been identified: certain comorbidities, and not being vaccinated against COVID prior to the acute epi-

sode. The female gender, high body mass index and smoking status are also associated with particular COVID sequelae (Peter et al. 2022). COVID may also present as a multisystem inflammatory syndrome, and in those patients the incidence of long COVID is also higher (CDC 2023). Post-COVID sequelae comprise of different symptoms of varying intensity, some of which are general (fever, fatigue, malaise), respiratory (cough, shortness of breath), cardiovascular (palpitations, pericarditis, arrhythmia, endothelial dysfunction, thromboembolism), neurological (headache, insomnia, paresthesia, brain fog, depression), dermatological (rash, hair loss) and many other. Though most of the symptoms improve over time, the sequelae of the COVID may seriously affect quality of life, wellbeing and working capacity in the sufferers.

How to prevent Long COVID? The answer is by attenuating the disease by getting vaccines and booster shots, and, in the case of acute infection, getting immediate medical treatment, with antivirals if indicated. But most effectively, by not getting infected in the first place. And yet, after the period of rigorous hand-washing, gloves wearing, distancing, masking and double masking, and queuing for the vaccine shots, which lasted over two years, almost overnight, coinciding with the Russian aggression on Ukraine, mask wearers, bivalent booster recipients and test takers, somehow get the side-eye in their efforts to protect themselves from the disease which is here and it is here to stay. The milder forms of the acute infection caused by currently circulating strains and high levels of population immunity due to vaccination and exposure, led to withdrawal of almost all of the precautions issued previously by the regulatory bodies such as public-health agencies. It is true that the acute disease is, in most cases, no longer life-threatening, and the percentage of patients requiring hospitalization has dramatically decreased, but the cases of Long Covid seem to pile-up. It is now estimated that, in the USA only, up to four million people are out of work due to Long Covid. For those who welcomed returning to normalcy by ditching the masks, the post-COVID world may seem safe, vaccines redundant and those who still get tested, overcautious and even outliers. But if we do not continue with the efforts in post-pandemic research focusing on the disease-related issues, such as Long Covid, the interaction of COVID with other diseases, the impact of COVID on cognitive health and development in children, we will face a pandemic of chronic disability (Athukorala, Athukorala 2022).

Drawing parallels between the Spanish flu pandemic and the recent COVID pandemic may seem inappropriate. These two were caused by unrelated viruses. The Spanish flu started to develop in the world already significantly weakened by the war, in the era of limited knowledge on the clinical, epidemiological and pathological features of the disease, while COVID occurred at a time which enabled rapid diagnostic tests, intensive care units, ventilators, and fast development of vaccines, but also, due to globalization, more rapid spreading of the disease and quick, instantaneous circulation of information and misinformation via media and social networks. Despite the disparity in circumstances, as the flu started the human toll hundred years ago, citizens were advised to wear protective masks, to distance and avoid gathering,

as they've been asked to do in March 2020. However, the treatment of Spanish flu has remained mostly symptomatic during the course of the pandemic, whereas the rapid development of COVID treatment options and vaccines was unparalleled in the history of medicine.

What seems to be common for both pandemics is the quick vanishing from the public awareness. Maybe Spanish flu, at the time of triumphalism over the end of WWI and the victory of the Allies, was regarded as just another nuisance that accompanied the war. Maybe dying on the battlefield was considered more heroic and manly compared to dying in the misery of an illness. Maybe the world was just eager to move forward. Has the Russian invasion of Ukraine and the global fear of threat, including the nuclear war, shifted our attention away from the novel strains of SARS-CoV-2, adapted vaccines and Long COVID in the direction of another devastating event?

The vaccines and antiviral medications are the most powerful weapon in the struggle with viral infections. However, the costs of the development, the unpredictability of mutations, the vaccine hesitancy and the high costs of the vaccine development, make investments in vaccine research and production risky and challenging. Therefore, it is the duty of the governments and regulatory bodies to financially support and encourage vaccine-related research, to carefully monitor the effectiveness and safety and to enable fair distribution of the vaccines, and to develop public awareness of the importance of immunization. As with the Spanish flu pandemics, COVID also affected underdeveloped and deprived countries more seriously. How will socioeconomic and political factors affect the future of those living with the COVID sequelae, will the medical advances in this field be equally available, how will the burden of the mass disability be distributed between the privileged and the deprived, remains to be seen.

References:

- Spinney, L. 2017. *Pale Rider: The Spanish Flu of 1918 and How It Changed the World*. New York: Public Affairs.
- Centers for Disease Control and Prevention (CDC). 2023. „History of 1918 Flu Pandemic“. <https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/1918-commemoration/1918-pandemic-history.htm> Accessed February 2023
- Moghadami, M. 2017. “A Narrative Review of Influenza: A Seasonal and Pandemic Disease.” *Iran J Med Sci* 42 (1): 2-13.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5337761/pdf/IJMS-42-2.pdf>
- Dehner, G. 2020. “Howard Phillips, In a Time of Plague: Memories of the “Spanish” Flu Epidemic of 1918 in South Africa.” *Social History of Medicine* 33(1).
- Mamelund, S.E. 2010. “The Impact of Influenza on Mental Health in Norway, 1872-1929.” Workshop May 2010 at Carlsberg Academy, Copenhagen, Denmark.
The Impact of Influenza on Mental Health in Norway, 1872-1929
- Africa Center for Strategic Studies. 2020. „Lessons from the 1918-1919 Spanish Flu Pandemic in Africa“. <https://africacenter.org/spotlight/lessons-1918-1919-spanish-flu-africa/> Accessed Februar 18th, 2023.

- COVID.gov. 2023. What is Long COVID? <https://www.covid.gov/longcovid/definitions> Accessed February 2023.
- O'Mahoney, L., Routen, A., Gillies, C. et al. 2023. "The prevalence and long-term health effects of Long Covid among hospitalised and non-hospitalised populations: a systematic review and meta-analysis." 55 *www.thelancet.com* [Internet]. [cited 2023 Feb 18] <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S2589-5370%2822%2900491-6>
- Peter, R.S., Nieters, A, Kräusslich, H-G. et al. 2022. "Post-acute sequelae of covid-19 six to 12 months after infection: population-based study." *BMJ [Internet]* (13) [cited 2022 Oct 21];379:e071050. <https://www.bmj.com/content/379/bmj-2022-071050>
- Athukorala, P-C, Athukorala, C. 2022. „The 1918-20 influenza pandemic: A retrospective in the time of COVID-19.“ <https://www.wider.unu.edu/publication/1918-20-influenza-pandemic-retrospective-time-covid-19>. Accessed February 2023.

Dugi COVID i Dugi grip: Razumevanje posledica pandemije

Rezime:

Španski grip je jedna od najvećih zdravstvenih katastrofa u istoriji. Posle Prvog svetskog rata svet je slavio pobjedu i odavao počast mrtvima, a žrtve bolesti su shvatanje kao još jedna neminovnost opšteg stradanja. Međutim, zbog svoje izuzetne virulencije, virus španskog gripa je napravio više štete nego što se može kvantifikovati jednostavnim prebrojavanjem mrtvih. Napala je ionako oslabljeno stanovništvo, izmučeno ratnim posledicama koje su se ogledale u narušenom fizičkom i psihičkom zdravlju, što je verovatno doprinelo ekonomskoj krizi i nastanku totalitarizma u Evropi između Prvog i Drugog svetskog rata.

Svet je upozoren na COVID. SARS i MERS su bili poziv za buđenje. Opstrukcije u vidu manipulacija informacijama iz zemlje izvora, snažni antivakcinalni pokreti i nesposobnost populističkih vlada otežali su stavljanje pandemije pod kontrolu. Svetska zdravstvena organizacija je zvanično objavila 5. maja 2023. da COVID više nije globalni zdravstveni problem. Međutim, COVID nije nestao. Posledice u vidu dugog kovida, koji je zahvatio više od 10 odsto pacijenata, izuzetno su nepredvidive. Ne može se povući direktna paralela između španskog pandemijskog gripa i COVID-a, ali postoji slična tendencija da se obe pandemije zaborave. Dugo će COVID i dalje upozoravati i podsećati. Moramo se osloniti na medicinu zasnovanu na dokazima, pravovremene informacije i razvijati svest o kolektivnoj odgovornosti.

Ključne reči: Španski grip, COVID, dugi COVID, zdravstvene i društvene posledice

Prof. dr Marko Šuica¹ / Ana Radaković²

Učenje o epidemijama u nastavi istorije – Republika Srbija (prema *Tematskom izveštaju* Opservatorije za nastavu istorije u Evropi)³

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Apstrakt: Ovaj rad predstavlja analizu školskih programa i udžbenika predmeta istorija u Republici Srbiji, kao i pojedinih aspekata tematskog izveštaja Opservatorije za nastavu istorije u Evropi (telo Saveta Evrope) o načinima na koji se epidemije i prirodne katastrofe obrađuju u nastavi istorije u drugim državama. Ciljevi rada su da se ustanovi koje epidemije i prirodne katastrofe su sastavni deo sadržaja nastave istorije i na kakav način su kontekstualizovane u obrazovnom sistemu Republike Srbije, da bi se potom, komparativnom analizom uporedile sa rezultatima spomenutog izveštaja Opservatorije i izvukli određeni zaključci. Jedan od primarnih ciljeva je i da se ustanovi da li se kroz nastavu istorije, a imajući u vidu ishode obrazovanja definisane u programima, usmerava pažnja na ključne aspekte posledica epidemija i prirodnih katastrofa na društvene, ekonomske i demografske pojave i procese u prošlosti. U tom smislu, primeri iz prošlosti mogu imati važan obrazovni potencijal poput uticaja percepcije epidemija u prošlosti na podsticanje diskriminacije pojedinih društvenih grupa (primer jevrejskih zajednica u Evropi tokom epidemije kuge 1348.) ili tumačenja određenih društveno-političkih fenomena (izbijanje epidemije u Atini tokom Peloponeskih ratova), kao i depopulaciju (kuga u Vizantiji 6. veka, pegavi tifus i „Španska groznica“ u drugoj deceniji 20. veka). Imajući u vidu postojeće kontroverze oko izbijanja pandemije Kovid-19 i prateće teorije zavera koje kontaminiraju javni prostor, pažnja će biti usmerena i na pitanje da li se u nastavi istorije u Republici Srbiji stavlja odgovarajući akcenat na slične društvene pojave iz prošlosti, kao i na domete naučno-tehnološka otkrića iz medicine koja su promenila istoriju čovečanstva kako bi nove generacije razvijale svest o važnosti naučnog postupka i štetnosti pseudo-naučnih diskursa.

Ključne reči: epidemija, prirodna katastrofa, nastava istorije, kauzalitet, obrazovni ishodi

Nastava istorije predstavlja jedan od najvažnijih i najosetljivijih školskih predmeta u svakom obrazovnom sistemu. Zbog svoje društvene uloge, značaja i mogućnosti političkih manipulacija preko instrumentalizovanja i formiranja pristrasnih, tendencioznih interpretacija prošlosti, oblikovanja individualnih i kolektivnih identiteta kao dela državnih politika, nastava istorije pred-

¹ markosuica67@gmail.com ORCID ID 0009-0001-9082-2010

² ana.radakovic26@gmail.com ORCID ID: 0009-0006-5466-7072

³ Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

stavlja i jednu od važnih sfera interesa i delovanja organizacije Saveta Evrope, čija misija počiva na tri stuba: vladavini prava, poštovanju ljudskih prava i demokratiji (Council of Europe 2001).

Savet Evrope je 2020. godine osnovao posebno telo, pod nazivom Opservatorija nastave istorije u Evropi (Observatory on History Teaching in Europe), koje je u okviru proširenog programa (enlarged partial agreement) prvobitno činilo 17 država članica. Jedan od osnovnih ciljeva ovog programa je identifikovanje položaja nastave istorije u okviru obrazovnih sistema, zakonskih regulativa i školskih praksi u državama članicama. Isključenjem Ruske federacije iz Saveta Evrope, nakon napada na Ukrajinu 2022. godine, u okviru programa je ostalo 16 država među kojima se nalazi i Republika Srbija.⁴ Opservatorija je u međuvremenu postala eminentno telo koje svojim različitim aktivnostima teži da na međunarodnom nivou podigne svest o značaju i ulozi nastave istorije u modernim demokratskim evropskim društvima i da otvori prostor za aktuelizaciju pojedinih tema i pitanja značajnih za razvoj i poštovanje ljudskih prava, promovisanje demokratskih principa i podršku inkluzivnim društvima koja počivaju na uvažavanju svih vidova raznolikosti. U tom smislu, Opservatorija na svojoj mapi puta ima za cilj da sprovodi istraživanja i publikuje izveštaje o stanju i različitim aspektima nastave istorije u državama članicama proširenog programa, ali i posebna istraživanja o zastupljenosti pojedinih tema iz istorije, važnih za položaj ljudskih prava i demokratiju u programima nastave i učenja, udžbenicima i nastavnoj praksi.

Prvo veliko istraživanje koje je sproveo tim međunarodnih stručnjaka pod okriljem Opservatorije, odnosilo se na zastupljenost i načine obrade teme, *Pandemije i prirodne katastrofe u nastavi istorije*.⁵ Ne treba posebno objašnjavati da se ova tema nametnula sama po sebi nakon izbijanja pandemije Covid-19. Ekstremna situacija koja je zadesila društva na različitim krajevima sveta, kako u zdravstvenom, tako i u pogledu ugrožavanja osnovnih demokratskih procesa i ljudskih prava, usled do sada nezabeleženog globalnog ograničavanja slobode kretanja, generacijske diskriminacije, prekida komunikacija, infodemije i sveprisutnih teorija zavera koje su se, za razliku od ljudi, slobodno širile društvenim mrežama i internet prostorom, nametnula je pitanje spremnosti obrazovnih sistema da na efikasan način odgovore različitim izazovima pred kojima se našlo čovečanstvo (Council of Europe 2023, 5). Jedan od važnih aspekata predstavlja i podsticanje kritičkog mišljenja mladih ljudi, kako bi se zdravorazumski suočili sa posledicama koje prate ovakve i slične pojave. Među njima treba istaći prisustvo diskriminacije (traženje žrtvenog jarca), izloženost pseudo-naučnim teorijama, zloupotrebe medijskog

⁴ Države članice Saveta Evrope koje su trenutno uključene u prošireni program Opservatorije su: Albanija, Andora, Jeremenija, Kipar, Francuska, Gruzija, Grčka, Irska, Luksemburg, Malta, Severna Makedonija, Portugalija, Srbija, Slovenija, Španija i Turska.

⁵ U istraživanju koje je obavljeno tokom 2022. godine učestvovao je veliki broj međunarodnih eksperata pod koordinacijom konzorcijuma Heirnet i sekretarijata Opservatorije. Izveštaj, pod nazivom *Pandemics and Natural Disasters as reflected in History Teaching. Thematic report by the Observatory on History Teaching in Europe*, je početkom 2023. ugledao štampano izdanje (Council of Europe 2023).

prostora i društvenih mreža, političke manipulacije i sl. Jedan od najvažnijih kanala u sprečavanju širenja štetnih uticaja društveno opasnih ideologija i pokreta, a koji su sastavni deo velikih kriznih procesa, predstavlja dobro postavljen i strukturisan obrazovni sistem u kome se kroz procese učenja razvija kritička misao, sposobnost prepoznavanja različitih vidova propagande i manipulacija koje narušavaju osnovne slobode, postulate demokratije i ugrožavaju ljudska prava. U tom smislu, nastava istorije predstavlja jedan od najvažnijih školskih predmeta koji ima veliki potencijal za razvijanje istorijskog i kritičkog mišljenja, građanskih kompetencija i sticanje važnih znanja kao preduslova za uspešno odupiranje navedenim izazovima. Posebno treba istaći ona znanja koja se temelje na primerima iz istorije civilizacije i koriste činjenice iz bogatog resursa naučno verifikovanih informacija koje mogu da posluže kao modeli za razumevanje različitih globalnih i univerzalnih društvenih fenomena, poput pandemija i epidemija. Posebne zahteve pred obrazovne sisteme u Evropi, pa i svetu, nameće sve više narastajući skepticizam, gubljenje poverenja u naučne rezultate, kriza kritičke misli što se ogleda i u pojavama poput, mističnog tumačenja prošlosti, negiranja Holokausta, poricanja genocida i veličanja ratnih zločina, i sl.⁶ Imajući u vidu navedene izazove, a naročito usled aktuelne pandemije Covid-19, Opservatorija je pokrenula istraživanje među državama članicama o zastupljenosti, sadržajima i načinima pristupa temama koje se odnose na pandemije, epidemije i prirodne katastrofe u nastavi istorije.

Na konkretnim primerima pandemija, epidemija i prirodnih katastrofa koje su se odigravale u prošlosti, nastava istorije može da, pored sticanja istorijskih znanja, osposobi učenike da ovladaju važnim istorijskim konceptima poput kauzaliteta, kontinuiteta i promene, istorijske relevantnosti, komparativnosti, multiperspektivnosti, ali i da razumeju etičku dimenziju istorije. S obzirom na ograničenje u članku, navešćemo samo neke od epidemija koje su se odigrale u prošlosti, a koje mogu imati širi obrazovni značaj i koje mogu da se nađu u okviru sadržaja nastave istorije u Republici Srbiji: epidemija kuge u Atini tokom Peloponeskih ratova, koja se odrazila na društveno-političke procese i vojne događaje, zatim epidemija kuge u Vizantiji VI veka, ili Engleskoj XVII veka i njihov uticaj na depopulaciju ili uslovavanje migracionih tokova, Španska groznica u XX veku pored depopulacije na razvoj zdravstvene zaštite, poboljšanje higijene i napredovanje medicinske nauke, epidemija velikih boginja koja je zadesila Jugoslaviju 1972. godine. Ipak, jedna od najzastupljenijih tema u nastavi istorije, ne samo u Srbiji, svakako je crna smrt, epidemija kuge iz 1348. godine, koja je pored uobičajenih posledica, inicirala i pojave stigmatizacije određenih društvenih, etničkih, odnosno, religijskih grupa u Evropi. Najeksplicitniji primer predstavlja pogrom pripadnika jevrejske zajednice u francuskim i nemačkim gradovima, a koji je, zbog navodnog širenja kuge, kulminirao masovnim spaljivanjem Jevreja u Strazburu 14. februara 1349. i naknadnim proterivanjem preživelih (Hollister 2005, 330; Holmes 2001, 255). Imajući u vidu navedene primere iz prošlosti, važno je istaći da bi

⁶ Mnogobrojne studije su urađene na ovu temu poslednjih godina. Jedna od njih koja se bavi fenomenom negiranja Holokausta je *History under attack. Holocaust denial and distortion on social media* (UNESCO 2023).

tema epidemija i pandemija trebalo da zauzima značajno mesto u programima nastave i učenja i udžbenicima istorije.

***

Istraživanje koje je objavljeno u *Tematskom izveštaju o pandemijama i prirodnim katastrofama Opservatorije*, metodološki je postavljeno na dve ravni. Jedna obuhvata rezultate istraživanja koji se odnose na opšte informacije vezane za obrazovne sisteme i položaj nastave istorije u okviru država članica, uključujući programe nastave i učenja, udžbenike, stručno usavršavanje nastavnika i formalne elemente nastave iz ugla prosvetnih vlasti. Drugi aspekt sadrži uvid u presek stanja na temu, ali i autonomiju unutar nastavnog procesa iz ugla nastavnika, praktičara, koji su svoje stavove, iskustva iz učionice i pristupe obradi tema od interesa davali u okviru posebno strukturisanih upitnika. Ukrštanjem i analizom informacija prikupljenih od strane prosvetnih vlasti, odnosno resornih ministarstava sa jedne i nastavnika sa druge strane, dobijeni su relevantni rezultati istraživanja koji u velikoj meri oslikavaju zastupljenost i odnos prema temi pandemija, epidemija i prirodnih katastrofa u nastavi istorije. Ekspertski tim koji je učestvovao u prikupljanju i obradi podataka došao je do sledećih opštih zaključaka (Council of Europe 2023, 75-76):

Uprkos velikoj smrtnosti i pustošenjima koje su izazvali u društvima kroz istoriju, događajima kao što su pandemije i prirodne katastrofe u nastavi istorije država članicama Opservatorije pridaje se malo pažnje. Razlog za to se može tražiti u prirodi tradicionalno zasnovane nastave istorije koja se fokusira gotovo isključivo na političku i nacionalnu istoriju, izgradnju pozitivnog nacionalnog narativa osmišljenog da usađuje osećanje lojalnosti, „patriotizma“ prema svojoj državi, kao i da ojača osećanje pripadnosti grupi, najčešće u etno-konfesionalnim okvirima.

U programima nastave i učenja istorije u zemljama članicama Opservatorije prisustvo tema epidemija, pandemija i prirodnih katastrofa je zanemarljivo i gotovo neprimetno u poređenju sa drugim sadržajima i tematskim oblastima.

Pandemije i prirodne katastrofe se opširnije predaju u drugim školskim predmetima, poput biologije, geografije, književnosti, ali bez istorijske dimenzije i kontekstualizacije, samim tim i bez razumevanja uzročno-posledičnih veza koje karakterišu ove fenomene.

Uprkos činjenici da se ovim temama posvećuje relativno malo pažnje u nastavnim planovima i programima, preko 75% nastavnika je tokom ispitivanja izjavilo da u određenoj meri predaje o pandemijama i prirodnim katastrofama. Ostaje pitanje na kakav način – faktografski, ili dubinski uz razvijanje posebnih veština analize i istorijskog mišljenja. Imajući uvid u ankete i odgovore iz upitnika, pristup ovim temama je usmeren više na informativnu dimenziju.

Približno 82% nastavnika veruje da podučavanje o kolektivnim iskustvima pandemija i prirodnih katastrofa može doprineti stvaranju osećaja opšte

evropske pripadnosti i nadnacionalnog kulturnog identiteta usled zajedničkog iskustva i univerzalno definisanog humanističkog pristupa temi.

Pitanja kao što su diskriminacija, stigmatizacija etničkih, religijskih, društvenih, rodnih, seksualnih grupa, pronalaženje "žrtvenog jarca", kao i uzimanje u obzir višestrukih perspektiva, retko se nalaze u okvirima podučavanja o pandemijama i prirodnim katastrofama. Taj zaključak se odnosi na programe nastave i učenja. I pored toga, anketirani nastavnici i edukatori u državama članicama Opservatorije smatraju ove teme veoma važnim, naročito nakon iskustva pandemije Covid-19. Rezultati istraživanja, bar kada je Srbija u pitanju, ne pokazuju da u praksi takvi stavovi utiču na izvođenje nastave istorije, u smislu obraćanja posebne pažnje na ovako osetljiva pitanja iz ugla istorije društvenih odnosa, privrede, etničke inkluzivnosti i poštovanja kulturnih i drugih raznolikosti.

Crna smrt, odnosno epidemija kuge koja je pogodila Evropu 1348. godine predstavlja najčešći primer širenja zarazne bolesti koji se uči u skoro svim državama članicama Opservatorije.

***

Kada je reč o pojedinačnim rezultatima istraživanja vezanim za Republiku Srbiju, može se zaključiti da temama pandemija/epidemija i prirodnih katastrofa pripada marginalno mesto u nastavi istorije. Programi nastave i učenja istorije ne sadrže konkretno definisane ciljeve i specifikovane obrazovne ishode u vezi sa temom. Sadržaji koji se odnose na pandemije, epidemije i prirodne katastrofe su uključeni u šire teme i opšte formulisane ishode. Sadržaji koji se odnose na pandemije, epidemije i prirodne katastrofe se u nastavi mogu vezati za one ishode iz programa koji se odnose na pojave i procese koji pripadaju određenim istorijskim epohama, geopolitičkom kontekstu, ili kulturnom miljeu. Iako nastavnici u Srbiji imaju autonomiju i mogućnost da se bave navedenim temama, pošto one nisu eksplicitno navedene u programima nastave i učenja, nastavnici ih ne uključuju na odgovarajući način u nastavni proces. Zaključak koji bi se mogao izvući na osnovu odgovora na postavljena pitanja je da nastavnici iz Srbije na svojim časovima spominju pandemije, epidemije i prirodne katastrofe, ali uglavnom kao faktografsku evidenciju, prateće elemente šire istorijske slike i konteksta (poput Prvog svetskog rata, Velikih geografskih otkrića, ili značajnih pojava koje su obeležile srednji vek). Interakcije između prirodnih pojava i društvenih, političkih, ili kulturnih posledica pandemija/epidemija za najveći broj nastavnika u Srbiji ne predstavljaju dovoljno bitnu temu u nastavnom procesu. Samo mali broj nastavnika je, prema odgovorima datim u upitniku, uočio mogućnost rada sa istorijskim izvorima, propitivanje verodostojnosti svedočanstava, kao i razvijanje određenih koncepata poput kauzalnosti, multiperspektivnosti, istorijske relevantnosti i etičke dimenzije.

Epidemije koje su anketirani nastavnici iz Republike Srbije najčešće navodili u svojim odgovorima odnose se na kugu, koleru, Špansku groznicu, male boginje, tifus, HIV, Covid-19. Iako se *crnoj smrti* u nastavi istorije u srpskim

školama poklanja najviše pažnje, ova srednjovekovna epidemija se ne kontekstualizuje na način da bi istakle njene društvene, već uglavnom demografske posledice. Nastavnici nijednom nisu naveli društveno opasne pojave koje su u prošlosti pratile epidemije i prirodne katastrofe, poput stigmatizacije, diskriminacije i progona marginalizovanih društvenih grupa i zajednica, a koje bi se mogle povezati sa savremenim kontekstom bliskim učenicima. Jedan od skorijih primera sa kojim bi se pored epidemije Covid-19 mogla povezati ova tema je epidemija tzv. *majmunskih boginja* koja je bila u javnom prostoru praćena homofobičnom društvenom klimom (BBC, Hina. 2022).

Jedan od načina da se tema kontekstualizuje na širim osnovama i dodatno aktuelizuje je uključivanje evropske dimenzije u nastavu istorije.⁷ Neki od anketiranih nastavnika su naveli da međunarodna, evropska, dimenzija zavisi od situacije u učionici, kao i samog pristupa, odnosno načina na koji nastavnik konceptualizuje teme iz programa, definiše nove i realizuje postojeće ishode programa. Jedan od modaliteta otvaranja evropske dimenzije je i primena koncepta multiperspektivnosti. Tako su nastavnici naveli da oslanjanje na samo jednu perspektivu relativizuje analizu i tumačenje pojava, kao što su pandemije, i da je neophodno u obradi ovakvih tema uključiti više perspektiva, odnosno stanovišta.⁸ Nastavnici su naglasili da postoji mogućnost i prostor u nastavi za obradu teme u evropskom i globalnom okviru, ali ne i da to čine. Jedan od nastavnika je istakao kao važan momenat odsustvo aktuelizacije, pa je naveo da učenici stiču znanja o epidemijama kuge u prošlosti kroz različite istorijske periode (od antike, do novog veka), ali da se epidemije koje su od presudne važnosti za savremeni svet i generacije kojima pripadaju učenici, poput HIV-a, ne obrađuju na časovima istorije.⁹

Prisustvo teme pandemija, epidemija i prirodnih katastrofa u srpskim udžbenicima istorije u velikoj meri odražava zastupljenost navedenih tema u programima nastave i učenja, kao i iskustva nastavne prakse. Prvo pominjanje pojma „epidemija“ može se videti u udžbeniku za peti razred u lekciji o Peloponeskom ratu gde se definiše kao „*brzo širenje zarazne bolesti*“ koja je pogodila stanovnike Atine i od koje je nastradao i sam Perikle. U objašnjenju na margini stranice se preporučuje i razgovor sa nastavnicom biologije o zaraznim bolestima i načinima lečenja kroz vreme (Живковић, Недовић 2018, 75). U udžbenicima za prvi razred gimnazije ovakve informacije već se zanemaruju ostavljajući veći prostor za geopolitičke teme. Šesti razred osnovne škole i drugi razred gimnazije donose značajnije više informacija i o epidemijama i o katastrofama. Od bolesti je svakako najprisutnija priča o kugi od XIV do XVII veka, ali i o lepri. Govori se i uzrocima, ali i načinima lečenja, tekst je praćen ilustracijama lekara iz tog perioda (Шуица, Радић, Јелић 2019, 78-

⁷ O tome šta evropska dimenzija predstavlja u nastavi istorije pogledati: (Страдлинг 2003). Za dodatno analiziranje kako se ciljevi evropske dimenzije mogu ostvariti u nastavi istorije pogledati: (Бушлјета 2015).

⁸ Odgovori nastavnika na upitnik nisu objavljeni kao poseban dokument, niti su posebno i pojedinačno obrađeni u *Tematskom izveštaju Opservatorije*. Svi prispeli odgovori na upitnik/anketu u formi pdf dokumenta nalaze se u bazi autora članka.

⁹ Isto.

79). Potom, reči o zarazama mogu se naći u lekcijama o kolonizaciji američkog kontinenta kada su bolesti prenete iz Evrope, poput: boginja i polnih bolesti, bile jedan od uzroka nestajanja južnoameričkih civilizacija i starosedelačkog stanovništva (Лопандић, Колаковић, Милиновић 2021, 65). Završni razredi i osnovne i srednje škole, kao i treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera u okviru nastavne jedinice o Prvom svetskom ratu iznose podatke o epidemiji tifusa u kontekstu velikih žrtvi Velikog rata, ali i u sklopu priče o bolničarkama – aktivnim ženskim učesnicima ovih istorijskih događanja (Вајагић, Стошић 2016, 79; Лопандић, Миликић, Колаковић, Милиновић 2021, 109). Prilikom upoznavanja đaka o brojim pronalascima i naučnom napretku tokom XIX i XX. veka, u udžbenicima, pak, stoji znatno manje o medicini nego recimo o fizici ili tehničkim naukama. Pominju se Vilhelm Rendgen (X zraci) i Aleksandar Fleming (penicilin, vakcina protiv tetanusa i žute groznice, upotreba antibiotika) (Лопандић, Миликић, Милиновић 2021, 324-325).

***

Imajući u vidu rezultate *Tematskog izveštaja Opservatorije* o istraživanju pristupa pandemijama, epidemijama i prirodnim katastrofama u nastavi istorije kao dela formalnog obrazovanja, kao i postojeće kontroverze koje su pratile kontradiktorne informacije o uzrocima i širenju pandemije Covid-19, uz prateće teorije zavera koje su kontaminirale javni prostor stavljajući u drugi plan naučne rezultate i uobičajene medicinske prakse, ostaje otvoreno pitanje da li se ovim temama u nastavi istorije u evropskim obrazovnim sistemima, uključujući i Republiku Srbiju, pristupa na odgovarajući način. Na takvu opasnost su ukazali i nastavnici prilikom davanja odgovora na postavljena pitanja u upitniku. Na osnovu svežih iskustava virtuelne nastave održavane u vreme pandemije Covid-19, nastavnici su ukazali na činjenicu da su u vreme velikih neizvesnosti na globalnom i lokalnom nivou, učenici više informacija dobijali iz nepouzdanih i različitim uticajima izloženih medija, internet portala i društvenih mreža, nego što su imali mogućnost da se na kvalitetan način informišu u okviru formalnog obrazovanja. Neki od nastavnika su usmeravali svoje učenike na monografije, beletristiku, časopise, internet stranice na kojima se mogu pronaći korisne i kredibilne informacije primerene uzrastu i kognitivnim kapacitetima učenika. Takvim, ograničenim, pristupom nastavnici su pokušavali da suzbiju uticaj eksternih, tendencioznih i manipulativnih tumačenja fenomena.

Ukoliko se u formalnom obrazovanju navedenim temama ne posvećuje odgovarajuća pažnja i didaktički pristup utemeljen u inovativnim metodama i konceptima, koji kod učenika razvijaju kritičku svest, odgovoran odnos u tumačenju prirodnih pojava i racionalno sagledavanje društvenih i prirodnih pojava, onda nastava istorije dolazi u situaciju da se samoizoluje ostavljajući širok prostor zapaljivim i zavodljivim pseudo-naučnim, fatalističkim, religijsko-mističkim, ksenofobičnim, homofobičnim i drugim diskriminatornim tumačenjima prošlosti i realnosti koje često dominiraju javnim prostorom u Srbiji.

Literatura:

- BBC, Hina. 2022. *Majmunске boginje i homoseksualci – kako sprečiti stigmu?* <https://n1info.rs/magazin/zdravlje/majmunske-boginje-i-homoseksualci-kako-spreciti-stigmu/> (приступљено 30.07.2023)
- Bušljeta, R. 2015. „Achieving The Objectives Of The European Dimension Through History: An Analysis Of Croatian And Bosnian-Herzegovinian Fourth Grade Gymnasium History Textbooks.“ *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research* 13.1: 6-22.
- Council of Europe. 2001. *History teaching in twenty-first-century Europe. Recommendation 15*. Strasbourg: Council of Europe.
- Hollister, C. W. 2005. *Medieval Europe: A Short History*. McGraw-Hill Higher Education.
- Holmes, G. (ur.). 2001. *The Oxford History of Medieval Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Council of Europe. 2023. *Pandemics and Natural Disasters as reflected in History Teaching, Thematic report by the Observatory on History Teaching in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- UNESCO. 2023. *History under attack. Holocaust denial and distortion on social media*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382159> (приступљено 30.07.2023)
- Вајагић, П., Стошић, Н. 2016. Уџбеник за осми разред основне школе. Београд: Klett.
- Живковић, Е., Недовић, Љ. 2018. Уџбеник са одабраним историјским изворима за пети разред основне школе. Београд: Klett.
- Лопандић, Д., Колаковић, А., Милиновић, М. 2021. Уџбеник са одабраним историјским изворима за други разред гимназије природно-математичког смера. Београд: Нови Логос.
- Лопандић, Д., Миликић, Р., Колаковић, А., Милиновић, М. 2021. Уџбеник са одабраним историјским изворима за трећи разред гимназије природно-математичког смера. Београд: Нови Логос.
- Лопандић, Д., Миликић, Р., Милиновић, М. 2021. Уџбеник са одабраним историјским изворима за четврти разред гимназије општег типа и друштвено-језичког смера. Београд: Нови Логос.
- Страдлинг, Р. 2003. Настава европске историје двадесетог века. Београд: Министарство просвете и спорта Републике.
- Шуица, М., Радић, Р., Јелић, П. 2019. Уџбеник са одабраним историјским изворима за шести разред основне школе. Београд: Фреска.

Learning about Epidemics in the Teaching of History - Republic of Serbia

(according to the Thematic Report of the Observatory for History Teaching in Europe)

Summary:

This paper presents an analysis of school curricula and history textbooks in the Republic of Serbia, as well as specific aspects of the *Thematic report* of the

Observatory for History Teaching in Europe (a body of the Council of Europe) concerning the ways how epidemics and natural disasters are addressed in history education in other countries. The objectives of this study are to determine which epidemics and natural disasters are integral parts of history education content and how they are contextualized within the educational system of the Republic of Serbia. Subsequently, a comparative analysis will be conducted to compare these findings with the results from the aforementioned Observatory's report, in order to draw certain conclusions. One of the primary aims is also to establish whether history education, considering the curriculum's defined educational outcomes, focuses on key aspects of the consequences of epidemics and natural disasters on social, economic, and demographic phenomena and processes in the past. In this regard, historical examples can possess significant educational potential, such as the impact of the perception of past epidemics on fostering discrimination against certain social groups (e.g., Jewish communities in Europe during the bubonic plague of 1348) or interpretations of specific socio-political phenomena (the outbreak of the epidemic in Athens during the Peloponnesian Wars), as well as depopulation (plague in Byzantium in the 6th century, typhus and the «Spanish flu» in the early 20th century). Given the existing controversies surrounding the emergence of the COVID-19 pandemic and accompanying conspiracy theories contaminating the public sphere, attention will also be directed toward whether history education in the Republic of Serbia appropriately emphasizes similar social phenomena from the past and the impact of scientific and technological discoveries in medicine that have changed the course of human history. This is intended to foster an awareness among new generations about the importance of the scientific process and the harmfulness of pseudo-scientific discourses.

Keywords: epidemic, natural disaster, history education, causality, educational outcomes

Prof. dr Ognjen Radonjić¹

Poremećaji u svetskoj ekonomiji u pandemijskom i postpandemijskom periodu 2020-2022²

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Apstrakt: Posle kratkog predaha, strahovi od nadolazeće krize ponovo rastu. U 2020, svetska ekonomija se suočila sa ozbiljnim privrednim zastojem koji je bio posledica pandemije korona virusa. Izgubljene su hiljade milijardi dolara potencijalne proizvodnje kao posledica ogromnog broja zaraženih i preminulih, kidanja lanaca snabdevanja, zamiranja brodskog transporta preko Atlantika i Pacifika i privremenih zatvaranja širom sveta (*lockdown*). Neminovno, došlo je do značajnog pada u svetskoj proizvodnji i rasta u nezaposlenosti. Nakon kratkoročne epizode optimizma u drugoj polovini 2021, zbog zauzdavanja pandemije i relativno očuvanog broja radnih mesta usled primene fiskalnih potpornih mera i ekspanzivne monetarne politike širom sveta, u februaru 2022. desio se novi šok – rat u Ukrajini – koji je ugasio nade da će značajan udeo tranzitornih recesivnih i inflatornih efekata ispariti i da će se svet vratiti na putanju rasta iz predpandemijskog perioda. Dosledno, prognoze privrednog rasta za 2023. i 2024. su sumorne.

Ključne reči: inflacija, referentne kamatne stope, dugovi, privredni rast, stagflacija

Uvod

U martu 2020, Svetska zdravstvena organizacija proglasila je pandemiju smrtonosnog virusa korona. Čovečanstvo je platilo skupu cenu – do današnjeg dana na nivou sveta zvaničan broj obolelih je 690 miliona i preminulih 6,9 miliona (Worldometer 2023). Ipak, prema britanskom časopisu *The Economist*, raspoloživi podaci ne pružaju celovitu sliku. Prema procenama ovog časopisa, računajući „višak smrtnosti“, od korone je u svetu preminulo između 16,9 i 30,1 miliona ljudi (*The Economist* 2023).³ Ovaj snažan udar na zdravlje i

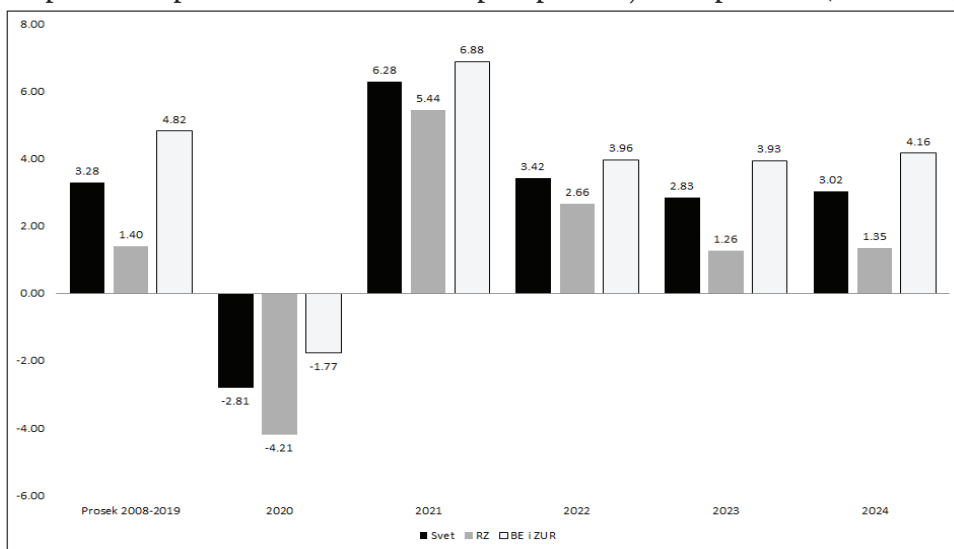
¹ oradonji@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0009-0005-5465-3319

² Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

³ Celovita slika o smrtnosti ovog virusa nedostaje iz nekoliko razloga: zanemaruje se da ima umrlih od korone koji se prethodno nisu testirali najčešće zbog nedostatka testova; ne računaju se sekundarne smrti do kojih je došlo jer hronični bolesnici i oni urgentni slučajevi nisu bili u mogućnosti da dođu do neophodne zdravstvene nege usled prenapregnutosti zdravstvenih kapaciteta; kašnjenje u prikupljanju podataka. Zbog toga *The Economist* meri smrtnost od korona virusa računajući i „višak smrtnosti“ (*excess deaths*) do koje se dolazi kada se uporedi petogodišnji proseki broja umrlih na godišnjem nivou u predpandemijskom periodu (2015-2019) s brojem umrlih na godišnjem nivou nakon izbijanja pandemije. Očekivano, velika većina zemalja je zabeležila značajan višak smrtnosti

živote ljudi imao je i druge, vrlo značajne negativne posledice na dobrobit pojedinaca, društvenog okruženja, ekonomiju, obrazovanje, demokratiju i društveno raslojavanje kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou.

Izgubljene su hiljade milijardi dolara (USD) potencijalne proizvodnje kao posledica ogromnog broja zaraženih i preminulih, kidanja lanaca snabdevanja, zamiranja broskog transporta preko Atlantika i Pacifika i privremenih zatvaranja širom sveta (lockdown). Neminovno, došlo je do značajnog pada u svetskoj proizvodnji i rasta u nezaposlenosti. Nakon kratkoročne epizode optimizma u drugoj polovini 2021, zbog zauzdavanja pandemije i relativno očuvanog broja radnih mesta usled primene fiskalnih potpornih mera i ekspanzivne monetarne politike, posebno u razvijenim zemljama (RZ), u februaru 2022. desio se novi šok – rat u Ukrajini. Ovim šokom su ugašene nade da će značajan udeo tranzitornih recesionih i inflatornih efekata ispariti i da će se svet vratiti na putanju rasta iz predpandemijskog perioda. Dosledno, prognoze privrednog rasta za 2023. i 2024. su zabrinjavajuće (Grafikon 1). Naime, prema procenama Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), svet, RZ, brzorastuće ekonomije (BE) i zemlje u razvoju (ZUR) će u 2023. i 2024. ostvariti stope rasta ispod onih zabeleženih u predpandemijskom periodu (2008-2019).

Grafikon 1. Stopa realnog rasta BDP (u %)

Izvori: International Monetary Fund 2023a; proračun autora.

u dve pandemijske godine. Zaključno sa aprilom 2023, u Srbiji višak smrtnosti iznosi 61,8 hiljada ljudi, odnosno sa viškom preminulih od 900 na 100.000 stanovnika Srbija zauzima treće mesto na svetu iza Bugarske i Litvanije. Kada uporedimo zvanični broj preminulih sa viškom smrtnosti dolazimo do zaključka da smo i po ovom pokazatelju na samom vrhu. Naime, u Srbiji je višak preminulih 3,46 puta veći od zvanično objavljenog broja preminulih od virusa korone (The Economist 2023). Ispred Srbije su Belorusija (14,97) i Albanija (4,63) i na približno istom nivou je Rusija (3,34). Ova razlika ukazuje na potencijalno lažiranje podataka o broju preminulih koje su u Srbiji dokazali NIN i BIRN, dok je u svetskim medijima izražena sumnja kada su u pitanju Belorusija, Rusija i Albanija (ABC 10 News 2022; The BMJ 2020; Euractiv 2022; Jovanović 2020; Petrušić 2021).

Posledično, nakon kratkog predaha 2021, strahovi od nadolazeće krize ponovo rastu. Strahove od pandemije i ugrožavanja života ljudi, zamenio je strah od stagflacije – prolongiranog perioda niskog privrednog rasta, rastuće inflacije i nezaposlenosti. Mnogi autori i međunarodne nadnacionalne institucije (MMF, Svetska banka, Ujedinjene nacije) upozoravaju da sve podseća na stagflatornu epizodu iz 1970-tih kada su ekonomije Organizacije zemalja izvoznica nafte (*Organization of the Petroleum Exporting Countries* – OPEC) u dva navrata značajno smanjile ponudu nafte i time proizvele šok na strani ponude – prvo četverostruki, pa potom više nego dvostruki rast u ceni nafte što je vodilo globalnom rastu u cenama i posledično restriktivnoj monetarnoj politici Sistema federalnih rezervi (*Federal Reserve System* – FED), padu privredne aktivnosti i Velikoj dužničkoj krizi ZUR. Poređenja radi, podsetimo se ove traumatične epizode.

Stagflacija 1970-ih

Prvi naftni šok se desio 1973-1974. kada se, pod dejstvom kartelizacije (pad u proizvodnji) zemalja članica OPEC, cena nafte učetvostručila. Posledično, u RZ je došlo do rasta u inflaciji, dok je pored rasta u inflaciji, poseban problem ZUR bio značajan rast u deficitu tekućeg računa. Potom se aktivirala poročna spirala – zemlje OPEC su posle revalorizacije cene nafte došle u posed značajnih dolarskih sredstava koje su, preko američkih finansijskih posrednika, usmerile ka ZUR koje su potraživale nove kredite radi finansiranja svojih rastućih deficita tekućeg računa. Dodatno, usled recesije koja je zahvatila svet posle prvog naftnog šoka, došlo je do značajnog pada u cenama proizvoda koji su činili srž izvoza ZUR koje ne proizvode naftu (poljoprivredni proizvodi i minerali) što je dodatno vršilo pritisak na njihov deficit tekućeg računa - u periodu 1973-1975, trgovinski deficit ZUR koje ne proizvode naftu je porastao sa 8 na 31. mlrd. USD. Drugo značajno poskupljene nafte u istoj dekadi desilo se periodu kraj 1978 - oktobar 1980 kada se cena nafte više nego udvostručila. Slično prethodnom, drugi naftni šok je dodatno rasplamsao globalnu inflaciju i povećao deficite tekućeg računa ZUR čime se još jednom povećala njihova potreba za kreditima (James 1996).

Kako bi zaustavio inflaciju (u martu 1980. inflacija u Americi je iznosila 11,4%), FED polovinom 1980. značajno podiže referentnu kamatnu stopu – sa 11% na 20% (Federal Reserve History 2013). Drastičan rast u referentnoj kamatnoj stopi vodio je padu u investiranju, proizvodnji i zaposlenosti. Nastupila je recesija u RZ koja se negativno odrazila na izvoz ZUR i odnose razmene njihovih proizvoda, dok su rast u tržišnim kamatnim stopama i apresijacija dolara dodatno ugrozile njihovu dužničku poziciju - u periodu između 1978-1981, obaveze ZUR na ime kamata su se skoro utrostručile i to sa 15,8 na 41,1 mlrd. USD godišnje. Takođe, u periodu između 1979-1982, dug južnoameričkih država se više nego duplirao skočivši sa 159 mlrd. USD na 327 mlrd. USD (FDIC 1997).

U martu 1981, Poljska je zatražila odlaganje servisiranja duga. U martu 1982, sa istim problemom se suočila Mađarska koja je tražila kratkoročnu pomoć radi premošćivanja zaostatka u isplati duga. Konačno, dužnička kriza

je eksplodirala u avgustu 1982. kada je meksički ministar finansija obavestio FED, Ministarstvo finansija Sjedinjenih američkih država (SAD) i MMF da Meksiko nije u stanju da servisira svoj dug od 80 mlrd. USD (uglavnom denominovan u dolarima). Sledeće godine se situacija dalje pogoršala jer je 40 ZUR zaostajalo u servisiranju obaveza na ime duga od čega je 27 zemalja ili ušlo ili se spremalo da uđe u proces reprogramiranja dugova u ukupnom iznosu od 239 mlrd. USD. Od ovog broja, 16 zemalja je bilo iz Južne Amerike među kojima su Meksiko, Venecuela, Brazil i Argentina bile ubedljivo najveći dužnici - ukupno su dugovale 176 mlrd. USD što je bilo jednako 74% ukupnog duga ZUR (FDIC 1997).

Rešavanju problema se pristupilo pogrešno – sve do 1989, Pariski klub, MMF i američko Ministarstvo finansija su smatrale da ZUR nisu insolventne već da se suočavaju sa problemom likvidnosti. Tek 1989. na scenu stupa plan američkog ministra finansija Nikolasa Brejdija (Nicholas Brady) koji se fokusirao na problem insolventnosti ZUR kroz rasterećenje od duga (opraštanje dela duga u vidu kamata i/ili glavnice), zamenu duga za akcije (debt-equity swaps) i emitovanje „exit» obveznica. Na kraju, više od deceniju kasnije, tačnije 1993, BDP per capita južnomeričkih ZUR je dostigao pretkrizni nivo zbog čega se u stručnoj literaturi ovaj period smatra njihovom „izgubljenom dekadom» (Kose et al. 2020).

Kao što se iz izloženog vidi, danas postoje mnoge sličnosti sa kriznim 1970-im, ali postoje i značajne razlike koje sadašnju situaciju čine znatno komplikovanim.

Uzroci današnje globalne inflacije

Slično 1970-im, šok na strani ponude je uzrok današnjeg rasta globalne inflacije koji nije zabeležen 20 godina - od decembra 2021. do juna 2022, u 15 od 34 RZ i 78 od 109 BE i ZUR godišnja stopa inflacije je bila iznad 5% i u 43% svetskih ekonomija je inflacija je bila iznad 10%. Ono što je takođe važno izdvojiti je da su među zemljama postojale značajne razlike. Globalna inflacija je juna 2022. bila na nivou od 9,8%. Inflacija u SAD je iznosila 7,1%, Kanadi na 6,8%, Ujedinjenom Kraljevstvu 10,7%, Evrozoni 10,1% i u EU 11,1% - od Litvanije sa 22,9%, Mađarske 22,5%, Letonije 21,8%, Estonije 21,3% i Poljske 17,5% do Italije sa 11,8%, nemačke 10% i Francuske sa 6,2%. Azijske ekonomije su uspešno odoljele inflaciji koja je posebno bila niska u Japanu, Kini, Saudijskoj Arabiji i Indoneziji. U BE i ZUR inflacija je u proseku bila na višem nivou od RZ – u čak 12 ekonomija inflacija je bila iznad 40% (McKinsey & Comapany 2022). Naravno, zemlje koje su neto uvoznice energenata i/ili hrane i koje su geografski udaljenije od mesta proizvodnje (sklapanja) finalnih proizvoda (uglavnom u Aziji) su pod snažnijim udarom inflatornih pritisaka. Podsetimo, šok koji je 1970-ih vodio globalnoj inflaciji nalazio se na strani ponude – višestruko uvećanje cene nafte. Danas se takođe uzrok globalne inflacije dominantno nalazi na strani ponude, ali su ovi izvori daleko raznovrsniji, pa samim tim i opasniji u odnosu na vreme naftnih šokova prošlog veka.

Uska grla na strani ponude

Uska grla su nastala u lancima proizvodnje i snabdevanja između proizvođača i njihovih dobavljača. U iščekivanju sporog oporavka, sličnom nakon izbijanja Globalne finansijske krize 2008 (GFK), mnoga preduzeća su u pandemijskom periodu značajno smanjila porudžbine inputa, zalihe i investicije što je tokom oporavka svetske privrede u 2021. vodilo nestašicama i posledično rastu cena uvoznih proizvoda (Pournader 2021). Na poremećaje u lancima snabdevanja su se nadovezali poremećaji u transportu – zbog restrikcija u putovanjima i transportu i posledično smanjivanja zaposlenosti u lukama, došlo je do otežanog pristupa i dugog čekanja na istovar transportnih bordova. Luke u kojima je roba trebalo da se istovari su bile zagušene, dok su se luke u kojima se utovarivala roba suočile sa nedostatkom kontejnera koji su bili zaglavljani u odredištima istovara (The Economist 2022). Osim toga, na nestašice i prolongirano vreme isporuke, nadovezao se dinamičan rast u ceni nafte što je uticalo na rast u troškovima transporta, pa samim tim i dalji rast u ceni uvoznih proizvoda.

Dinamičan rast u ceni energenata

Nakon značajnog pada u kritičnom periodu pandemije, u drugoj polovini 2021. su, usled oporavka tražnje domaćinstava i proizvođača i nedovoljne proizvodnje struje iz obnovljivih izvora, cene energenata (i bazičnih metala) značajno porasle. Na oporavak tražnje se potom nadovezao rat u Ukrajini koji je dodatno poremetio lance ponude i uticao na dalji značajan rast u ceni energenata i hrane. Na primer, cena sirove nafte (prosek tri spot cene - Dated Brent, West Texas Intermediate i the Dubai Fateh) je u proseku u 2022. porasla za 135% u odnosu na 2020, dok je cena prirodnog gasa (prosek američkih, japanskih i evropskih indikatora cene gasa) u avgustu 2022 bila za skoro 800% viša u odnosu na 2020. Evropa je naročito bila pogođena ovim skokovima cena nafte i gasa pošto je 47% zavisna od ruskog gasa i 27% od ruske nafte. Tako je, na primer, cena ruskog gasa do nemačke granice (Russian Natural Gas border price in German) u periodu 2020-2022, porasla za neverovatnih 1400% (International Monetary Fund 2022a; proračun autora).

Dinamičan rast u ceni hrane

Cena hrane se nakon kratkotrajnog pada u 2020. oporavila u 2021. Razlog je bio rast u tražnji, kao i klimatske promene koje su značajno uticale na podbačaj u proizvodnji. Potom se nadovezao rat u Ukrajini sa novim poremećajima u lancu ponude, posebno pšenice, kukuruza i suncokretovog ulja. Treba imati na umu da su u 2019. u ukupnom izvozu pšenice, Rusija i Ukrajina učestvovala sa više od 25%, da je Ukrajina prvi izvoznik suncokretovog ulja na svetu (46% ukupnog svetskog izvoza) i Rusija drugi (23%) i da je Ukrajina četvrti svetski izvoznik kukuruza (13% svetskog izvoza) (The Observatory of Economic Complexity 2023 a,b,c).

Dodatno, Rusija i Belorusija (takođe pod sankcijama) su jedni od najvećih proizvođača đubriva čija se proizvodnja velikim delom zasniva na upotrebi prirodnog gasa – Rusija u globalnoj trgovini Urea azotnog đubriva učestvuje sa 14% i fosfornih đubriva sa 11%, dok Rusija i Belorusija učestvuju sa 41% u globalnoj trgovini kalijumskih đubriva. Zbog drastičnog rasta u ceni gasa i sankcija na izvoz ruskog i beloruskog đubriva, cene đubriva su u periodu januar 2020 - decembar 2022. značajno porasle – Urea za 141%, fosfor na za 136% i kalijumska za 130% (International Food Policy Research Institute 2023; Statista 2023; proračun autora). Posledično, zbog nestašice đubriva ili nedostatka novca za njegovu kupovinu, došlo je do značajnog smanjenja u proizvodnji hrane. Ne manje važno, u strahu od nestašice za domaće potrebe, Rusija je ograničila i Kina zabranila izvoz đubriva. Dodatno je Rusija zabranila izvoz pšenice bivšim sovjetskim republikama. U odgovoru na ovu rusku odluku, Kazahstan je ograničio svoj izvoz pšenice, dok je Indija zabranila izvoz pšenice zbog izrazito sušne godine. Paralelno, od 2000. do danas, rezerve žita u BE i ZUR na čelu sa Indijom i Kinom su se više nego udvostručile (UNCTAD 2022).

Neumitno, kroz nove poremećaje u lancima ponude, poskupljenje energenata pa samim tim i transporta i proizvodnje đubriva, zabrane i ograničenja izvoza pšenice i značajnog gomilanja zaliha žita, cene hrane su značajno porasle. U odnosu na 2020, soja je poskupela za 36%, kukuruz za 65% i pšenica za 48%. U 2022, Kompozitni indeks cene hrane i pića (Commodity Food and Beverage Price Index) je u odnosu na 2020. porastao je za 43%, Indeks cena pšenice, kukuruza, pšenice i ječma (Commodity Cereals Price Index Wheat, Maize, Rice and Barley) za 72% i Kompozitni indeks biljnog ulja (Commodity Vegetable Oil) za 63% (International Monetary Fund 2022a; proračun autora).

Tržišne špekulacije

Značajnom rastu cena energenata i hrane koji se ne mogu objasniti raskorakom između ponude i potražnje, doprinele su špekulacije na fjučers terminskim tržištima na kojima učestvuju velike finansijske institucije. Naime, u iščekivanju nestašica i daljeg rasta cena energenata i hrane, špekulanti su na fjučers tržištima masivno zauzeli kupovne pozicije po rastućim cenama, kako bi u budućnosti skuplje prodali nego što su platili jer očekuju da će u budućnosti cene biti iznad onih koje su oni platili danas. Sa druge strane, cene na fjučers tržištima utiču na trenutne cene, odnosno rastuće očekivane cene se ugrađuju u trenutne cene čime utiču na njihov trenutni rast. Na primer, u početnim danima ruskog napada na Ukrajinu fjučersi na pšenicu na Čikaškoj berzi (Chicago Board of Trade) su porasli za 40% što je najveći nedeljni rast u proteklih 80 godina. U periodu od maja 2018. do aprila 2022, udeo kupovnih pozicija u pšeničnim fjučers ugovorima na berzi u Parizu uvećao se sa 35% na 67% (The Wire 2022).

Takođe, svetskom trgovinom žita dominiraju četiri globalne korporacije - Archer-Daniels Midland, Bunge, Cargill i Dreyfus - sa učešćem od 70-90% u svetskoj trgovini. Zbog svoje dominacije na tržištu, ove korporacije ima-

ju interes da žito zadrže na zalihama sve dok ne procene da su cene dostigle maksimum (International Panel of Food Experts on Sustainable Food Systems 2022). Slično tome, trgovina naftom na fjučers tržištima je 13 puta veća od realne, fizičke trgovine naftom. Upravo zbog dominacije virtuelne trgovine nad realnom, očekivanje špekulanata da će cena nafte rasti utiče na današnji porast cena (Juhasz 2022).

Monopolizacija tržišta

Tokom pandemije, veliki proizvođači su iskoristili priliku da podignu cene svojih proizvoda na nivo koji nije opravdan rastom u cenama inputa do kojih je došlo zbog uskih grla i poremećaja u transportu i distribuciji. Na primer, zbog izražene tržišne koncentracije u trgovini hranom, medijalni korporativni profit pre poreza je u 2022. porastao za 122% u odnosu na 2019 (UNCTAD 2023). Takođe, u SAD su u drugom kvartalu 2021. korporativni profiti nakon plaćenih poreza dostigli rekordan iznos od 1,76 hiljada mlrd. USD i to nakon strmoglavog pada za vreme epicentra pandemije kada su u drugom kvartalu 2020. dostigli iznos od svega 751 mlrd. USD. Druga strana medalje je da su profitne margine američkog korporativnog sektora od 14,8% u julu 2021. dostigle rekordan iznos još od završetka Drugog svetskog rata kada su 1. aprila 1947, iznosile 15,2% (Reuter, Kiersz 2021).

Rast cena pod uticajem inostrane konkurencije

Domaće firme zloupotrebljavaju okruženje rastućih cena te povećavaju svoje cene kao odgovor na povećanje uvoznih cena njihovih konkurenata iz inostranstva. Na primer, ukoliko poraste cena uvoznog mleka, domaći proizvođači će iskoristiti situaciju i povećati svoje cene mleka (Mason, Melodia 2021).

Pandemija 2020-2021. i dinamičan rast u zaduženosti BE i ZUR

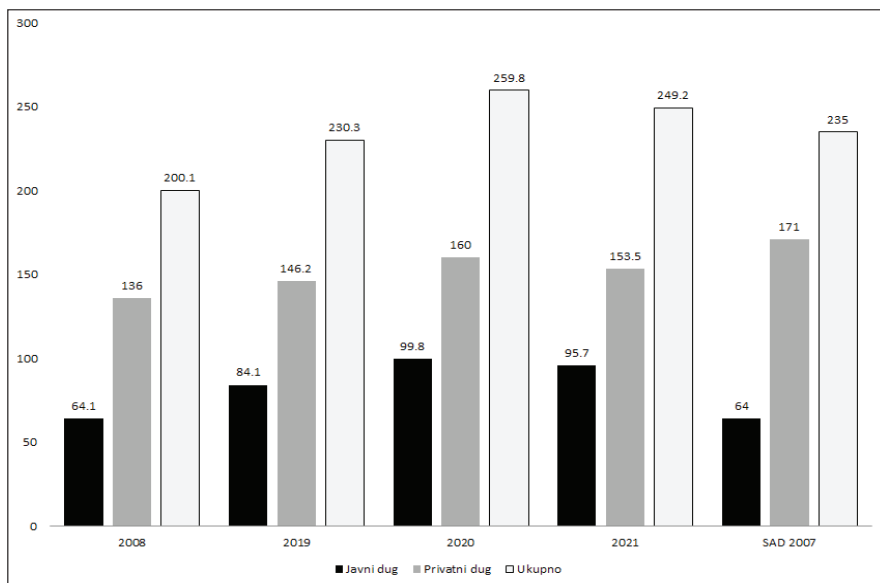
Po nekom ustaljenom receptu, sličnom onom iz 1970-ih, centralne banke RZ, pre svega SAD, su za borbu protiv inflacije izabrale neselektivnu restriktivnu monetarnu politiku – podizanje referentnih kamatnih stopa i zatezanje u kvantitativnom popuštanju (*quantitative easing*), to jest smanjivanje otkupa dugoročnih državnih i drugih dužničkih finansijskih instrumenata poput hipotekarnih založnica.⁴ Posledice su rast u globalnim kamatnim stopama i jačanje dolara – na primer, Dolarski indeks (*The Dollar Index*) kojim se prati kretanje USD u odnosu na korpu valuta (evro, jen, funta, kanadski dolar, švedska kruna i švajcarski franak) je u 2021. i 2022. porastao za 14,6% (Public Mutual 2023). Naravno, jačanje dolara ima ogromne reprekusije po globalnu privredu - blizu 60% svetskih deviznih rezervi je u dolarima (International Monetary Fund 2023b). Osim u Evropi u kojoj je oko 20% izvoza fakturi-

⁴ U 2022. centralna banka SAD je podigla referentnu kamatnu stopu za 1.25%, Kanade 1,5%, Ujedinjenog Kraljevstva 1%, evrozone 2,5%, Rusije 1%, Indije 0,9%, Južne Koreje 0,75%, Hong Konga 1,5%, Australije 1,31% itd. (McKinsey & Company 2022).

sano u dolarima, u ostatku sveta je dolar dominantna valuta fakturisanja izvoza – u SAD 96% i ostatku sveta 79%; u zemljama koje proizvode oko 50% svet-skog BDP, domaća valuta je vezana za dolar (Boz et al. 2020); oko 60% deviznih potraživanja i 50% obaveza neameričkih banaka je denominovano u dolarima; ukupna dolarska aktiva neameričkih banaka iznosi oko 14 hiljada milijardi USD (Aldasoro, Ehlers 2018).

Upravo zbog svetske dominacije dolara, veliki broj BE i ZUR je takođe morao da podigne referentne kamatne stope kako bi ublažile depresijaciju svojih valuta i beg kapitala. Nevolja je u tome što su i pre izbijanja pandemije BE i ZUR bile prezadužene i što se njihova situacija dodatno pogoršala sa izbijanjem pandemije i rata u Ukrajini.

Naime, u periodu nakon izbijanja GFK, RZ u koordinaciji sa MMF i Svet-skom bankom su, u strahu od predstojeće duboke recesije, pristupile relaksiranoj fiskalnoj i monetarnoj politici niskih kamatnih stopa i upumpavanja likvidnosti u bankarske i nebankarske finansijske posrednike. Naravno, takvo okruženje je bilo povoljno za rast u zaduživanju BE i ZUR, ali i za cvetanje špekulanata koji zarađuju na eksploataciji kamatnih diferencijala (*carry trade*) na dug razvijenih i onih manje razvijenih zemalja. Samim tim, došlo je do nezapamćenog rasta u nivou ukupnog duga kako javnog (državnog) tako i privatnog (domaćinstva i preduzeća), što je, sa druge strane, značajno povećalo verovatnoću javljanja i potencijalnu snagu udara finansijske krize u vremenu koje sledi.⁵ Naime, od 2008-2020. globalni dug je porastao izrazito dinamično i to sa 200 na 260% BDP. Ne manje važno, u 2020. je globalni dug porastao za rekordnih 29,5% BDP (Grafikon 2).

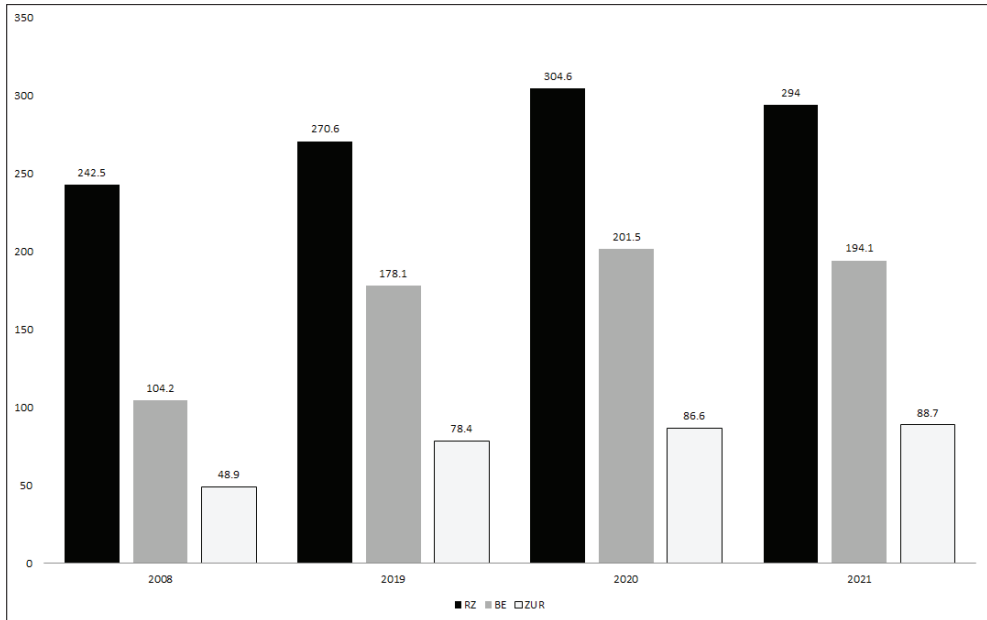

Grafikon 2. Svet i SAD: Javni, privatni i ukupni dug (% BDP)

Izvor: International Monetary Fund 2022b; Tychos 2023.

⁵ Preko 80% novog zaduženja BE i ZUR u periodu 2010-2019. denominovano je u stranoj valuti, uglavnom u USD (The Financial Stability Board 2022).

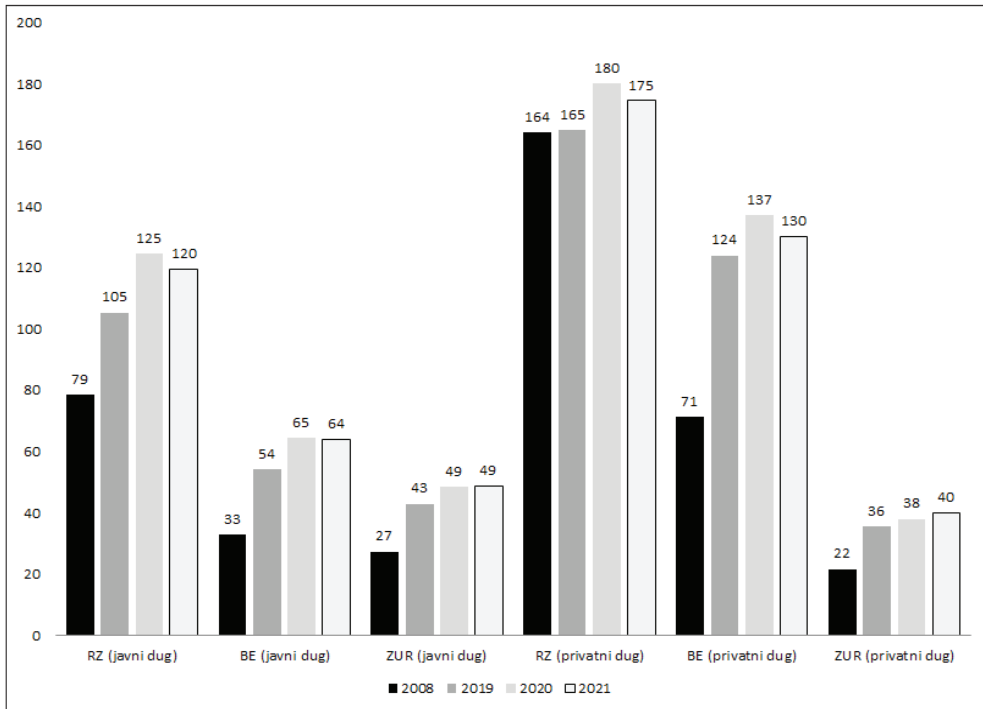
Motor ovog rasta su bile BE i ZUR čiji se dug u posmatranom periodu skoro duplirao – u RZ je porastao sa 242 na 305% dok je u BE porastao sa 105 na 202% i u ZUR sa 49 na 87% BDP (Grafikon 3). Poređenja radi, na početku Velike dužničke krize ZUR, tačnije 1982, globalni dug je iznosio 136% i dug ZUR 76% BDP (World Bank 2022).

Grafikon 3. Ukupni dug RZ, BE i ZUR (% BDP)

Izvor: International Monetary Fund 2022b.

Iako je privatni dug BE i ZUR dominantan, zabrinjava da je u roku od samo godinu dana (2019-2020) javni dug u BE porastao za 11 procentnih poena na nivo od 65% BDP što predstavlja najbrži godišnji rast javnog duga u ovim ekonomijama u poslednje tri decenije (Grafikon 4). Do rasta u javnom dugu je došlo porasta u zaduživanju države i javnih preduzeća i korporativnih kredita koje garantuje država u cilju fiskalne podrške privredi radi borbe protiv pandemije i očuvanja radnih mesta.

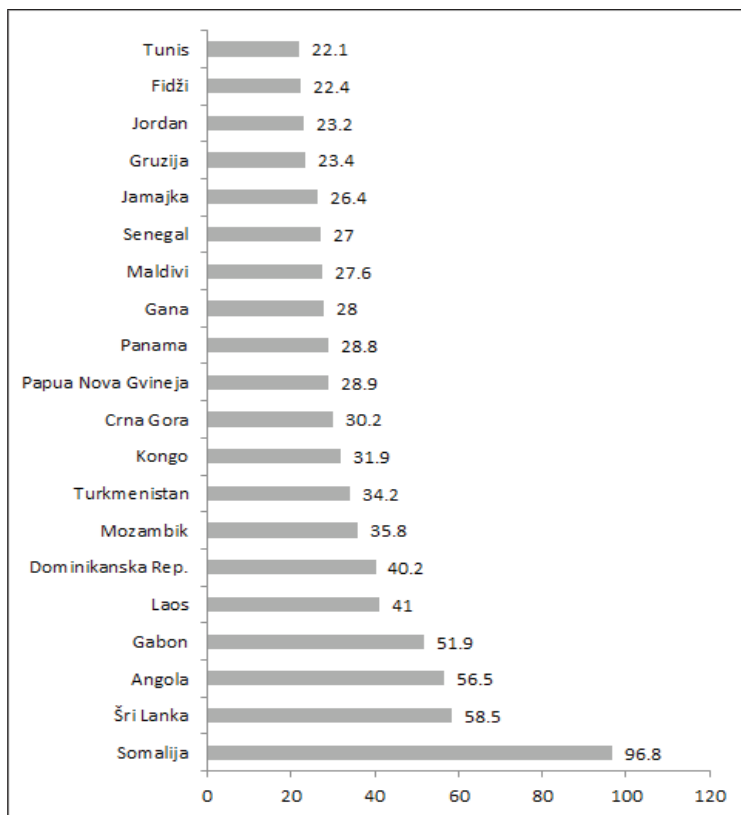

Grafikon 4. Javni i privatni dug RZ, BE i ZUR

Izvor: International Monetary Fund 2022b.

Posledično, te godine je u BE i ZUR (bez Kine) udeo ukupnog eksternog duga u izvoznim prihodima u proseku iznosio 127% (u Srbiji je ovaj udeo oko 150%). U zemljama sa niskim nivoom dohotka ovaj udeo je bio na nivou od 120%, nižem srednjm nivou dohotka blizu 200% i višem srednjem nivou dohotka 110% (UNCTAD 2022). Podjednako je zabrinjavajuća situacija kada se gleda udeo troškova servisiranja spoljnog javnog duga u državnim prihodima. Ovaj udeo je u proseku za zemlje sa niskom i srednjim nivoom dohotka (bez Kine) u 2021. iznosio 9%, sa značajnim brojem zemalja čiji udeo prelazi 20% (Grafikon 5).

Grafikon 5. Dvadeset zemalja sa najvećim troškovima servisiranja eksternog javnog i državnog garantovanog duga u 2020 (% javnih prihoda)

Izvor: UNCTAD 2022.

Naredne, 2021, dolazi do blagog pada udela duga u BDP, pre svega zbog povlačenja fiskalne podrške u borbi protiv pandemije, oporavka proizvodnje, ali i ubrzanja inflacije koja je značajno uticala na rast nominalnog BDP. Na nivou sveta je udeo duga u BDP pao sa 260 na 249% (235 hilj. mlrd. USD), u RZ sa 305 na 294%, BE sa 202 na 194% i u ZUR je blago porastao sa 87 na 89% BDP (Grafikoni 2 i 3). Ipak, i pored blage stagnacije globalnog duga u 2021, ovaj dug je i dalje na izrazito visokom nivou. Poređenja radi, u 2007, godini u kojoj je izbila kriza na tržištu niskokvalitetnih hipoteka (*subprime mortgages*) u SAD koja je potom vodila bankrotu Liman Bradersa (*Lehman Brothers*) u septembru 2008. i posledično erupciji GFK, ukupni dug SAD je bio na daleko nižem nivou – 235% BDP (Grafikon 3).

Rat u Ukrajini i monetarno zatezanje u SAD

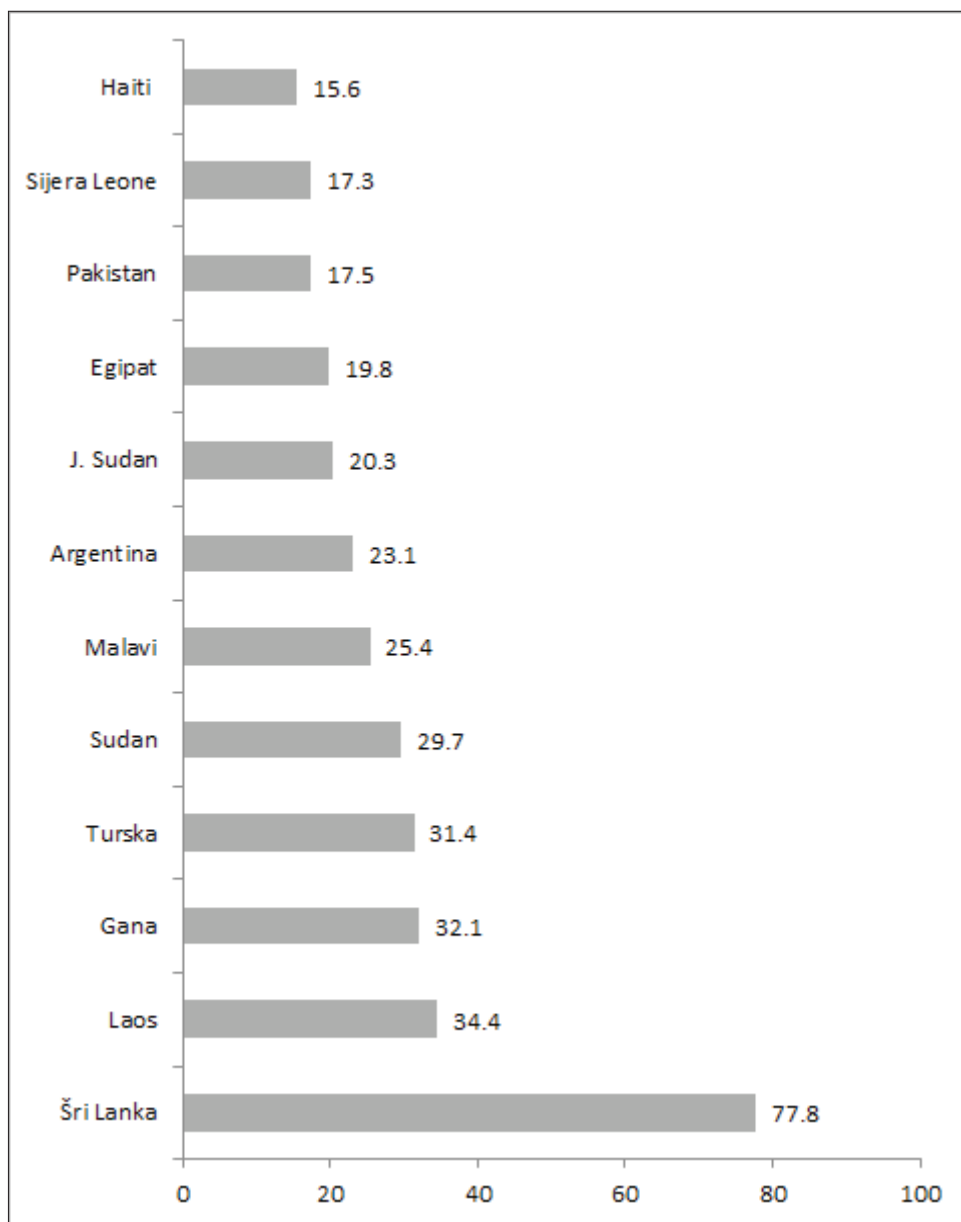
Kao što smo pomenuli, sa izbijanjem rata u Ukrajini i monetarnim zatezanjem u SAD i ostalim RZ, globalna situacija se dodatno pogoršala – u 2022,

globalni dug je narastao na 297.6 hilj. mlrd. USD i rekordnih 286,4% BDP. Nažalost, spirala se u 2023. nije zaustavila – svetski dug je u prvom kvartalu narastao za 8,3 hilj. mlrd. USD na 304.9 hilj. mlrd. USD, pri čemu su posebno veliki problem BE čiji je dug premašio iznos od 100 hilj. mlrd. USD. Dodatno, 2023. dug je porastao u čak 75% BE (Reuters 2023). Ovaj dinamičan rast u zaduženju i posledičan značajan rast rizika izbijanja nove globalne finansijske krize su rezultat dejstva nekoliko međusobno povezanih faktora.

Prvo, rast u globalnim kamatnim stopama kao posledica monetarnog zatezanja FED, povećava troškove servisiranja obaveza na ime kamata obzirom da preko 30% duga BE i ZUR nosi varijabilnu kamatnu stopu – globalni rast kamatnih stopa će ostaviti BE i ZUR (ne računajući Kinu) bez 800 mlrd. USD budućih prihoda u narednih nekoliko godina (UNCTAD 2023). Očekivano, već sredinom 2022, 60% zemalja niskog nivoa dohotka i 30% BE bilo je blizu bankrota pri čemu su već bankrotirale Zambija, Liban, Šri Lanka, Surinam i Venecuela (UNCTAD 2022).

Drugo, takođe kao posledica monetarnog zatezanja FED ali i povećanih sistemskih rizika što je vodilo begu u sigurnu aktivu, dolar je apresirao čime su porasli troškovi isplate spoljnog duga izraženo u lokalnoj valuti.

Treće, monetarno zatezanje FED i jačanje dolara je rezultiralo u povećanju lokalnih referentnih kamatnih stopa u cilju prevencije bega kapitala i ublažavanja depresijacije domaće valute. Ipak, beg kapitala u sigurne luke nije sprečen i pored toga što su BE i ZUR u 2022. potrošile 379 mlrd. USD deviznih rezervi za odbranu deviznog kursa. Konsekventno, u 90 BE i ZUR je lokalna valuta depresirala pri čemu je u 34 zemlje depresijacija bila iznad 10% (UNCTAD 2022) - u pitanju su ekonomije sa značajnom dužničkom ranjivošću i neto uvoznice energenata i/ili hrane (Grafikon 6).

Grafikon 6. Depresijacija lokalne valute u odnosu na USD izabranih zemalja u periodu januar-jul 2022 (u %)

Izvor: UNCTAD 2022.

Četvrto, jačanje dolara i depresijacija domaće valute znače rast uvoznih cena izraženo u lokalnoj valuti što dodatno doprinosi rastu lokalne inflacije i pogoršanju platnobilansne pozicije.

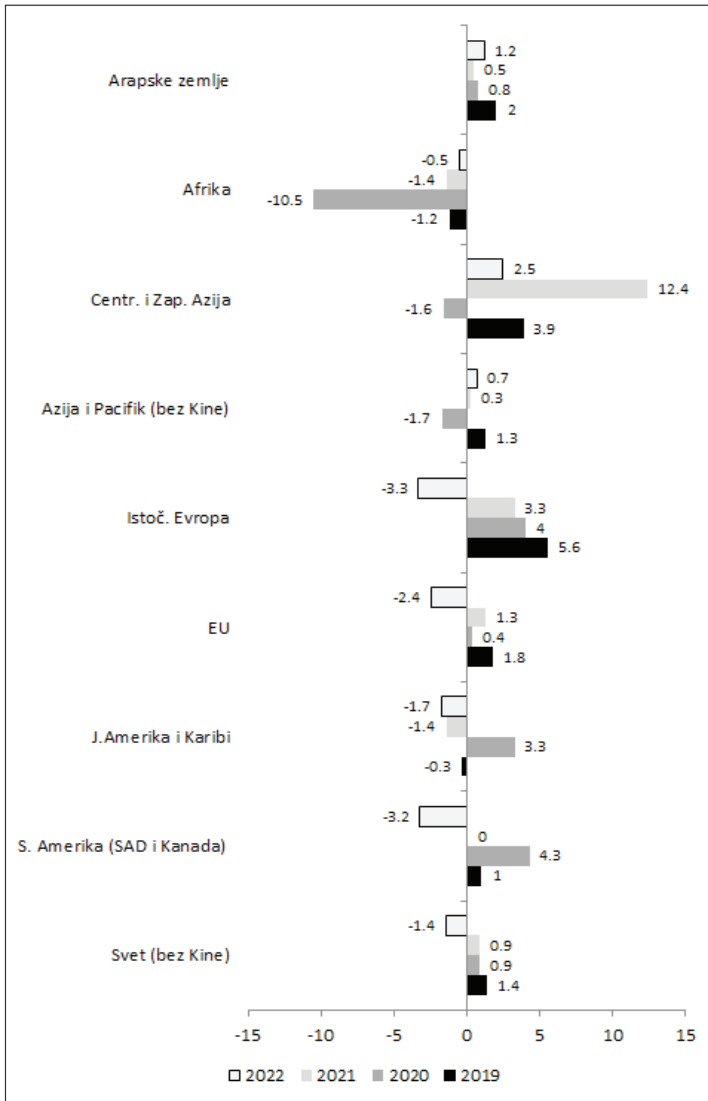
Peto, veliki broj BE i ZUR su značajni uvoznici energenata i hrane, zbog čijeg je dodatnog značajnog rasta cena u 2022. značajno porasla uvozna inflacija u ovim zemljama. Dosledno, zbog povećanih troškova uvoza pogoršala se njihova platnobilansna pozicija.

Šesto, jačanje dolara takođe pogoršava deviznu poziciju BE i ZUR – dolar za devizne rezerve i fakturisanje uvoza i izvoza postaje skuplji što poskupljuje međunarodnu trgovinu za ove zemlje.

Sedmo, s obzirom da je značajan udeo obaveza banaka u BE i ZUR denominiran u dolarima, jačanje dolara znači rast u obavezama banaka izraženo u domaćoj valuti što povećava rizik njihove insolventnosti. Zbog mera opreza, banke smanjuju svoju kreditnu aktivnost što dodatno utiče na pad u domaćoj privrednoj aktivnosti, investicijama i zaposlenosti.

Dodatna otežavajuća okolnost je ta da su, za razliku od prošlog veka, kada su kredite u sklopu bilateralnih aranžmana dominantno odobravale države, danas u kreditiranju BE i ZUR dominantni privatni kreditori. Pre četrdeset godina, većina bilateralnih kreditora su bili članovi Pariskog kluba koji je nudio održiva rešenja za isplatu duga onih zemalja koje su se suočavale sa finansijskim poteškoćama. Danas, zemlje sa niskim i srednjim dohotkom duguju pet puta više sredstava privatnim u odnosu na bilateralne kreditore (Oxfam 2020). Drugim rečima, u slučaju finansijskih poteškoća, prezađuzene BE i ZUR neće moći da uživaju mere poput oslobađanja od isplate dela duga, odlaganje u isplati duga i njegovo reprogramiranje.

Naravno, globalni stagflatorni talasi su snažniji u BE i ZUR u odnosu na RZ pri čemu su posebno pogođeni najsiromašniji slojevi stanovništva čija je većina dohotka raspoređena na energente i hranu. Prema nekim procenama, zbog rasta cena hrane dodatnih 75 do 95 miliona ljudi žive u ekstremnom siromaštvu, dok se broj ljudi koji žive u ekstremnom siromaštvu zbog rasta cena hrane i energenata povećao za 263 miliona u 2022 (UNCTAD 2022). Dodatno, inflacija i jačanje dolara doprinose daljem svetskom raslojavanju kroz preusmeravanje dohotka od primaoca nadnica ka primaocima profita. Odnosno, za primaoca nadnica će usled inflacije i rasta uvoznih cena troškovi života porasti dok će se profiti izvoznika, usled jačanja dolara povećati. Dugoročno gledano, dohodak se transferiše od kategorije ljudi (siromašni) koji imaju visoku sklonost potrošnji, ka kategoriji ljudi (bogatiji) koji imaju visoku sklonost štednji što će imati negativan efekat na agregatnu tražnju pa samim tim i privrednu aktivnost. Tome u prilog govori činjenica da su, kako u RZ tako i u BE i ZUR, realne nadnice pale jer su nominalne nadnice sporije rasle od stope inflacije. Tako je udeo nadnica u BDP u RZ pao sa 62,5% 1980. na 56,5% 2022. i u BE i ZUR sa 54,7 na 51,7% (UNCTAD 2022). U 2022, na globalnom nivou prosečna godišnja mesečna realna nadnica je pala za 0,9% i, ukoliko se isključi Kina, za 1,4% (Grafikon 7).

Grafikon 7. Prosečni godišnji realni rast mesečnih nadnica (u %)

Izvor: International Labour Organization 2022.

Zaključak

Globalna pandemija, energetska i prehrambena kriza, kontinuirana degradacija životne sredine i posledične katastrofalne klimatske promene, nastajuća dužnička kriza u BE i ZUR zahtevaju koordinisanu multilateralnu reakciju u najkraćem roku. Od kritične važnosti je međunarodna saradnja na polju sprečavanja nove dužničke krize, stimulanja privrednog rasta, zašti-

te najranjivijih društvenih grupa i životne sredine. Ukoliko saradnja izostane, teško se možemo nadati prosperitetu i održivom privrednom razvoju.

Literatura:

- ABC 10 News. 2022. Study says Russia is faking its COVID death toll. March 4. <https://www.10news.com/news/in-depth/in-depth-study-says-russia-is-faking-its-covid-death-toll>
- Aldasoro, I., Ehlers, T. 2018. The geography of dollar funding of non-US banks. *BIS Quarterly Review* (December) www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1812b.pdf
- The BMJ. 2020. Covid-19: How does Belarus have one of the lowest death rates in Europe? September 15. <https://www.bmj.com/content/370/bmj.m3543>
- Boz, E., Casas, C., Georgiadis, G., Gopinath, G., Mezo, H.L., Mehl, A., Nguyen, T. 2020. Patterns in Invoicing Currency in Global Trade. International Monetary Fund, Washington, Working paper WP/20/126.
- The Economist. 2022. Just how gummed up are supply chains? January 22. <https://www.economist.com/finance-and-economics/2022/01/22/just-how-gummed-up-are-supply-chains>
- The Economist. 2023. The pandemic's true death toll. May 21. <https://www.economist.com/graphic-detail/coronavirus-excess-deaths-estimates>
- Euractiv. 2022. Albania: over 16,000 excess COVID-19 deaths and demographic crisis. May 6. https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/albania-over-16000-excess-covid-19-deaths-and-demographic-crisis/
- FDIC. 1997. The LDC Debt Crises, An Examination of the Banking Crises of the 1980's and Early 1990's. U *History of the Eighties: Lessons for the Future, Vol. I, Chapter 5*. <https://www.fdic.gov/bank/historical/history/vol1.html>
- Federal Reserve History. 2013. Volcker's Announcement of Anti-Inflation Measures. November 22. <https://www.federalreservehistory.org/essays/anti-inflation-measures>
- The Financial Stability Board. 2022. US Dollar Funding and Emerging Market Economy Vulnerabilities. April 26. <https://www.fsb.org/wp-content/uploads/P260422.pdf>
- International Food Policy Research Institute. 2023. The Russia-Ukraine war after a year: Impacts on fertilizer production, prices, and trade flows. March 9. <https://www.ifpri.org/blog/russia-ukraine-war-after-year-impacts-fertilizer-production-prices-and-trade-flows>
- International Monetary Fund. 2022a. World Economic Outlook Database – October 2022. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October>
- International Monetary Fund. 2022b. Global Debt Monitor – December 2022. www.imf.org/-/media/Files/Conferences/2022/12/2022-12-12-global-debt-monitor.ashx
- International Monetary Fund. 2023a. World Economic Outlook Database – April 2023. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April>
- International Monetary Fund. 2023b. Currency Composition of Official Foreign Exchange Reserves. March 31, 2023. <https://data.imf.org/?sk=E6A5F467-C14B-4AA8-9F6D-5A09EC4E62A4>
- International Labour Organization. 2022. Global Wage Report 2022-2023. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_862569.pdf

- International Panel of Food Experts on Sustainable Food Systems. 2022. Another perfect storm? May. https://ipes-food.org/_img/upload/files/AnotherPerfectStorm.pdf
- James, H. 1996. *International Monetary Cooperation Since Bretton Woods*. Oxford University Press.
- Jovanović, N. 2020. Korona: Broj umrlih i zaraženih višestruko veći od zvanično saopštenog. *BIRN*, 22. jun. <https://birn.rs/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopsteno/>
- Juhász, A. 2022. Why are gas prices so high? These obscure traders are partly to blame. *The Guardian*, April 22. <https://www.theguardian.com/environment/2022/apr/28/gas-priceswhy-are-they-so-high-traders>
- Kose, M.A., Nagle, P., Ohnsorge, F., Sugawara, N. 2020. Global Waves of Debt: Causes and Consequences. The World Bank Group. <https://www.worldbank.org/en/research/publication/waves-of-debt>
- Mason, J.W., Melodia, L. 2021. Rethinking Inflation Policy: A Toolkit for Economic Recovery. *Roosevelt Institute Briefs*, October 12. <https://rooseveltinstitute.org/publications/rethinking-inflation-policy-a-toolkit-for-economic-recovery/>
- McKinsey & Company. 2022. How inflation is flipping the economic script, in seven charts. July 6. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/inflation/how-inflation-is-flipping-the-economic-script>
- The Observatory of Economic Complexity. 2023a. Wheat. May. <https://oec.world/en/profile/hs/wheat>
- The Observatory of Economic Complexity. 2023b. Sunflower-seed or safflower oil, crude. May. <https://oec.world/en/profile/hs/sunflower-seed-or-safflower-oil-crude>
- The Observatory of Economic Complexity. 2023c. Corn. May. <https://oec.world/en/profile/hs/corn>
- Oxfam. 2020. Passing the buck on debt relief. How the failure of the private sector to cancel debts is fueling a crisis across the developing world. July 16. <https://policy-practice.oxfam.org/resources/passing-the-buck-on-debt-relief-how-the-failure-of-the-private-sector-to-cancel-621026/>
- Petrušić, S. 2021. Lagali smo, pa šta? *NIN*, 15. jul. <https://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=102358346>
- Pournader, M. 2021. COVID-19's ongoing supply chain chaos. *Pursuit*, December 13. <https://pursuit.unimelb.edu.au/articles/covid-19-s-ongoing-supply-chain-chaos>
- Public Mutual. 2023. U.S. Dollar's Recent Trend. May. <https://www.publicmutual.com.my/Menu/Learning-Hub/FAQ-on-the-US-Dollars-Recent-Trend>
- Reuter D., Kiersz, A. 2021. Companies are pocketing their fattest profits in more than 70 years, even as they complain about inflation. December 2. <https://www.businessinsider.com/companies-pocket-largest-profits-in-70-years-amid-inflation-complaints-2021-12>
- Reuters. 2023. Global debt on the rise, emerging markets cross \$100 trillion mark, trade group says. May 17. <https://www.reuters.com/markets/global-debt-rise-em-crosses-100-trillion-mark-iif-2023-05-17/>
- UNCTAD. 2022. Trade and Development Report – Development prospects in a fractured world. <https://unctad.org/publication/trade-and-development-report-2022>
- UNCTAD. 2023. UNCTAD calls for a bold international economic agenda to avert another lost decade for developing countries. April 12. <https://unctad.org/news/>

- unctad-calls-bold-international-economic-agenda-avert-another-lost-decade-developing-countries
- Statista. 2023. Monthly prices of fertilizer worldwide from January 2017 to December 2022, by type. May. <https://www.statista.com/statistics/1316044/global-monthly-fertilizer-prices-by-category-urea-potash-phosphate/>
- Tychos. 2023. United States – Hystorical Debt. <https://www.tychosgroup.org/>
- The Wire. 2022. Betting on hunger’: Market speculation is contributing to global food insecurity. May 6. <https://thewire.in/economy/speculation-is-contributing-to-global-food-insecurity-significantly>
- World Bank. 2022. Global Economic Prospects - January 2022. www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects
- Worldometer. 2023. COVID-19 Coronavirus Pandemic. May 25. <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

Disruptions in the world economy in the pandemic and post-pandemic period 2020-2022

Summary:

After a brief respite, fears of an impending crisis are rising again. In 2020, the world economy faced a serious economic standstill as a result of the coronavirus pandemic. Thousands of billions of dollars of potential production have been lost as a result of the huge number of infected and deceased, the disruptions in supply chains, the demise of shipping across the Atlantic and the Pacific, and lockdowns around the world. Inevitably, there was a significant drop in world production and a rise in unemployment. After a short-term episode of optimism in the second half of 2021 due to the curbing of the pandemic and the relatively preserved number of jobs due to the implementation of fiscal support measures and expansionary monetary policy around the world, in February 2022 a new shock occurred - the war in Ukraine - which drove away hope that a significant part of the transitory recessionary and inflationary effects will evaporate and that the world will return to the path of growth from the pre-pandemic period. Consequently, economic growth forecasts for 2023 and 2024 are gloomy.

Keywords: inflation, reference interest rates, debts, economic growth, stagflation

Prof. dr Isidora Jarić¹ / Prof. dr Miloš Milenković² / Dr Marko Milenković³

Nove tehnologije kao alatka za prevazilaženje iznenadne društvene krize: Dostupnost zdravstvene zaštite nekovid pacijenata u doba KOVID-19 pandemije⁴

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Institut društvenih nauka

Apstrakt: Rad razmatra ulogu novih tehnologija u traženju odgovora na izazove prouzrokovane iznenadnom društvenom krizom izazvanom pandemijom KOVID-19. Empirijska analiza je izvedena na uzorku nekovid pacijenata koji boluju od hroničnih nezaraznih bolesti koje najviše opterećuju populaciju Srbije, koji žive na teritoriji Republike Srbije bez Kosova i Metohije i koji su regrutovani preko udruženja pacijenata. Empirijski podaci na kojima je izvedena analiza su prikupljeni uz pomoć fokusgrupnih intervjuva. Analiza pokazuje da je pristup zdravstvenoj zaštiti tokom pandemije bio limitiran i da protokoli koje su država i sistem zdravstvene zaštite u hodu postavljali nisu uvažavali specifične potrebe ove socijalno ranjive grupe pacijenata. Želeći da prevaziđu ovu osujećujuću (ličnu, ali i grupnu) situaciju, pacijenti i njihova udruženja su služeći se novim tehnologijama, pre nego zdravstveni sistem, artikulirali čitav niz odgovora na pandemijski izazov. U radu se iznose zaključci teorijskog ali i praktičnog karaktera, koji nastoje da pokažu koliko je važno inkorporirati empirijske uvide društveno-humanističkih nauka u konceptualizaciji i budućoj implementaciji nekih novih javno zdravstvenih protokola u kriznim situacijama kako bi se umanjio njihov potencijalni sindemijski efekat.

Ključne reči: Kovid-19, Srbija, nove tehnologije, hronične nezarazne bolesti, prava pacijenata, sindemija, pristup zdravstvenoj zaštiti

Trenutak u kome živimo značajno se razlikuje od svih drugih istorijskih epoha između ostalog po obimu i značaju tehnoloških i naučnih otkrića i njihovom uticaju na transformaciju različitih aspekata svakodnevnog života. Poslednjih pedeset godina ovaj proces transformacije svakodnevice, kao i restrukturisanje njenih osnovnih koordinata zaokuplja maštu brojnih teoretičara

¹ dorajaric@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-6025-2555

² milmil@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0001-6004-1451

³ mmilenkovic@idn.org.rs ORCID ID: 0000-0001-9170-1571

⁴ Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

ra socijalne realnosti. Iako teoretičari konačni društveni proizvod ove promene imenuju različito⁵, svi prepoznaju naglašeni značaj komunikacije i „tranzitornu prirodu promena“ (Bell, 1999: 77). U ovom radu pokušaćemo da na primeru jedne mikrozajednice (obolelih od hroničnih nezaraznih bolesti) i njene artikulacije odgovora na pandemijski izazov ukažemo na potencijalni značaj prihvatanja posledica već doživljenih promena i inkorporiranja novih tehnologija u postojeću zdravstvenu infrastrukturu.

Socijalni kontekst: Tranzicija od postindustrijskog do platformskog društva

Pre tačno pedeset godina Danijel Bel (eng. Daniel Bell) objavio je prvo izdanje svoje čuvene knjige *Dolazak postindustrijskog društva* (eng. *The Coming of Post-Industrial Society*, 1973) želeći da konceptualizuje ovu promenu u nastajanju. Kako sam kaže odabrao je: “termin ‘postindustrijski’ iz dva razloga. Prvo, da naglasi međuprostornu i tranzitornu prirodu ovih promena. I drugo, da podvuče glavni aksijalni princip, princip intelektualne tehnologije.“ Naravno, on naglašava da to „ne znači da je tehnologija primarna odrednica svih društvenih promena, jer nijedna konceptualna šema nikada ne iscrpljuje društvenu realnost. Svaka konceptualna šema je prizma koja bira neke karakteristike, a ne druge, da bi istakla istorijsku promenu ili, tačnije, da bi odgovorila na određena pitanja.“ (Bell, 1999: 77) Iako ovaj Belov idealnotipski konstrukt postindustrijskog društva deli mnoge strukturne socijalne osobenosti predindustrijskog i industrijskog društva, u smislu još uvek postojeće hijerarhijski/vertikalno organizovane društvene strukture, u postindustrijskom društvu se društvena uloga različitih društvenih aktera menja što dovodi do značajnih promena unutar načina strukturacije i organizacije ključnih društvenih pod sistema. Ovi društveni pod sistemi se restrukturiraju delovanjem nove infrastrukture⁶ na kojoj počiva postindustrijsko društvo u kojoj, kako primećuje Danijel Bel, transport, kao ključno socijalno vezivno tkivo industrijskog društva, zamenjuje komunikacija:

„Infrastruktura industrijskog društva bila je transport — luke, železnice, autoputevi, kamioni, aerodromi — što je omogućilo razmenu dobara i materijala. Infrastruktura postindustrijskog društva je komunikacija: kablovska, širokopojasna, digitalna TV, mreže sa optičkim vlaknima, faks, e-pošta, ISDN (integrisani sistem digitalnih mreža, kombinovanje podataka, teksta, glasa, zvuka i slike preko jednog kanala). A sada imamo Internet i svetsku mrežu, koji su za manje od pet godina porasli brzinom bez presedana u istoriji komu-

⁵ Na šta u velikoj meri utiče trenutak u kome to čine, kao i faza promene koju nastoje da teorijski artikuliraju.

⁶ “Istorijski gledano, svako društvo je bilo povezano sa tri vrste infrastrukture ... Prvi je transport: reke, putevi, kanali i, u moderno doba, železnice, autoputevi i avioni. Drugi su energetske sistemi: hidroenergetika, električne mreže, naftovodi i gasovodi i sl. Treći su komunikacije: poštanski sistemi (koji su se kretali autoputevima), zatim telegraf (prvi prekid te veze), telefon, radio, a sada čitav niz novih tehnoloških sredstava od mikrotalasa do satelita.“ (Bell, 1999: 41)

nikacije. Sve ove tehnologije čine složen adaptivni sistem koji je temelj elektronski posredovane globalne ekonomije.“ (Bell, 1999: 17)

Zbog „centralnog značaja“ koji informacija zauzima u postindustrijskom društvu, ova etapa razvoja društva naziva se još i „informaciono doba“. (Bell, 1999: 27)

Naglašeni značaj komunikacije uvodi promene u različitim društvenim podsistemima koje u za ključnu odrednicu društvenog položaja individue uzimaju status (pre svega profesionalni) i iz njega deriviran životni stil, a ne klasu. Ovo svojevrsno prevazilaženje klasne diferencijacije i jačanja individualne agensnosti destabilizuje hijerarhijsko ustrojsvo društva, prevodeći društvenu strukturu iz hijerarhijske (klasne) u granularnu (statusnu).

Ove promene društvenog ekosistema, koje uključuju novi senzibilitet društvenih aktera⁷ sa uvođenjem novih tehnologija koje nude nove infrastrukturne mogućnosti, dovode do dalje transformacije socijalnog tkiva, koje se strukturise na radikalno drugačiji način što prvi uspeva da teorijski konceptualizuje španski sociolog Manuel Kastels (Manuel Castells) u svom, sada već čuvenom delu *Network Society*. On uočava da se u novim okolnostima društveni akteri povezuju horizontalno tvoreći društveno tkivo koje „karakterise nadmoćnost socijalne morfologije nad socijalnom akcijom“ (Castells, 2010:500). Ovako strukturisanom društvu Kastels daje ime – mrežno društvo (*eng. network society*). Novo društveno povezivanje „supstancijalno modifikuje operacije i ishode procesa produkcije, iskustva, moći i kulture“ (Castells, 2010:500), menjajući radikalno društvenu realnost koja se konstituiše kroz konflikt, ali i kontrapunkt izmedju: (a) *privatnosti* singularnih realnosti pojedinačnih (individualnih i kolektivnih) aktera, i (b) *kvazi-javnosti* meta-mreže koja „isključuje različite neesencijalne funkcije, subordinisane društvene grupe i obezvređenje teritorije“ (Castells, 2010:508). Kroz ovu strukturu sinergetsku ambivalenciju kreira se „beskonačna socijalna distanca ... izmedju meta-mreže i većine individua, aktivnosti i lokacija širom sveta“ (Castells, 2010:508), što dovodi do paradoksalne situacije u kojoj iako konkretne individue, aktivnosti i lokaliteti realno nisu nestali, njihova strukturalna značenja blede ili pak prestaju da postoje. U tom smislu se i novi socijalni poredak *mrežnog društva* u životima većine realno postojećih individua prikazuje kao „meta-socijalni antiporedak“ (Castells, 2010:508)

Iako „mreže nisu endemski fenomen dvadesetog i ranog dvadeset prvog veka“ (Galloway, 2010: 282), tek u ovom periodu su se stekli infrastrukturni (tehnološki) uslovi da one oblikuju osnovnu morfologiju društva. Uprkos činjenici da većina teoretičara o mrežama govori entuzijastično kao o socijalnim strukturama koje su dominantno „otvorene i egalitarne u svojoj prirodi“ (Comunello, Mulargia, 2022: 2), ima i onih koji upozoravaju na njihovu „unutrašnju nekonzistentnost i nepravdu“ (Galloway, 2010: 282). Ova nepravda ogleda se u specifičnoj dinamici mreža koja je vođena onim što teoretičari imenuju kao „*power law*“ ili „ne slučajna, distribucija mrežnih resurse,

⁷ Na primer Entoni Gidens govori o novoj intimnosti (Anthony Giddens, 1992), Mišel Mafesoli o afektivnim maglinama unutar kojih se konstituišu novi oblici tibalne društvenosti (Michel Maffesoli, 1996) i tome slično.

kao što su linkovi“ (ibid.) na primer. Same mreže mogu biti veoma različite: „... neke su rigidne i hijerarhijske, dok su druge fleksibilne i opiru se bilo kakvoj hijerarhiji. Neke nastoje da uspostave hijerarhiju, a neke da je potpuno rastvore. Razlike među mrežama se ogledaju kako u njihovim arhitektonskim formama, vrednostima i motivacijama, tako i u činjenici da različite forme mreža mogu biti u uzajamnim konfliktima nastojeći da ... iskoriste ili poremete/ometu druge mrežne forme.“ (Galloway, 2010: 282) Generalno govoreći mreže mogu biti: „(a) centralizovanog tipa, koji je oličen u slici mreže sa jednim centrom (*eng.* star network), (b) decentralizovanog tipa, unutar koga se pojavljuje više međusobno povezanih „star network-a“, i (c) distributivnog tipa, koji podrazumeva autonomnost svakog čvora koji autonomno donosi lokalne odluke o mrežnoj tipologiji i slanju poruka. U ovom tipu mreže organizacija i kontrola su rasprostrte i integrisane široko kroz celu mrežu, unutar koje postoji jednakost čvorova, dvosmerni karakter međusobnih veza između čvorova, visok nivo mogućnosti otpuštanja određenih čvorova (redundencije), i generalni nedostatak interne hijerarhije (Jarić, 2014: 461-462). Bez obzira na svoj konkretni oblik sve mreže su utemeljene u „specifičnoj tehnologiji moći, organizacije i kontrole“ (Galloway, 2010: 283).

Novi senzibilitet „meta-socijalnog antiporetka“ (Castells, 2010:508) i nove društvene nejednakosti⁸ koje on generiše, stvaraju systemske uslove za stvaranje onoga što van Dijck naziva platformsko društvo. Platformsko društvo je pojam koji objedinjuje „sveobuhvatnu perspektivu prodora onlajn platformi na nivo institucija, privrede i društvenih i kulturnih praksi“ (Comunello, Mulargia, 2022: 8), pri čemu se platforme određuju kao „programirani dizajn digitalne arhitekture za organizovanje interakcija između korisnika“ (van Dijck et al, 2018: 4).

Iako se ovaj pojam odnosi na globalni tok društvene transformacije u ovom radu ćemo nastojati da razumemo promene koje su se odigrale unutar jednog supkulturnog konteksta zajednice pacijenata obolelih od hroničnih nezaraznih bolesti koji su u trenutku pandemijom izazvanog zatvaranja zdravstvenog sistema, od koga najdirektnije zavise, svoje komunikacije digitalizovali i izmestili u dolazeću i istovremeno prisutnu realnost novog platformskog društva.

Rezultati istraživanja

Pandemija KOVID-a 19 pokazala je mnoge systemske manjkavosti savremenih društvenih sistema i njihovu nemogućnost da u realnom vremenu prevaziđu izazov prekida lanaca komunikacije, usluga i snabdevanja. U ovom radu opisaćemo jedan od nenameravanih nalaza istraživanja o dostupnosti zdravstvene zaštite tokom pandemije KOVID-a 19. Terenski deo istraživanja je sproveden tokom proleća 2022 godine, s namerom da razumemo šta se dešavalo tokom trajanja pandemije KOVID-a 19 sa pacijentima obolelim od hro-

⁸ Koje u ovom slučaju proističu iz „ne slučajne, distribucije“ (Galloway, 2010: 282) informacija.

ničnih nezaraznih bolesti kojima je potrebna kontinuirana podrška zdravstvenog sistema.

Nalazi istraživanja⁹ ukazuju na sindemijski (Singer, 2009; Žikić, 2013) karakter iskustava kroz koja je prošla ova višestruko ranjiva socijalna grupa, koji se ogleda u činjenici da je “COVID-19 nesrazmerno pogodio najugroženije delove populacije: siromašne, marginalizovane, ranjive” (Jarić i dr., 2022: 257) uključujući tu i obolele od hroničnih nezaraznih bolesti. Prema procenama Republičkog zavoda za statistiku u Republici Srbiji ovi pacijenti čine gotovo polovinu ukupne populacije¹⁰, što govori o važnosti artikulacije glasa ove vrste pacijenata prilikom razmišljanja o bilo kojoj vrsti intervencija vezanih za zdravstvene politike.

Kako bismo obezbedili reprezentativnost, uzorak smo stratifikovali u odnosu na: (a) *tip* hronične nezarazne bolesti, (b) *učestalost pojavljivanja* određenog tipa hroničnih nezaraznih bolesti u opštoj populaciji i (c) *vidljivost* u javnom prostoru. Ukrštanjem tih kriterijuma formirali smo uzorak usmeren na pet različitih tipova hroničnih nezaraznih bolesti koje najviše opterećuju stanovništvo Srbije. Prema aktuelnim podacima, to su: kardiovaskularna oboljenja, maligni tumori, dijabetes, muskuloskeletne (reumatološke) bolesti i neurološka oboljenja. Tom spisku smo pridružili i retke bolesti, za koje se procenjuje ukupna prevalencija od 6–8% u opštoj populaciji Srbije. Zbog nedavnog usvajanja *Zakona o prevenciji i dijagnostici genetičkih bolesti, genetički uslovljenih anomalija i retkih bolesti* (kolokvijalno nazvan *Zojin zakon*) 2015. godine te bolesti se nalaze pod budnim monitoringom javnosti (Sjenčić i Milenković 2015). Pošli smo od pretpostavke da ćemo takvim pristupom uspeti da pokrijemo široku lepezu problema povezanih sa dostupnošću zdravstvene zaštite za one koji boluju od hroničnih nezaraznih bolesti tokom trajanja pandemije virusa korona.

Empirijske podatke na osnovu kojih je izvedena analiza prikupili smo uz pomoć online fokusgrupnih intervju sa predstavnicima i članovima udruženja pacijenata koja okupljaju obolele od hroničnih nezaraznih bolesti koje najviše opterećuju populaciju Srbije. Ukupno je izvedeno šest fokusgrupnih intervju sa predstavnicima udruženja pacijenata obolelih od malignih tumora, dijabetesa, muskuloskeletnih (reumatoloških) bolesti, neuroloških oboljenja i retkih bolesti. U istraživanju je učešće uzelo ukupno 39 ispitanika.

S obzirom na činjenicu da se regrutacija ispitanika i njihovo motivisanje za uzimanje učešća u istraživanju, na izvestan način, odvijala mimo istraživača (preko krovnog udruženja pacijenata) dobijeni uzorak istraživanja odstupa od onog planiranog. 85% uzorka čine žene (33 žene u odnosu na 6 muških is-

⁹ Koji su objavljeni u časopisu *Etnoantropološki problem* pod naslovom: “Kvalitativno istraživanje dostupnosti zdravstvene zaštite za pacijente sa nezaraznim hroničnim oboljenjima u Republici Srbiji”, *EAP*, Vol 19, br 1/2023

¹⁰ „Približno svaka druga osoba u Srbiji je imala neko hronično oboljenje, skoro svaki treći stanovnik povišen krvni pritisak, svaki šesti hronični problem sa leđima, svaki deveti povišene masnoće u krvi, svaki osmi hronični problem sa vratnom kičmom, svaki jedanaesti koronarnu bolest srca ili anginu pektoris i svaki četrnaesti degenerativno oboljenje zglobova“ (RZS 2021: 43).

pitanika). Prema stepenu obrazovanja ispitanika, uzorak značajno odstupa od strukture opšte populacije Srbije. Poslednji popis stanovništva za koji su dostupni podaci (iz 2011. godine) pokazuje da je obrazovna struktura populacije Srbije (podaci se odnose samo na građane starosti 15 i više godina) takva da 34,36% građana nema nikakvu školu, ima nepotpunu osnovnu školu ili završenu osnovnu školu, 48,93% ima završenu srednju školu, a 16,04% završenu višu školu ili fakultet (Republički zavod za statistiku 2013, 34). U realizovanom uzorku istraživanja značajno su nadzastupljeni ispitanici sa visokom i višom školskom spremom (74%), blago podzastupljeni oni sa srednjom (26%) i značajno podzastupljeni oni sa osnovnom školom. Najveći broj ispitanika iz našeg uzorka je u braku (56,41%). Značajno manje ih je neudato i neoženjeno (25,64%), razvedeno (15,38%) i/ili obudovelo (2,56%). Više od 60% uzorka čine ispitanici koji žive u jednom od četiri velika grada, sedišta četiri klinička centra (njih 64,10%), 20,51% ispitanika dolazi iz manjih gradova, a nešto više od 15% sa sela. Najveći broj ispitanika je zaposlen (64,10%), 30,76% uzorka čine penzioneri i invalidski penzioneri, dok je samo dvoje ispitanika trenutno nezaposleno. Najmlađi ispitanik sa kojim smo razgovarali rođen je 1992. godine, a najstariji 1951. godine.

Već i iz ovog letimičnog uvida u uzorak našeg istraživanja jasno je da nam on postavlja i izvesna interpretativna ograničenja. Dva najvažnija se odnose na:

a) odsustvo, odnosno nedovoljno prisustvo, ispitanika sa završenom osnovnom i srednjom školom, koji čine značajan deo populacije obolelih od hroničnih nezaraznih bolesti. Ipak, s obzirom na to da je velika većina ispitanika koji su ušli u uzorak našeg istraživanja aktivna u udruženjima pacijenata, verujemo da smo uspeli da u značajnoj meri prepoznamo i artikulišemo probleme i tog dela populacije;

b) smanjeno prisustvo onih koji dolaze iz ruralnih sredina.

Rezultate istraživanja treba čitati u tom ključu.

Pandemijski izazov i dostupnost zdravstvene zaštite

Koronavirus u Republiku Srbiju ušao je 6. marta 2020, kada je dijagnostifikovan prvi zvanično prijavljen slučaj oboljevanja. Već 15. marta 2020 godine, Predsednik Republike, Predsednica Skupštine i Predsednica Vlade potpisuju *Odluku o proglašenju vanrednog stanja* kao odgovor na pandemijski izazov. Proglašavanjem „epidemije od većeg epidemiološkog značaja“ na teritoriji Republike Srbije 20. marta 2020, zdravstveni sistem prelazi poseban režim rada, u kome glavni prioritet postaje stavljanje epidemije pod kontrolu. Za pacijente sa hroničnim nezaraznim bolestima ovo je označilo ulazak u neizvestan i uznemirujući period u kome, osim u izuzetnim situacijama neposredne životne ugroženosti, nije bilo moguće ostvariti kontakt sa zdravstvenim ustanovama u kojima se leče i lekarima koji ih vode. Situacija u kojoj su se našli bila je dodatno zakomplikovana: (a) distribuiranjem uznemirujućih informacija putem medija, za koje se kasnije ispostavilo da su samo delimično tačne, o povećanom riziku od oboljevanja i letalnog ishoda od KOVID-19 za određene ka-

tegorije pacijenata, npr. Dijabetičare, kao i (b) činjenicom da su u ovom periodu sva udruženja na koja se tradicionalno pacijenti dosta oslanjaju i preko kojih dele i proveravaju mnoge informacije (vezane za rizike, dijagnostičke putanje koje prolaze pacijenti u različitim fazama bolesti, lečenje i rehabilitacijske mogućnosti) takođe privremeno prestala sa radom.

Ipak, nakon okončanja gotovo dva meseca dugog vanrednog stanja¹¹, vakum u kome su se našli hronični pacijenti počinju da popunjavaju aktivnosti koje organizuju pojedina udruženja pacijenata. Ovim akcijama udruženja su pokušala da u uslovima s jedne strane kakofonije različitih proverenih i neproverenih informacija, a sa druge strane gotovo potpune nedostupnosti zdravstvenih usluga informišu svoje članove o tome na koji način da se ponašaju tokom epidemije u odnosu na specifične izazove vezane za osnovnu bolest od koje boluju. Drugo ne manje važno pitanje na koje su ova supkulturna čvorišta pokušala da odgovore bilo je i kome pacijenti oboleli od hroničnih nezaraznih bolesti mogu da se obrate za pomoć u situaciji u kojoj rad različitih ustanova zdravstvenog sistema još uvek nije normalizovan:

„Nakon vanrednog stanja mi smo se organizovali u okviru saveza. Imali smo, predavanja koja u početku nisu ni snimana, pa su kasnije snimana... postavljali smo ih na YouTube kanal da svako može da pristupi ... na njima su učestvovali endokrinolozi, kardiolozi, ginekolozi... dakle, bile su pokrivenne različite oblasti. Na svakoj edukaciji, pola sata do dvadeset minuta, ... smo imali psihologa, koji je radio različite vrste radionica: prevazilaženja, prihvatanja... tako da smo imali i tu vrstu psihološke pomoći... i svakako smo informisali, pošto... ja sam šerovala svaku zvaničnu objavu ... i ono što je država bila organizovala. Dali smo na mrežama i važne brojeve telefona, i linkove... Lekar.info je organizovao 24 časovnu podršku i tako da si mogao da zakažeš jedan na jedan, konsultacije sa psihologom. Čak i sa endokrinologom. ... Tako da je udruženje, odigralo jednu veliku i važnu ulogu za pacijente koji su onlajn i na društvenim mrežama.“

„Mi (udruženje, pri, aut.) jesmo stavili brojeve telefona za svaku kliniku, mejl adrese, ali je to bila naša inicijativa da mi zovemo. Ja sam znači zvala medicinske sestre i lekare koje znam u drugim bolnicama, da bismo dobili informacije kako njihovim pacijentima da se pomogne...“

Čini se da je upravo ovaj prinudni komunikacijski vakum u kome su se udruženja i pacijenti spletom čudnih istorijskih okolnosti našli na izvestan način pogurao snažnije ovu supkulturnu zajednicu u digitalnu društvenu realnost.

„Vrlo brzo smo shvatili da različiti ljudi komuniciraju preko različitih mreža ... mi imamo website, LinkedIn, Tviter, Instagram i Fejsbuk, dakle na svim smo mrežama i imali smo različite populacije na različitim mrežama. Mislim kontaktirali su nas na svim mrežama... ... Mislim da smo uradili mnoge stvari pre države i zahvaljujući tome, u tom trenutku smo uspeali mnogima da pomognemo.“

¹¹ Vanredno stanje ukinuto Odlukom o ukidanju vanrednog stanja („Službeni glasnik RS“, broj 65/2020), koja je stupila na snagu danom objavljivanja u „Službenom glasniku Republike Srbije“, 6. maja 2020. godine.

Ove novootvorene kanale komunikacije promptno su prihvatili i lekari, kako bi premostili institucionalni prekid komunikacije i ponovo uspostavili kontakt sa svojim pacijentima:

„Lekari koji su u Nišu na jugu Srbije, su veoma i aktivni u samim društvenim mrežama našim koje smo napravili, pa samim tim i prate sve pacijente.... On da neki savet, i onda većina ljudi vidi taj savet, pa ga i primeni.“

Ipak, uprkos brojnim kapilarnim vezama koje su uspostavljene uz pomoć novih tehnologija i prihvatanju različitih aktera da učestvuju u njihovom uspostavljanju i održavanju, (zdravstveni) institucionalni sistem nije odreagovao, niti uveo nove protokole za njihovo korišćenje:

„Sistemski nije bilo ništa rešeno. Sve ove lepe priče koje smo čuli od ovih divnih žena, su entuzijazam i dobra organizacija udruženja i doktor Damjanov.... Sistemski, na nivou države, zaista, ništa nije bilo rešeno ...“

Odsustvo sistemskog odgovora na pandemijski izazov u smislu sistemskog inkorporiranja novih komunikacijskih kanala u zdravstvene protokole koji bi i u uslovima pandemije mogli da omoguće kontinuiranu komunikaciju između lekara (koji poznaju slučaj konkretnog pacijenta) i pacijenata u trenutku dolaska vakcina otkrilo je mračnu stranu nedovoljno regulisane komunikacije. Iako je Republika Srbija bila jedna od zemalja u kojoj je vakcinacija protiv koronavirusa najranije počela, već početkom 2020. godine, i koja je ponudila izbor između čak četiri različite vakcine¹², vrlo brzo je dinamika imunizacije počela da pokazuje tromost¹³. Ovo usporavanje procesa koji je trebalo, kako se u tom trenutku verovalo, da dovede do normalizacije svakodnevice i obuzdavanja pandemije, bilo je posredovano različitim distopijskim narativima o štetnim efektima različitih vakcina protiv KOVID-19. Ovi narativi značajno su uticali i na zajednicu pacijenata, unoseći tenziju i nelagodnost među pratiocima mrežama:

„Kada je počela vakcinacija ... na društvenim mrežama je nastao ... horor ... nakon sedam dana, mi smo... morali da zatvorimo grupu. Zatvorili smo je tako da samo mi admini možemo da puštamo objave. Ranije je svaki član mogao da pušta, ko je šta hteo ... onda smo to morali da zabranimo jer je krenulo ludilo ... antivakseri i vakseri, i ... onda su krenule svađe na grupama ... onda smo postavili post koji smo pinovali i postavili post da se tema vakcinacije više neće ... obrađivati. Napisala sam i da ... svaki pacijent mora da popriča sa svojim lekarom, jer ni jedan organizam nije isti ... svi mi imamo dijabetes, ali ... ja na primer imam razvijene neke komplikacije, neko drugi nema... i prosto, iz tih razloga, morate da odete da popričate sa svojim lekarima, ili da

¹² U ponudi su bile, i još uvek su vakcine četiri različita proizvođača: (a) Pfizer-BioNTek, (b) Sputnik B (Gamaeja istraživački centar), (c) Sinopharm, (d) Oxford/AstraZeneca (videti više na: <https://vakcinacija.gov.rs/vaccine-protiv-covid-19-u-srbiji/>).

¹³ Prema dostupnim podacima od 14. jula 2022 godine u Republici Srbiji je dato ukupno 124,18 doza vakcine protiv koronavirusa na 100 stanovnika (videti: <https://www.statista.com/statistics/1196071/covid-19-vaccination-rate-in-europe-by-country/>). Imajući u vidu da je potrebno primiti najmanje dve doze da bismo mogli da govorimo o završenom bar jednom ciklusu imunizacije, a da je određeni broj stanovnika Srbije primio treći i četvrtu dozu odabrane vakcije jasno je da je proces imunizacije stanovništva sproveden samo delimično. Prema zvaničnim podacima Republike Srbije oko 3,28 miliona građana je primilo najmanje dve doze vakcije što čini nešto manje od polovine građana Srbije (47,5%).

odete kod imunologa da vidite kakvo vam je stanje organizma .... da vidite kad treba i da li treba da primite vakcinu.“

„U martu prošle godine, organizovale smo vebinar ... sa Zavodom za javno zdravlje i pozvali smo našu načelnicu Onkologije, koje je odgovarala na pitanja o vakcinaciji...“

„Pošto smo znali da je neinformisanost pacijenata veliki problem, mi smo kao udruženje, na početku, preneli one informacije koje su stavili Institut za onkologiju i radiologiju Srbije i Institut za onkologiju Vojvodine o vakcinisanju. Nakon toga smo napravili emisiju ... u kojoj su učestvovali prof. Dr. Lazar Popović, onkolog, zatim, Ana Benko, virusolog, jedna radiološkinja... i... doktorica, direktorka Instituta za Javno zdravlje Batut, Verica Jovanović, u kojoj su gosti odgovarali na sva pitanja koja su bila problematična ... Želeli smo da pacijentkinje sa rakom dojke dobiju informacije kako bi znale kako da se ponašaju: da li da prime vakcinu ili ne, koju vakcinu da prime i tako dalje. To smo poslali na našu mejling listu i ... bilo je dostupno na mreži ... na koju su povezane žene. Tako da su one imale informaciju. Da, i na našem jutjub kanalu i tako dalje. Nismo čekali da nas neko kontaktira, već smo mi kontaktrirali, stručnjake i naše članove ...“

Ipak ne treba zaboraviti da su sve ove akcije udruženja pacijenata bile ograničene na one koji participiraju u digitalnom ekosistemu, komuniciraju preko društvenih mreža, imaju pristup internetu i imaju neophodne kompetencije da se u tom svetu kreću. Na ovo skreće pažnju i jedna ispitanica:

„... polazim od svog oca koji ima dijabetes, on je imao problem sa endokrinologom... nije imao ko da mu pošalje mejl... ja sam mu slala, zatim za hematologa ... treba da se skenira dokumentacija koju je radio u laboratoriji ... i pošalje putem mejla, a on to ne zna. Ja sad ne znam koliko ljudi koji su stariji umeju da koriste mejl, da skeniraju... Moj tata ume da pošalje mejl, ali ne ume da skenira i da zakači atačment... To sam ja radila... Ja ne znam koliko takvih ljudi ima, onih koji nisu na mrežama, ali ih ima ...“

Zaključak

Pandemija KOVID-19 u zdravstveni sistem Republike Srbije i živote pacijenata obolelih od hroničnih nezaraznih bolesti unela je neočekivani zaplet na koji zdravstveni protokoli koje sistem prati nisu imali odgovarajući odgovor. Strah, neizvesnost i frustracija izvukli su zajednicu pacijenata, ili bar jedan njen deo, iz zone konfora i podstakli ih da pokušaju da premoste institucionalnu prazninu koja je nastala. Nije slučajno što ih je ovo traganje usmerilo ka komunikaciji posredovanoj digitalnim tehnologijama. Naravno, ostaje otvoreno pitanje da li će ovo fragmetarno iskustvo nastalo u trenutku koji neodoljivo podseća na nenameravani socijalni eksperiment biti iskorišćeno za inoviranje i unapređenje postojećeg sistema zdravstvenih usluga ili bar njegovih protokola za postupanje u vanrednim (pandemijskim) okolnostima u kojima je pristup uslugama zdravstvene zaštite smanjen ili onemogućen. Od načina na koji bi budući protokoli mogli da operacionalizuju ovo iskustvo zavisi i da li će „specifična konfiguracija u kojoj, posebno na makro nivou, nekoliko čvorova (platformi) vrši neproporcionalan uticaj na celu mrežu“ (Comunello, Mulargia, 2022: 11) nastaviti dalje da evoluira i da li će unutrašnja intimna potreba ljudi za otvorenošću i egalitarnošću u komunikaciji poraziti potrebu za kontrolom podržanu usavršavanjem algoritma. Opisani slučaj pokazuje oba

lica realnosti ka kojoj se krećemo – potencijal spontane razotudene komunikacije aktera (pacijenata i lekara) unutar mikro supkulturnog digitalnog ekosistema kroz koju se artikulirao odgovor na realne i konstruisane potrebe obolelih od nezaraznih bolesti i distopijski komunikacijski lanac razmene (na društvenim mrežama i internetu) prikupljenih informacija o uticaju vakcina koji je moderiran strahom i “algoritamskom manipulacijom” (Manovich, 2013).

Literatura:

- Bell, D. 1999. *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books.
- Castells, M. 2010. *The Rise of the Network Society, Volume I (The Information Age: Economy, Society and Culture)*. Wiley-Blackwell: A John Wiley & Sons, Ltd, Publication.
- Comunello, F., Mulargia, S. 2022. “Does the ‘Platform Society’ Mean the End of the ‘Network Society’? Reflections on Platforms and the Structure and Dynamics of Networks”, *American Behavioral Scientist*, 67 (7): 1-13.
- Galloway, A.R. 2010. „Networks.“ U *Critical Terms for Media Studies*, W.J.T. Mitchell, B.N. Hansen Mark (ur.), 280-296. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Polity Press.
- Jarić, I. 2014. „Pozicioniranje iskustva materinstva unutar socijalne mreže porodičnih odnosa.“ *Sociologija* 3: 458-473.
- Maffesoli, M. 1996. *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: SAGE Publication; New Delhi: Thousand Oaks.
- Manovich, L. 2013. *Software Takes Command*. London, UK: Bloomsbury.
- ODLUKA o proglašenju vanrednog stanja. *Službeni glasnik RS*, broj 29/2020. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=9cdbba9d-4830-4411-9cb8-6e1bcc8424f4>.
- ODLUKA o ukidanju vanrednog stanja. *Službeni glasnik RS*, broj 65/2020
- RZS. 2021. Istraživanje zdravlja stanovništva Srbije 2019 godine. Beograd: Institut za javno zdravlje „Dr Milan Jovanović Batut“. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/pdf/G20216003.pdf>.
- Singer, M. 2009. *Introduction to Syndemics: A Critical Systems Approach to Public and Community Health*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Sjeničić, M., Milenković, M. (ur.). 2015. *Društveni i pravni položaj osoba sa retkim bolestima i njihovih porodica u Srbiji*. Beograd: SUPRAM i Institut društvenih nauka.
- Van Dijck J., Poell T., De Waal M. 2018. *Platform Society: Public Values in a Connective World*. Oxford: Oxford University Press.
- Žikić, B. 2013. „Intravensko korišćenje droge u Beogradu kao sindemijsko okruženje.“ *Etnoantropološki problemi* 8(4): 927–944.

New technologies as a tool for overcoming a sudden social crisis: Availability of health care for non-covid patients in the era of the COVID-19 pandemic

Summary:

The paper examines the role of new technologies in articulating answers to the challenges that produce the sudden social crisis caused by the COVID-19 pandemic. Empirical analysis was performed on a sample of non-covid patients who suffer from chronic non-communicable diseases that burden the population of Serbia the most, who live in the territory of the Republic of Serbia without Kosovo and Metohija and who were recruited through patient associations. The empirical data on which the analysis was performed was collected by focus group interviews. The analysis shows that access to health care during the pandemic was limited and that the protocols that the state and the health care system were setting in the process did not take into account the specific needs of this socially vulnerable group of patients. Wanting to overcome this frustrating (personal as well as group) situation, patients and their associations, using new technologies, rather than the health system, articulated a whole series of responses to the pandemic challenge. The paper presents conclusions of a theoretical but also a practical nature, which aim to show how important it is to incorporate empirical insights from the social sciences and humanities in the conceptualization and future implementation of some new public health protocols in crisis situations in order to reduce their potential syndemic effect.

Keywords: Covid-19, Serbia, new technologies, chronic non-communicable diseases, patients' rights, syndemic, access to health care

Prof. dr Ljubica Milosavljević¹ / Prof. dr Ana Banić Grubišić²

Antropološka analiza kvaliteta života starijih pripadnika društva u uslovima povišenog stresa izazvanog pandemijom virusa kovid-19³

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Apstrakt: Kvalitativno antropološko istraživanje, čija realizacija je otpočela tokom vanrednog stanja 2020. godine u Republici Srbiji – s ciljem da traje do ukidanja epidemije virusa kovid-19 – orijentisano je na najstarije pripadnike društva koji su u novonastalim okolnostima ocenjeni kao najugroženiji, kako u medijskom diskursu, tako i u domenu donosilaca odluka. Data ocena odnosila se, u prvom redu, na zdravstvene aspekte, ali je imala i višeznačne socijalne implikacije budući da je pretnja po zdravlje pojedinaca, pa i po kompletan zdravstveni sistem, transformisana u potpunu izolaciju na nivou apsolutne zabrane kretanja za sve starije od 65 godina. Početni odgovor na krizno dešavanje u srpskom društvu, ali i kasnije etape koje se u značajnoj meri razlikuju, stvorile su, tako, društveni ambijent u kojem su produbljeni svakodnevni problemi skopčani sa *kvalitetom života* u starijoj dobi, pri čemu se u najvećoj meri registruju opadanja vezana za funkcionisanje sagovornika u svakodnevnom životu: od mogućnosti i prava na kretanje, preko redukovanja socijalnih kontakata, prava na donošenje odluka, sve do nedostupnosti medicinske brige ili njenog odlaganja do neizvesne budućnosti. U ovakvim okolnostima, registrovan je porast stresogenih faktora i njihov intenzitet što je, sledstveno, vodilo i većem padu kvaliteta života od onog koji se, tipično, očekuje u ovoj fazi života. Posebna pažnja posvećena je i periodu koji se određuje kao postpandemijski s ciljem da se sagledane posledice razumeju i kao one koje će biti moguće prevenirati u potencijalo kriznim situacijama u budućnosti.

Ključne reči: starost, kovid-19, stres, kvalitet života, antropologija

Uvod

Kontinuirano antropološko istraživanje, orijentisano ka starijoj populaciji u Republici Srbiji, odvijalo se u više etapa i pravaca u skladu sa dinamičnim promenama koje su zahvatale kompletno srpsko društvo u okolnostima pandemije virusa kovid 19, tipično situiranih u tzv. *novu normalnost* (Žikić, Stajić, Pišev 2020; Trifunović, Đorđević 2021; o kulturnim praksama nove normalnosti v. Banić Grubišić 2021; Banić Grubišić 2022). U mnoštvu pitanja, čiji su odgovori pružali uvid u različita diskriminatorna postupanja donosilaca odluka koja su za posledicu imala pad kvaliteta života starih u prvom talasu pan-

¹ ljmilosa@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0002-3430-8084

² agrubisi@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0003-4563-8481

³ Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

demije (više u: Džamonja Ignjatović, Stanković, Klikovac 2020, Milosavljević 2021; Milosavljević 2022) i sledstvene strategije delovanja najstarijih pripadnika društva na koje su se odluke u najdrastičnijem vidu odnosile, uporno su iskrsavala i ona pitanja koja su se ticala starog čoveka kao *pacijenta* čija pozicija u zdravstvenom sistemu, ne samo domaćem i ne samo u datom trenutku, karakteristično apostrofira nepovoljnost položaja prvih, i neadekvatnost odgovora potonjeg. U ovakvoj, različitim problemima opterećenoj klimi, odvijalo se starenje, lečenje, bolovanje i ukazivanje nege drugim članovima porodica, ovog mnogoljudnog društvenog korpusa⁴ koji je dobnom karakteristikom 65+ bio opterećen i izričito zabranom kretanja, u periodu vanrednog stanja od marta do maja 2020. godine, ali i produženim odgovorom na kriznu situaciju koja u izvesnom smislu i dalje traje iako se sve ređe pominje u javnom diskursu. Prisustvo virusa, uslovalo je, naime, zaoštavanje problema koji su i ranije bili izraženi, dovodeći do ekstreme probleme koji su skupčani sa aspektima koji pripadaju zdravstvenoj sferi, dodatno naglašavajući i one koji se odnose na ekonomske, socijalne, pa i etičke značajke, a koje će delom biti razmotrene i u ovom radu.

U najopštijem smislu, cilj rada jeste da preispita tzv. *kvalitet života* u starosti u okolnostima čija je jedna od ključnih karakteristika stanje produženog *stresa* kompletnog društva, a koji se može odrediti kao koncept koji „objašnjava šta drugi ljudi rade, naročito njihov neuspeh da postupaju u skladu sa našim očekivanjima“ (Spradley, Phillips 1972, 518). Autori, dalje, naglašavaju da je dati koncept prihvaćen u svim naukama koje se bave čovekom i njegovim ponašanjem, time i u antropologiji, te da su antropolozi gotovo svih orijentacija koristili koncept stresa, pod različitim odrednicama: anksioznost, anomija, konflikt, neizvesnost, frustracija, i kulturni šok koji, pak, dovode do različitih odgovora, poput: adaptacije, normalnog ponašanja, mentalne bolesti, samoubistva, povlačenja i inovacija (Spradley, Phillips 1972, 518). U odnosu na druge discipline u antropološkoj istraživačkoj perspektivi, pored toga što kultura ima ključno mesto za razumevanje značenja stresa, stres se sagledava kao proces čije istraživanje podrazumeva etnografski terenski rad (v. Dressler 2022). Jednom rečju, kulturni faktori su ti koji određuju način ragovanja na stres, odnosno način na koji se pojedinci suočavaju sa stresom je „snažno oblikovan prethodnim iskustvima, vrednostima i znanjima“ (Brown 1981, 80).

Kada se u razmatranje uzme i koncept kvaliteta života u starosti, koji se, u teorijskom smislu, može definisati kao onaj koji obuhvata „fizičko zdravlje pojedinca, psihosocijalno blagostanje i funkcionisanje, nezavisnost, kontrolu nad životom, materijalne okolnosti i spoljašnje okruženje“ (Bowling 2007, 15)⁵ – dakle, sve ono što u datom periodu biva ugroženo ili, direktno onemogućeno, pa i zabranjeno; čime se novi izazivači stresa naslanjaju na već posto-

⁴ Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku u Republici Srbiji je više od petine stanovništva starije od 65 godina - www.stat.gov.rs pri čemu „udeo starih 65+ (21,3%) kao i medijska starost od 44,0 godina ukazuju da Srbija u 2020. godini spada u grupu od 10 zemalja sveta s najstarijim stanovništvom“ (Penev 2021, 1).

⁵ Pri čemu valja imati u vidu da ne postoji slaganje oko toga kako definisati i meriti kvalitet života u starosti (Walker and Mollenkopf 2007, 5).

jeće – otvara se veoma kompleksan poligon za proučavanje stresa kod starijih pripadnika društva kao „neuspeha“ da ispune i svoja i tuđa očekivanja, ali još više neuspeha onih koji u društvu preuzimaju ulogu garanta. Ovo istraživanje, međutim, skreće pažnju samo na pojedine aspekte zbog čega će uži fokus biti usmeren na postupanja najstarijih pripadnika društva u odnosu na zdravlje čiji je deklarativni garant *zdravstveni sistem* kao „celina svih javnih i privatnih službi jedne društveno političke zajednice koje brinu o zdravstvenom stanju stanovništva“ (Opalić 2007, 667–668) u uslovima u kojima *društvo* brine da bi, upravo, najstarije stanovništvo moglo da „uruši“ taj sistem i ugrozi ga.

Metod

Kvalitativno, terensko istraživanje – sprovedeno u periodu od proleća 2020. do proleća 2023. godine – imalo je izvesnih specifičnosti u odnosu na istraživanja koja bi antropološkim rečnikom bila specifikovana kao istraživanja sa učestvovanjem i posmatranjem (o kvalitativnom istraživanju, više u: Žikić 2007; Vučinić 2013). Prva iznudena okolnost ticala se toga da su inicijalni antropološki intervjui vođeni, najčešće, putem telefonskih razgovora u skladu sa preporukama tzv. medicinskog dela kriznog štaba kojih su se, ispitanici, u najvećem broju pridržavali. Druga okolnost podrazumevala je to da nije bilo moguće predvideti trajanje u kojem će biti sprovedeno istraživanje, zbog čega su prvi intervjui vremenom proširivani setom pitanja koja su najbolje mogla da odgovore na događanja u trenutku postavljanja (o polustrukturiranom intervjuu, više u: Potkonjak 2014, 71–75). Odabir ispitanika podrazumevao je zadovoljavanje samo jednog kriterijuma, koji se tokom kriznog perioda pokazao kao ključan za konstruisanje vododelnice na deo populacije kojoj je kretanje bilo, gotovo, apsolutno ograničeno izvan životnog prostora, i onih koji su zahvaljujući činjenici da se nalaze u dobroj kategoriji ispod 65+ mogli da zadovolje jedan od krucijalnih preduslova prihvatljivog kvaliteta života kakav je pravo na kretanje i, sledstveno, zadovoljavanje čitavog niza potreba zahvaljujući označenom preduslovu. Učesnici u istraživanju najčešće su se nalazili među prijateljima, komšijama i srođnicima samih ispitanika, tako da je vremenom broj ljudi sa kojima je vođen, najmanje, jedan, češće dva ili tri intervjua, narastao na 15. Svi ispitanici žive u gradovima gde su ograničenja i bila najdrastičnija. Imena sagovornika promenjena su u skladu sa principom čuvanja poverljivosti podataka o ličnosti sledstveno metodološkom utemeljenju. Podatak o godinama sagovornika će se odnositi na poslednju etapu istraživanja čime se postiže mogućnost pružanja uvida u postojani splet problema vezanih za: zdravlje, bolovanje i lečenje. U istraživanju je, u skladu sa antropološkom perspektivom proučavanja kvaliteta života, pažnja usmerena na lična iskustva, emocije i subjektivni doživljaj sagovornika (v. Wilk 1999).

Dušica (80): Penzionisana je ekonomistkinja koja živi sama sa dva psa u stanu u Beogradu. Nije se udavala i nema potomaka. Zdravstveno stanje u trenutku izbijanja epidemije opisuje kao *omladinka s krivom kičmom*. Nije primila vakcinu zbog alergije na vakcinu protiv velikih boginja koju je primila

1972. godine. U međuvremenu, njeno zdravstveno stanje se pogoršalo usled bolovanja od kovida posle čega ima različite, učestale zdravstvene probleme.

Milena (79): Ekonomistkinja u penziji koja živi sa ćerkom i unukom u stanu u Beogradu. Opšte zdravstveno stanje pre tri godine je opisivala kao dobro. Međutim, od perioda izolacije provedenog u kući u kojem nije mogla da se kreće ima velikih problema s kolenima zbog čega joj je prošle godine ugrađena proteza. Čeka operaciju i drugog kolena. Primila je vakcinu protiv kovida koji je болоvala 2022. godine zbog čega kao najizraženiji problem navodi problem s zgrušnjavanjem krvi.

Slavica (78): Živi sa mužem. Ima dva sina od kojih jedan živi u inostranstvu, drugi u istom dvorištu. Zdravstveno stanje je na početku istraživanja opisala kao dobro. Tokom istraživanog perioda brinula se o suprugu koji je srčani bolesnik čija je operacija više puta odlagana u datom periodu.

Milan (78): Penzionisani je ekonomista koji živi u Čačku sa suprugom u porodičnoj kući. Zdravstveno stanje na početku proučavanog perioda opisao je kao relativno dobro. Međutim, od oboljevanja od kovida ima problema sa zgrušnjavanjem krvi zbog čega je na kontinuiranoj terapiji. Vakcinsan je protiv kovida.

Marica (77): Ekonomistkinja je koja je penziju prekinula samozapošljavanjem u agenciji za vođenje knjiga čija je vlasnica. Živi sama. Ima sina koji joj je pomagao u kriznom periodu u kojem je počela da izbegava izlaske napolje i posle ukidanja vanrednog stanja. Navodi izvesne psihičke smetnje kao posledicu izolacije, poput anksioznosti i depresije. Opredelila se da primi vakcinu protiv kovida.

Anka (75): Penzionisana je knjigovođa koja živi sama, nakon što joj je suprug preminuo neposredno po ukidanju vanrednog stanja. Bolovao je od karcinoma, tako da je glavnu brigu oko njega preuzela, upravo, supruga. Vlastito zdravstveno stanje opisuje kao dobro, izuzev problema s kolonom. Vakcinisana je protiv kovida.

Jela (74⁶): Penzionisana je ekonomistkinja koja je u međuvremenu preminula, nakon što je i njen suprug preminuo tokom ispitivanog perioda. Živeli su sami u stanu u Beogradu, ali su tokom vanrednog stanja boravili i u vikendici na Kosmaju. Nisu imali dece. Na početku istraživanja, zdravstveno stanje je opisivala kao *veoma stabilno*.

Jovanka (73): Penzionisana je službenica koja živi sa suprugom, ćerkom i njenim sinom u stanu u Beogradu. Zdravstveno stanje je u početku istraživanja opisala kao *zadovoljavajuće s obzirom na godine*. Danas ima problema s donjim ekstremitetima zbog čega bi trebalo da se operiše.

Nadežda (72): Živi sa suprugom, ćerkom i njenim sinom u stanu u Beogradu. Zdravstveno stanje je opisala kao *solidno* na početku istraživanja, jednako kao i kasnije. Nema poverenja u vakcinaciju zbog čega se nije vakcinisala protiv kovida.

Radovan (70): Penzionisani je magistar ekonomskih nauka. Živi sa suprugom u stanu u Beogradu. Pre kriznog perioda mu je dijagnostifikovan mela-

⁶ Podatak se odnosi na vreme vođenja prvog intervjua 2020. godine.

nom kože. Lečenje je bilo otežano tokom prethodnog vremena, ali je njegovo zdravstveno stanje dobro. Tokom bolovanja kovida nije tražio zdravstvenu pomoć. Opredelio se za vakcinaciju protiv virusa.

Lidija (69): Penzionisana je ekonomiskinja koja živi sa suprugom u stanu u Beogradu. Tokom kriznog perioda nastavili su se njeni problemi s probavom. Naglašava opšti pad kondicije i problem da povрати zdravstveni status koji je ranije imala. Tokom bolovanja kovida nije tražila lekarsku pomoć. Vancinisana je protiv kovida.

Natalija (69): Penzionisana je udovica koja živi sama u stanu u Beogradu. Jedan sin živi u Beogradu, drugi u Kini. Zdravstveno stanje opisuje kao *dobro* tokom celog perioda istraživanja. Primila je vakcinu protiv kovida.

Danka (68): Penzionisana je stjuardesa, razvedena je i živi sa ćerkom i unukom u Beogradu. Zdravstveno stanje pre pandemije opisuje kao dobro, operisala je karcinom i ima problema sa bolovima u leđima. Među prvima se vakcinisala protiv kovida. Nije se zarazila koronavirusom.

Nevenka (70): Penzionisana je administrativna radnica koja živi sa suprugom u stanu u Beogradu. Zdravstveno stanje pre pandemije opisuje kao relativno zadovoljavajuće, nekoliko godina unazad ima kardiološke probleme i za to uzima redovnu terapiju. Vakcinisana je protiv kovida. U tri navrata je bolovala od kovida.

Ivanka (68): Penzionisana je stjuardesa, razvedena je i živi sama u stanu u Beogradu. Pati od visokog pritiska i tokom perioda neposredno nakon uklanjanja vanrednog stanja u zemlji imala je endokrinološke zdravstvene probleme. Nije se zarazila koronavirusom. Vakcinisana je protiv kovida četiri puta.

Bolovati u koroni

Poimanje starog čoveka kao onog koji je „nezanimljiv pacijent zato što se izlečiti ne može“ (Minoa 1994, 14) pripada ustaljenom tipu mišljenja koje, pojavom pretnje vezanom za novi virus biva, međutim, redefinisano na lokalno specifičan način. Ova specifičnost ogledala se u najstrožim epidemiološkim merama koje su imale za cilj sprečavanje oboljevanja velikog broja ljudi, u prvom redu upravo najstarijih, kao onih koji bi brojnošću i težinom zdravstvenog biltena direktno, kako se procenjvalo, vodili urušavanju zdravstvenog sistema (više u: Milosavljević 2021), a koji ni u etapama pre epidemije nije bio dovoljno *vitalan*. Na ovaj način, star čovek kao pacijent koji, pretpostavljeno, boluje od spektra bolesti razvijenih tokom života, biva zatvoren u vlastitom domu u kojem nije mogao da prima adekvatnu zdravstvenu zaštitu zbog čega se nametnula potreba da se bliže prespitaju pojedine strategije delovanja u okolnostima kada im se, praktično, ukida i status pacijenta.

Međutim, kao što se iz priloženih podataka može zaključiti, sagovornici su tokom trogodišnjeg peroda imali različite zdravstvene probleme bilo da su postojali od ranije ili da su se pojavljivali i komplikovali tokom označenog vremenskog intervala. Većina, ipak, ističe dobro ili relativno dobro zdravlje što bi se moglo dovesti u vezu i sa fenomenom koji podrazumeva da starije osobe češće zdravlje ocenjuju boljim od stvarnog stanja (Stojanović i dr. 2004, 106).

Međutim, zdravstveni bilteni sagovornika imaće drugačiju svrhu od pukog podupiranja činjenice da je starost, inače, opterećena različitim zdravstvenim problemima i da je njihovo produbljivanje očekivano tokom procesa starenja. Procena vlastitog zdravlja imala je za cilj, zapravo, sagledavanje njihovog doživljaja mogućnosti da se njime na adekvatan način bave tokom izrečene zabrane kretanja, sa jedne strane, dok je u još dužem periodu bio na snazi tzv. kovid sistem koji je zdravstvene ustanove prevodio u centre za lečenje isključivo kovid bolesnika zbog čega su ostali bolesnici ostajali bez mogućnosti da se leče (o mogućnosti dobijanja zdravstvene zaštite pacijenata sa nezaznim hroničnim oboljenjima, više u: Jarić, Milenković, Milenković 2023) ukoliko pomoć ne bi potražili u privatnim ustanovama⁷. Tako, tzv. makro okolnosti diktiraju jednu neizvesniju starost u kojoj se razvijaju specifične strategije u uslovima u kojima bi bilo očekivano da se potraži lekarska pomoć, pri čemu valja podsetiti i na činjenicu da se radi o osiguranicima koji su doprinose uplaćivali nekoliko decenija. Status pacijenta ispitanika u ovom periodu, najčešće se, prinudno zamrzava pri čemu im se poverava uloga procenitelja vlastitih zdravstvenih stanja, ali i onih članova domaćinstva koji su na njih upućeni.

Okretanje privatnim zdravstvenim ustanovama bila je, tako, jedna od mogućnosti direktno zavisna od visine penzije i ušteđevine čime je ekonomska nejednakost, u najkonkretnijem vidu diktirala odgovor ljudi u odnosu na njihovo zdravlje, budući da predstavlja „snažni pojačivač katastrofe kod ugroženih pojedinaca i populacija“ (Reuter 2023, 31), što je oboljevanje od virusa doslovno značilo u okolnostima otežanog lečenja za pojedinca, ali i za kompletno društvo kroz mnoge dimenzije: demografske, ekonomske, socijalne... Stariji pripadnici društva, ne samo što predstavljaju više od petine građana RS, nego istovremeno čine i njegov siromašniji deo, bez obzira na činjenicu što su penzije u proučavanom periodu bile redovno isplaćivane. Podatak koji to potkrepljuje odnosi se na prosečnu penziju u 2020. godini⁸ koja je bila u visini od 27.775 dinara za sve kategorije penzionera, dok je za poljoprivredne, tj. ljude sa najmanjim primanjima, iznosila 11.885 dinara⁹. Zbog toga, jedna od sagovornica navodi da joj je bilo veoma značajno to što joj ćerka živi u Nemačkoj i da bi joj ona poslala novac da joj je bio potreban za lečenje:

To mi je mnogo značilo. Naše penzije jesu dovoljne za život, ali u uslovima kada sve moramo da platimo od lekara, nije bilo izvesno da bismo to mogli. U prvo vreme mi je ćerka naručivala šta je potrebno od namirnica preko interneta, a onda sam i ja ovladala time. Bilo mi je važno i to što sam preko nje saznavala kako se ophode prema virusu u Nemačkoj. Zato sam i odabrala da primim fajzerovu vakcinu. Ako je Angela tako rekla, onda neka tako bude. Na kraju krajeva, želeli smo i da putujemo u Nemačku pa smo i to imali u vidu pri odabiru vakcine. (Lela 69)

Na sličan način druga sagovornica objašnjava šta je to što je presudno uticalo na njenu odluku da se vakciniše određenom vakcinom:

Vakcinisala sam se kinezom. Primila sam tri vakcine. Smatrala sam čim su dali Vučiću kinesku onda mora da bude bolja. Ja sam računala da su ti ljudi pametniji od sviju nas,

⁷ Što je bilo u značajnoj meri redukovano činjenicom da se, mahom, radi o penzionerima.

⁸ Podatak za mesec jun.

⁹ <https://www.penzin.rs/prosecne-penzije-u-srbiji-2020-prosecna-najvisa-najniza/>

čim su oni predsedniku države preporučili kineza pretpostavila sam da je to najbolja. Pošto je jedina mrtva vakcina. (Nevenka 70)

S tim u vezi, pojedine sagovornice poverenje u izabranu vakcinu obrazlagale su upravo tehnologijom izrade vakcina, ali i su taj izbor objašnjavale i drugim faktorima – kao što su to, na primer, kulturne ili istorijske specifičnosti određene države iz koje dolazi nova vakcina protiv koronavirusa:

Kineske su prirodne vakcine, rađene po onom sistemu vakcine kao kad smo mi bili deca, prema onom sastavu. Ako su Kinezi uspeli kao mnogoljudna zemlja da zaustave koronu eto dovoljno je to. Oni su i disciplinovani, oni poštuju sve ono što im se kaže, a ne ovde kod nas koji smo raspušteni. (Ivanka 68)

Izabrala sam kinesku zato što je prirodna bila, nije bila veštačka kao ova fajzer. I nekako su mi Kinezi što se tiče zdravstva ulivali poverenje. Zato što je njihova medicina stara preko 4 hiljade godina. I zato što je prirodna, zato sam uzela tu vakcinu, jednu, drugu, i onda kad sam čula da ljudi umiru sa tri kineske vakcine, e onda sam primila fajzer. (Danka 68)

Zanimljivo je i to da nije bio mali broj sagovornika koji su se, pored oslanjanja na mlađe članove porodice, što je bila jedna od najzastupljenijih strategija ljudi koji su postali na različite načine zavisni od pomoći drugih, oslanjali i na pomoć prijatelja i rodbine kada su medicinski saveti u pitanju. Njihova odluka bila je da ne idu kod lekara ni u slučaju kada su imali kovid:

Odlučili smo da bolujemo sami u kući. Nismo imali poverenje u testove i nismo ni znali da li imamo virus. Postojala je mogućnost da ga možda i nemamo, a pošto smo jedino mogli da idemo u kovid ambulantu, dogovorili smo se da to ne radimo nego da rođaci i prijateljima koji su lekari svakodnevno govorimo kako se osećamo. Oni su nam slali i lekove, govori šta treba da radimo i pratili celu situaciju. Ja imam rak kože i nisam smeo da rizikujem da kod lekara prođem još gore, nego kod kuće. I lečenje primarne bolesti je bilo veoma traumatično. Sećam se da su nas na VMA pregledali u šatorima. Lekar skine vizir da bi mogao da pogleda promenu i zadrži dah. Sve je bilo veoma stresno. (Radovan 70)

Primer sagovornice kojoj ćerka radi u zdravstvu kao medicinska sestra takođe podvlači značaj ličnih poznanstava i veza u vreme pandemije kovida, kao i mogućnost koja iz toga proizilazi – telefonsku konsultaciju sa lekarima različitih specijalnosti u situacijama kada se za tim ukaže potreba. O iskustvu bolovanja kovida nje i njenog supruga koji je imao težak oblik bolesti i o nezamisljivoj stručnoj pomoći ćerke Nevenka (70) kaže:

Sve što nije moglo da se nađe ona je nama nalazila. Nismo znali da l će se moj muž izvući. Skoro mesec dana je bolovao od kovida, i dan-danas ima posledice – ide sporo, nema dovoljno daha. Njemu je kovid promenio život za 180 stepeni. On i dalje nema vazduha, dosta je nervozan, on je bukvalno za dlaku ostao živ, da ćerka nije radila u kovidu i da nije imala sve te dostupne informacije i da nije 5 lekara non-stop sa njime bilo u kontaktu.

Međutim, kao posebno problematično pokazalo se to što i oni sagovornici koji su želeli da se leče, to nisu mogli o čemu svedoči i Jelino iskustvo koja je za lečenje mogla da koristi samo telefonske razgovore sa izabranim lekarom, dok nikakav kontakt nije bio moguć sa specijalistima u domu zdravlja, zbog čega joj je lekove slala apotekarka koja je imala apoteku u blizini zgrade u kojoj je živela.

Ivanka (68) sledećim rečima opisuje nemogućnost blagovremenog ukazivanja zdravstvene pomoći: *Trebalo je da operišem štitnu žlezdu pa su me vratili iz bolnice zato što su ušli u kovid sistem. Zviznuo me pritisak bio na operacionom stolu pa nisu mogli da me operišu, i posle dva sata vremena su ušli u kovid sistem. Na kraju sam se operisala godinu i nešto dana kasnije.*

Druga sagovornica, koja je dva puta operisala karcinom nije mogla da u državnim zdravstvenim ustanovama uradi redovne kontrole:

Za vreme korone to je bilo ludilo, pa niko se nije ni lečio za vreme korone. Od drugih bolesti, samo su se lečili od korone. Svi su zapostavili druge bolesti. Jedino sam molila Boga da se ne razbolim. Zato što je bilo puno ljudi bolesnih i lekari su bili opterećeni, nisu mogli da postignu da leče ljude. Trebalo je da idem u Klinički centar pa su me vratili. Nisam mogla da uđem zbog kovida. Znači, nisam mogla da se lečim... (Danka 68)

Ovaj navod i drugi, slažu se u osnovi sa nalazima, istraživanja koje je u fokusu imalo dostupnost zdravstvene zaštite nekovid pacijenata i onih koji nisu životno ugroženi i koje kao jedan od zaljučaka izriče produbljivanje već postojeće društvene nejednakosti u pristupu zdravstvenoj zaštiti (Jarić, Milenković, Milenković 2023, 253). Na tragu iznetog, i ostatak sagovornika navodi da su bili prinuđeni da odmeravaju trenutak u kojem je potrebno potražiti lekarsku pomoć u privatnoj praksi, uprkos, činjenici da se radi o ljudima koji su ranije redovno išli kod lekara i koji su znali da se moraju odgovorno odnositi prema zdravstvenim problemima koje imaju. O izokrenutosti situacije, i dodatnom produbljivanju nepoverenja u zdravstveni sistem, govori i Natalijin primer:

Pratila sam sve savete i svega sam se pridržavala, naročito onoga što mi je sin iz Kine javljao. Naravno, htela sam i da se vakcinišem ali sam dan pre primanja vakcine dobila temperaturu. Odmah sam zvala neki kol centar i tako su mi rekli da to obavezno prijavim na vakcinaciji i da kažem da pijem paracetamol. Kada sam otišla i rekla kako su mi kazali, žena na vakcinaciji me je pitala: Ko vas je terao da merite temperaturu? Bila sam zapanjena i svesna da više ništa ne razumem. (Natalija 69)

Nepoverenje u mogućnost lečenja ili zvanično izrečene preporuke ondašnjeg zdravstvenog dela kriznog štaba, davalo je poseban ton iskazima sagovornika. Termini poput: slušivanja, zamlaćivanja, manipulisanja, tuđi interesi, trebalo je da dodatno apostrofiraju nepovoljnost položaja u kojem su se našli stariji građani koji su naprečac postali *opasni* po društvo – ovoga puta prema zdravstvenom svojstvu, za razliku od ranije izricanih pretnji po društvo koje su u fokusu imale urušavanje penzionog sistema (više u: Milosavljević 2014). Tako, jedna od sagovornica navodi da se prepustila i da je prestala da izlazi napolje i kada je to ponovo postalo dozvoljeno: *Kod mene je to postala psihička baza. Neka depresija. Pojavio se strah od izlaska* (Marica 77). Iz ovih razloga, sagovornica počinje intenzivnije da radi da bi skrenula misli sa problema koji su za nju bili novi, još jednom potvrđujući da su ljudi u ovom periodu najčešće pokušavali da sami nađu izlaz iz problema u kojima su se našli.

Jedna od sagovornica koja je zbog problema s kolenima trpela nesnosne bolove i nemogućnost da se kreće, najzad je 2022. godine operisana nakon odlaganja operacije u proučavanom periodu. Njeno iskustvo bilo je pozitivno i rasterećujuće, ali i ona iznosi podatak zbog kojeg je bila zbunjena i lišena apsolutnog poverenja koje joj je bilo potrebno:

Sve je odrađeno neverovatno dobro i tu kapa dole i lekarima i sestrama. Nosile su se maske i stvarno su pazili. Ali, onda dođe vikend, nema ko da vodi računa, a po hodnicima ordiniraju unučići i ostali članovi porodice. U stacionaru su ležali ili stari ljudi ili teški bolesnici, a ovamo u sred zabrane poseta, radi ko šta voli i niko ne nosi masku. Mi smo ionako kao paučina i to bi bio najgori trenutak za razboljevanje. Srećom nisam tada dobila kovid. Razbolela sam se nekoliko meseci kasnije. (Milena 79)

Razboljevanje od kovida kod ove sagovornice kao i kod još jednog sagovornika skrenulo je pažnju na dodatni problem koji se, ovoga puta, ticao dostupnosti lekova tj. činjenice da lekovi za zgrušnjavanje krvi koji su im bili propisani nisu bili na listi koje su mogli da kupe preko osiguranja:

Ja sam koronu dobio na maturalnoj sedeljci. Zarazio sam i ženu. Dve nedelje je nekako prošlo, a onda kreće upala pluća. Šenaest dana sam bio u Kliničkom centru. Muke i s post kovidom. Pijem lek za razređivanje krvi koji je 6.300 dinara, a naša penzija je ništa. Toliki ljudi su umrli od tromboze. (Milan 78)

Kao opšti ton narativa, u najkraćem, moguće je tvrditi da su ispitanici deklarativno izgubili poverenje u zdravstveni sistem kojem kao pacijenti pripadaju, zbog čega su ili sami pokušavali da rešavaju zdravstvene probleme ili su odlazak kod lekara odlagali do trenutka u kojem bi to postalo moguće ukoliko nisu mogli da priušte lečenje u privatnim ordinacijama. Međutim, sa druge strane, sudeći prema broju vakcinisanih i njihovom podrazumevajućem stavu o tome, čini se, da poverenje nije u potpunosti dovedeno u pitanje. Ovo je važno, tim pre, što može uputiti i u njihova buduća postupanja kada se radi o odnosu prema zdravlju i lečenju koje je bilo opterećeno različitim stresnim situacijama u kojima se vagalo između manje i veće štete, prema rečima sagovornika.

I drugi stresori...

Pored činjenice da su sagovornici bili u poziciji da sami procenjuju vlastito zdravstveno stanje, da se oslanjaju na pomoć članova porodice, komšija i prijatelja, istraživanjem je detektovana i pojava koja se manje uzima u razmatranje a tiče se činjenice da su stari ljudi, najčešće žene, opterećene i nužnošću ukazivanja brige i pomoći drugim članovima porodice, u prvom redu, starim supružnicima. U opisanim uslovima, tako, iskršava i potreba da žene koje imaju i svoje zdravstvene probleme budu ključni oslonac drugima u okolnostima u kojima nemaju niti dovoljnih znanja, niti kapaciteta da se nose sa još jednom zahtevnom ulogom vodilo je, naime, svojevrsnom sukobu uloga:

Muž mi je bolovao od karcinoma. Kada sam zvala hitnu pomoć, rekli su mi: „Moramo u kovid da ga stavimo. Izdržite još neki dan, njemu je kraj. Dobiće koronu čim ga odvedemo“. I ja sam bila srećna što bar koronu nije dobio. I to mi je neka satisfakcija. Nije bilo govora da ga šaljem. Da bih nabavila šta mu je bilo potrebno od zavoja, krema, lekova i ostalog, kršila sam zabranu kretanja. Ako treba, platiću kaznu. Tako sam mislila – ja moram. Od svega mi je bila najgora njegova bolest. Probala sam da ga smestim na VMA pošto je imao metastaze, a bio je njihov osiguranik. Pomoć njegovog lekara nisam imala. To mi je bilo najteže. (Anka 75)

Iako većina sagovornika naglašava da je bilo solidarnosti među ljudima i da su za nabavke, primera radi, mogli da se oslone na članove porodice i komšije, bilo je i takvih odgovora koji su to negirali:

Živim u zgradi od tri sprata, sa dvadeset pet stanova i to ti je svaka vaška, obaška. Niko nikoga niti čuje, niti vidi, a nekad smo bili jedna familija. Srećom, meni pomoć nije bila potrebna, ali mnogim mojim prijateljicama koje žive same i koje su stare i bolesne, jeste. Umela sam i tri autobusa dnevno da menjam da bih s Neimara stigla u Borču da pomognem prijateljici. Odneseš šta joj treba. Drugoj sam pomagala na Novom Beogradu. Pomognem im, ali se ne zadržavam. Viđala sam ih i bolesne i uplašene... i trebaće psihijatar sa njima da radi. Opravdano je to. Razumem ih. (Dušica 80)

Pojedini sagovornici isticali su nemar i nerazumevanje koje su mladi građani imali prema starijim sugrađanima koji su i nakon ukidanja vanrednog stanja i policijskog časa, tačnije tokom svih talasa epidemije u zemlji, rigorozno poštovali propisane epidemiološke mere, posebno u gradskom gradskom prevozu. O tome Ivanka (68) kaže:

Penzioneri su se najodgovornije i najbolje poneli. Odgovorno, bez panike, poštovali su sve, čak i kad su bili ograničeni sa kretanjem. Za razliku od ove mladarije, oni su namerno kašljali u lice penzionerima sa maskama. Stalno smo se svadali po gradskom prevozu.

Imajući u vidu sve do sada rečeno, moguće je potvrditi da su na stanje stresa sagovornika uticali svi univerzalni stresori – kao negativne, neželjene situacije koje pojedinci pokušavaju da smanje ili eliminišu – koji se smatraju univerzalnim, poput: siromaštva, diskriminacije, gubitka voljenih i sukoba uloga (Spradley, Phillips 1972, 519). Ostali stresori, koji su sociokulturno uslovljeni, preporučuju se kao značajno polje proučavanja budućih istraživanja. Jedna od sagovornica (Danka 68), sam život u tzv. „novo normalnosti“ opisuje kao stres po sebi – *mislim sve je to stresno, sve je stresno. Znači sve što se dešava van uobičajenog je stresno*. Pojedine sagovornice smatraju da nakon događaja kao što je globalna pandemija (i sve ono što je u socijalnom, ekonomskom i kulturnom aspektu prati) njihov život i ljudi uopšte nikada više neće biti isti. One opisuju promene na ličnom, ali i širem društvenom planu sledećim rečima:

Svima se promenio život zbog pojave korone. Prvo što su se ljudi otuđili, drugo što su ljudi postali divlji, divlji ljudi, divlja deca na ulicama, sebični... možda su neki i rođeni takvi, ali kovid je bio okidač. (Ivanka 68)

Korona me je usporila. Onih mesec dana nisam izlazila iz kuće i onda sam navikla na takav način života, svi moji prijatelji i poznanici su izbegavali da se druže i to mi je strašno teško padalo u početku. Posle sam se navikla na tu samoću, i sada mogu ti reći da mi ne pada to tako teško. Navikla sam se na samoću. Ja vidim i dalje da mnogi izbegavaju da se druže. Da li isto iz navike ili ne znam čega, ili što su stigle neke godine, pa... Neka vrsta, kako da kažem, ne mogu reći depresije – ali anksioznosti, da. Nema druženja, nema socijalizacije. Ja kad odem na more pa tu bude više parova, pa se družimo, ja budem druga osoba – ništa mi nije teško, ništa me ne mrzi, a kad sam ovde kod kuće – ja i muž sami, deca da l dođu da l ne dođu, najviše kunjam, najmanje radim. (Nevenka 70)

Poput i drugih sagovornika, Danka (68) takođe akcentuje negativne posledice pandemije koje su za nju prevashodno uslovljene epidemiološkim mera-

ma izbegavanja kontakta i nemogućnošću kretanja. Sedentarni način života, a time i manjak fizičke aktivnosti, doveli su do dobitka velikog broja kilograma a time i posledično i do bolova u leđima.

Kako priloženi primeri pokazuju, sagovornici su različite aspekte pandemijske svakodnevice opažali kao (potencijalni) izvor stresa, nesigurnosti i brige, što je dalje na različite načine uticalo na njihovo fizičko i mentalno zdravlje, a time i svakodnevno funkcionisanje, odnosno na sveukupni kvalitet života. Uspešno suočavanje sa stresom koje se u najkraćem očitava kao „sposobnost adaptacije“ (v. Goodman et al. 1988, 192) nesumnjivo je zavisilo od sveukupne mreže socijalnih odnosa starih, porodične ekonomske i emotivne podrške. Naime, rezultati etnografskih antropoloških istraživanja stresa ukazuju da kada pojedinac poseduje adekvatne socijalne ili lične resurse da odgovori na uzrok stresa, uticaj datog stresora biva značajno smanjen (Dresser 2022, 97).

Iz današnje vizure

Već je naglašeno da je reč o istraživanju koje je kontinuirano pratilo različite aspekte života u starosti tokom trajanja epidemije kovid 19. Kao izrazito važnim pokazala se potreba da se kriznim trenucima pristupi i sa vremenske distance na osnovu ponovljenih intervjua. Kao opšta ocena, moglo bi da važi to da su najstariji sugrađani razvili odnos nepoverenja u mogućnost dobijanja pravovremene i adekvatne zdravstvene nege, da su bili prinuđeni da razvijaju vlastite strategije delovanja koje su povremeno od njih zahtevale da kao pacijenti donose odluke o zdravstvenim postupanjima koja bi, inače, poverili lekaru, da su se nalazili u poziciji onih koji su i drugima morali da ukazuju zdravstvenu pomoć, ali i da su (pored najpre opisanih nepovoljnosti) naknadni razgovori bili svedeni na nekoliko fraza o stresnim i teškim iskustvima, kao i to da su mnoge od ranijih navoda sada izostavljali. Vremenska distanca je učinila da pojedine verzije događaja budu ublažene, ali ne i lišene svakog osećanja bespomoćnosti. Zaboravljanje, na ovom mestu, ne bi trebalo pripisati samo odlici prirodnog procesa starenja (o pamćenju u starosti, više u: Smiljanić 1979, 72-79), nego i uklanjanju prvobitnih mobilisućih faktora iz javnog govora. Ova velika promena, za kratko vreme, s vremenske distance, čini im se čudnom, zbog čega povremeno izriču sumnju u dobre namere donosilaca odluka, budući da u prvi plan stavljaju nelogičnosti, poput: zatvaranja u vreme dok virus nije bio sveprisutan, do ukidanja zabrane kretanja kada je to bio slučaj.

Još jedan važan element za razumevanje kvaliteta života koji su stariji pripadnici društva živeli tokom proučavanog perioda, pored ranije navedenih aspekata, jeste i efekat koji je uticao na stanje stresa, a koji se ticao ličnog doživljaja vremena, ali i prioriteta koji se u okviru njega postavljaju u starosti. Naime, u okolnostima u kojima se nije znalo koliko pretnja može da traje, ali i uz uvažavanje činjenice da se jedna od ključnih karakteristika doživljaja vremena nastarijih oslanja, upravo, na shvatanje budućnosti kao limitirane očekivanim krajem života; dok se doživljaj protoka vremena u jednom danu drastično produžava limitiranošću društvenih kontakata, gubljenjem ranijih uloga, ekonomskom organičenošću, bolešću itd. (Milosavljević 2011a, Milosavljević

2011b), moguće je dobiti pojam o perspektivi u kojoj pretnja nikada neće proći. Ili još konkretnije, ukoliko se prihvati stav da je doživljaj budućnosti u starosti povezan sa pozitivnim izgledom i osećajem kontrole (Hendricks 2001, 43), onda postaje još jasnije koliko negativno preinačenje preduslova doprinosi negativnosti doživljaja budućnosti konkretnih ljudi. Promena koja je imala za cilj, makar i prenebregavanja pretnje, omogućila je u potonjem periodu da se i njihov odnos prema budućem vremenu redefiniše tj. vrati na ranije postavke¹⁰ uz nekoliko zadržanih novostečenih navika, poput: dužeg boravka na internetu, pravljenja zaliha hrane i lekova, izbegavanja mesta gde bi mogli sresti druge bolesnike i tome slično, što ide u prilog činjenici da su zadržali pojedine promene u ponašanju koje ih, u krajnjem slučaju, svrstavaju u red adaptabilnih pojedinaca, uprkos, ustaljenom mišljenju da su za to nesposobni ili manje sposobni usled starosti.

Umesto zaključka

Kao jedan od zaključaka, moguće je istaći činjenicu da ni ukidanje drastičnih mera i njihovo kontinuirano ublažavanje nije promenilo okolnost koja se u ovom radu razmatra kao ona od suštinskog značaja. To podrazumeva da se pružanje medicinskih usluga, pa i prevencije koja ne bi bila orijentisana samo ka oboljevanju od konkretnog virusa, nije posledično vratilo u ranije poznate okvire, takođe nedovoljno elastične da u sebe prime sve one kojima su potrebne. Dvogodišnje širenje tzv. kovid sistema na, gotovo, sve jedinice u okviru kojih se pruža dijagnostika i medicinska brigada, uslovili su da svakodnevnica najstarijih građana bude još nepovoljnija i, više nego ikada, osenčena na načine da kontrastira podvojenost između onih koji su mogli da plaćaju usluge privatnog zdravstva i onih koji su morali na njih da čekaju u okviru javnog zdravstvenog sistema čime je stvorena podela na pacijente i nepacijente, kako je pokazano. Jedna od posledica, bilo je i redefinsanje uloge pacijenta koja se, tipično, vezuje za stariju populaciju. Pored toga došlo je i do redefinsanja doživljaja vremena u starosti u okolnostima ukinutih socijalnih kontakata u kojima se dan neprirodno produžava, a pretnja potencijalno neograničeno traje što je dodatno uticalo na urušavanje kvaliteta života koji je već ugrožen: nedostupnošću zdravstvene nege, uslovljenošću dodatnim plaćanjem za nju od već nezadovoljavajuće velikih penzija, nedostupnost lekova, redukovanjem socijalne mreže, ograničavanjem kretanja i tome slično. Međutim, kao jedan od zaključaka moguće je izvesti i to da je u ponovljenim razgovorima prvobitna slika stresa bila drastično ublažena, ali ne i potpuno suspendovana zbog čega kao glavni zaključak ostaje da su stariji građani u kriznom periodu stekli još veće nepoverenje u zdravstveni sistem, nego pre, ali i spremnost da od tog istog

¹⁰ Koje je već ranije redefinsano u odnosu na doživljaj vremena koji je postojao u prethodnim etapama života budući da ljudi koji stare, preostalo vreme osećaju kao limitirano zbog čega menjaju hijerarhiju ciljeva na način da se dugoročnim ciljevima koji su usmereni na poboljšanje kvaliteta života u udaljenoj budućnosti umanjuje značaj, dok centralno mesto zauzimaju emocionalno značajni ciljevi koji se odvijaju u ovom trenutku (Kennedy, Fung and Carstensen 2001, 52).

sistema prihvate sve što im on opredeljuje, poput vakcinacije protiv kovid 19 virusa.

Literatura:

- Banić Grubišić, A. 2021. „Savremene legende, glasine i teorije zavere o pandemiji kovid-19 u Srbiji: folkloristička perspektiva.” U *Kovid-19 u Srbiji '20: zbornik radova*, B. Žikić (ur.), 141–156. Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Banić Grubišić, A. 2022. Koronalor – o folkloru Kovid-19 pandemije u Republici Srbiji. *Antropologija* 22(2): 95–117.
- Bowling, A. 2007. “Quality of Life in Older Age. What older people say.” In *Quality of Life in Old Age*, eds. Walker, Alan and Heidrun Mollenkopf: 15–30. Dordrecht: Springer.
- Brown, D. 1981. General Stress in Anthropological Fieldwork. *American Anthropologist* 83(1): 74–92.
- Dressler, W. 2022. “Culture and the stress process.” U *A Companion to Medical Anthropology*, M. Singer, P. Erickson, C. Abadía-Barrero (ur.), 95–108. New York: WileyBlackwell.
- Džamonja-Ignjatović, T., Stanković, B., Klikovac, T. 2020. Iskustva i kvalitet života starijih osoba tokom pandemije Kovida-19 i uvedenih restriktivnih mera u Srbiji. *Psihološka istraživanja* XXIII (2): 201–231.
- Goodman, A., Brooke T., Swedlund A., Armelagos, G. 1988. “Biocultural perspectives on stress in prehistoric, historical, and contemporary population research.” *American Journal of Physical Anthropology* 31(9): 169–202.
- Hendricks, J. 2001. “It’s About Time.” U *Aging and the Meaning of Time A Multidisciplinary Exploration*, S. McFadden, R. Atchley (ur.), 21–50. New York: Springer.
- Jarić, I., Milenković, M. Milenković, M. 2023. Nekovid pacijenti u pandemiji. Kvalitativno istraživanje dostupnosti zdravstvene zaštite za pacijente sa nezaraznim hroničnim oboljenjima u Republici Srbiji. *Etnoantropološki problemi* 18(1): 235–260.
- Kennedy, Q., Fung, H.H., Carstensen, L. 2001. “Aging, Time Estimation, and Emotion.” U *Aging and the Meaning of Time A Multidisciplinary Exploration*, S. McFadden, R. Atchley (ur.), 51–74. New York: Springer.
- Milosavljević, Lj. 2011a. Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje kod starijih pripadnika društva. *Antropologija* 11(1): 143–159.
- Milosavljević, Lj. 2011b. Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje starijih pripadnika društva zavisnih od brige i pomoći drugih. *Antropologija* 11(2): 215–231.
- Milosavljević, Lj. 2014. *Antropologija starosti – penzije: konstruisanje društvenog problema kroz penzije – od prvih penzionera do penzionih fondova*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka.
- Milosavljević, Lj. 2021. „Biti star u epidemiji koviida-19: antropološka analiza kvaliteta života”. U *Kovid-19 u Srbiji '20: zbornik radova*, B. Žikić (ur.), 89–108. Beograd: Filozofski fakultet, Edicija Čovek i društvo u vreme krize.
- Milosavljević, Lj. 2022. Poslovni život radno aktivnih starijih pripadnika društva u vreme vanrednog stanja: antropološka analiza. *Antropologija*, 22(2), 75–94.
- Minoa, Ž. 1994. *Istorija starosti: od antike do renesanse*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

- Opalić, P. 2007. „Zdravstveni sistem.“ U *Sociološki rečnik*, D. Dimitrijević (ur.), 473. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Penev, G. 2021. Demografski bilans Srbije u prvog godini pandemije Covid-19. *Demografija* 18: 1-18.
- Potkonjak, S. 2014. *Teren za etnologue početnike*. Zagreb: Biblioteka Hed.
- Reuter, T. 2023. Why Social Justice is the Most Effective Means of Disaster Impact Mitigation: Lessons from the Pandemic. *Etnoantropološki problemi* 18(1): 31–49.
- Smiljanić, V. 1979. *Psihologija starenja*. Beograd: Nolit.
- Spradley, J., Phillips, M. 1972. Culture and Stress: A Quantitative Analysis. *American Anthropologist* 74(3): 518–529.
- Stojanović, B., Anđelski, B., Radosavljević Svetozarević, J., Timoti, B. 2004. Bolesti u starosti, prevencija i lečenje. *Gerontologija* 1: 106.
- Trifunović, V., Đorđević, I. 2022. Kultura „nove normalnosti“ – značenje i upotreba pojma. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 69(3): 519–530.
- Vučinić Nešković, V. 2013. *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka.
- Walker, A., Mollenkopf, H. 2007. “International and Multidisciplinary Perspectives on Quality of Life in Old Age”. U *Quality of Life in Old Age*, A. Walker, H. Mollenkopf (ur.), 3–13. Dordrecht: Springer.
- Wilk, R. 1999. “Quality of life and the anthropological perspective.” *Feminist Economics* 5(2): 91–93.
- Žikić, B., Stajić, M., Pišev M. 2020. Nova društvena i kulturna normalnost i kovid-19 u Srbiji od februara do maja 2020. godine. *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 949–978.
- Žikić, B. 2007. Qualitative Field Research in Anthropology. An Overview of Basic Research Methodology. *Etnoantropološki problemi* 2(2):124–135.

Anthropological analysis of the quality of life of older members of society in conditions of increased stress caused by the COVID-19 pandemic

Summary:

The qualitative anthropological research, which started during the state of emergency 2020 in the Republic of Serbia and will continue until the end of the pandemic COVID -19, is focused on the oldest members of society, who are assessed as the most vulnerable in the newly created circumstances, both in the media discourse and in the sphere of decision makers. This assessment was primarily related to health aspects, but also had multiple social implications, as the Covid-19 threat to the health of the individual and even the entire health system was transformed into total isolation because of a 24-h curfew for all those over 65 years of age. The initial reaction to the crisis in Serbian society, as well as the later stages, which differ significantly, have created a social environment in which all kinds of problems related to the quality of life in old age have intensified, with losses in terms of the functioning of the interlocutor in everyday life: from the possibility and right to be mobile, to the reduction of social contacts, the right to make decisions, to the unavailability of medical care or its postponement to an

uncertain future. In these circumstances, an increase in stress-inducing factors and their intensity was noted, resulting in a more marked deterioration in quality of life than would be expected at this stage of life. Particular attention was paid to the post-pandemic period in order to understand the observed consequences as those that could be used to prevent potential crises in the future.

Key words: old age, covid-19, stress, quality of life, anthropology

Prof. dr Nikola Samardžić¹

Dugi kovid. Pandemija i dekadencija²

Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Apstrakt: Dugotrajni COVID-19 ostavlja privremena ili trajna oštećenja nakon infekcije. U istorijskom okviru, dugi COVID-19 pripada procesu dekadencije koju je pokrenula pandemija. Pandemija se mogla unapred predvideti i spriječiti nakon nekoliko sličnih prethodnih ciklusa infekcije sličnog geografskog porekla. Savremene pandemije prate trendove globalne razmene nakon ulaska NR Kine u Svetsku trgovinsku organizaciju 2001. Život na planeti je 2020. gotovo zaustavljen, ili ozbiljno poremećen, posebno u područjima intenzivne društvene i ekonomske razmene. Međutim, novi izazovi koji su usledili, naročito druga ruska agresija na Ukrajinu 2022, potisnuli su opšte interesovanje za pandemiju. Kampanje vakcinacije, verovatno i aktivnosti protiv vakcinacije, obustavljene su. Pandemija nije položila test zrelosti čovečanstva, iako je tehnologija odgovorila izumom i primenom novih vakcina, brzinom i efikasnošću bez istorijskih i tehnoloških presedana. Posledice infekcije traju. Nova upozorenja su da se neki od pacijenata nikada neće oporaviti, pojavljuju se i novi sojevi s posledicama koje su neizvesne.

Gljučne riječi: dugi COVID-19, pandemija, dekadencija, javno zdravlje, globalizacija

Pristup

Dekadencija je u običajima, ponašanju, odnosu prema životu, u diskursu o smrti. Pjer Šoni (Pierre Chaunu) upozorio je da se fenomeni propadanja posmatraju, unazad u vreme, ciklično, čime se u istorijske tokove naknadno unose nepostojeća pravilnost, zakoni, zakonitosti, tendencije (Viko/Giambattista Vico, Špengler/Oswald Spengler, Tojnbi/Philip Toynbee, Danilevski/Никола́й Яковле́вич Даниле́вский, Đuvara/Neagu Djuvara). U kalupima njutnovske fizike, istorija je linearan tok, potekao iz pravremenskog ništavila, koji vodi nestanku svega. Istorija je deo prirode, biološkog i neživog okruženja, i obično prati prirodne varijabile. Dekadencija je ishodište pogrešnih odluka, ili prirodnih uticaja. Opšti uslovi dekadencije bile su promene u sunčevoj aktivnosti, klimatski poremećaji, epidemije. Umesto ciklusa civilizacija, Šoni se vratio na Moneskjeova (Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu) *Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihovoj dekadenciji* (1734). Monteskje je krize institucija, ekonomije i demografije na kraju antičkog sveta smestio u istoriju varvarskih osvajanja i čistih epidemija, koje, iz vremenske udaljenosti, nude pretpostavke o pandemiji. Slična je logika dekadencije kod Gibona (Edward Gibbon), *Istorija opadanja i pada Rimskog car-*

¹ nikola.samardzic@f.bg.ac.rs ORCID ID: 0000-0001-5957-1041

² Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

stva (I-VI, 1776-1789). Gibon je bio uveren da je Carstvo podleglo varvarskim invazijama pred kojima je postajalo nemoćno kako su rimski građani ostajali bez prethodnih vrlina. Umesto na imperijalne i sekularne potrebe prihodi su se trošili na verske poslove, dok je hrišćanstvo pozivalo na povlačenje u monaški način života, čime se odustajalo od podrške imperijalnoj ideji (Chaunu 1981, 78-80).

Sudbina Rimskog carstva postala je paradigma, arhetip „opadanja“, dekadencije (Morley 2004, 578). Fridrih Niče (Friedrich Nietzsche) je koristio pojam dekadencije u širokom smislu, smatrao je da su sve filozofije, religije i umetnosti dekadentne ako proističu iz slabosti. Dekadenciju je poistovećivao s bolešću. Fiziologija je kriterij vrednosti, jedini arbitar dobrog ili lošeg (Huszar 1945, 259-260).

Svaka prirodna ili društvena pojava može ući u proces entropije, nereda, rasula. Šoni je odbijao da u takvim promenama primeti zakonitost. Priznao je, o dekadenciji ne znamo dovoljno. Ali se istorija ne može poistovetiti s trajanjem organizma, podrazumevajući bolesti, starost i smrt. Dekadenciju je postavio u vreme, u dimenziju promena čija se istorijska složenost zanemaruje, čiji je učinak, u biti i krajnosti, destruktivan. Kolaps svega nastupa krajem vremena, koje i ono samo prestaje da se odvija i postoji. Svest o vremenu podrazumeva uvid u prolaznost.

Najsporije protiče vreme savesti. Pol Azar (Paul Hazard) ispitao je poreklo ključne generacije u intelektualnoj istoriji modernosti, u razdoblju 1680-1715. koje je iznelo osporavanje hrišćanskog pogleda na svet dok se izgradio nov, zasnovan na naučnim otkrićima i sumnji (Paul Hazard, *La Crise de la conscience européenne*, Paris, 1935). Kriza savesti dovodi u pitanje sve prethodne postavke i razumevanje stvarnog i imaginarnog. Savest se budi u suočavanju sa izazovima koji idu dalje od ljudskih moći, nekad i dalje od protoka vremena. Umiranje tela, duha, morala, smisla, pokreće preispitivanje. Priziva se iskustvo, zaboravljeno, ili ono koje se nije pravovremeno primenilo. Dekadencija vraća zajednicu u stanje koje nalikuje onome primordijalnom. Smisao upoznavanja prošlosti je suočavanje s proteklom iskustvom, kako bi se primenilo, ili kako se ne bi ponovilo, jedna transcendentna mudrost zasnovana na racionalnom znanju i etičkoj dilemi. Dekadencija budi i nesvesno. Nisu svi odgovori racionalni, niti obavezno vode izbavljenju od propadanja.

Odnos prema dekadenciji odvijao se u jednoj istoriji koja gotovo da je bila statična. „Nove nauke o čoveku - i lingvistika - uvele su u upotrebu pojmove dijahronije i sinhronije koji će nam možda pomoći. Kao i mnoge dugoročne činjenice mentaliteta, stav prema smrti može izgledati gotovo nepomičan tokom veoma dugih vremenskih perioda. Čini se da je akroničan“ (Ariès 1975, 17).

Kako istorija teži nefigurativnom, neimaginarnom realizmu, pojam dekadencije može biti i preterano metaforičan. „Opadanje“, nazadovanje, moguće je meriti, izraziti numerički iskazima egzaktne nauke. „Dekadencija“ je neopipljiva, više subjektivna. Dekadencija iziskuje porinuće ispod površine neposrednih svedočanstava (Morley 2004, 575-576).

Istorijsko iskustvo i dometi naučnog znanja imaju ulogu sprečavanja ili odlaganja dekadencije, dopuštaju upravljanje njenim neumitnostima, i razumnije raspolaganje vremenom koje je ograničen i nenadoknativ resurs. Ako se pojam dekadencije svodi na naglo, neočekivano masovno ljudsko umiranje, čije je zaustavljanje dug, neizvestan proces, naučno znanje nudi metodologiju, i etiku odgovornosti, pred potrebom da se utvrde precizne činjenice o nastanku pojave, kako se ona ne bi ponovila. Dekadencija ostavlja tragove koji su takođe teško predvidivi.

Pandemija i dugi COVID-19

Fenomen dugog kovida, privremenog ili trajnog oštećenja organizma nakon zaražavanja virusom COVID-19 (WHO 2022) proces je dekadencije izazvan pandemijom koja se mogla predvideti i unapred sprečiti, nakon nekoliko sličnih prethodnih ciklusa zaraze nastalih iz sličnih žarišta. Pandemije novijeg vremena prate tokove globalne razmene koja je, u punom intenzitetu, nastupila ulaskom Kine u Svetsku trgovinsku organizaciju 2001. U dugi COVID-19 svrstavaju se znaci, simptomi i stanja koja se nastavljaju ili razvijaju nakon početne infekcije. Znaci, simptomi i stanja su prisutni četiri nedelje, ili duže, nakon početne faze infekcije. Dugi COVID-19 može biti multisistemski, i može se manifestovati relapsno-remitentnim obrascem i progresijom, pogoršanjem, tokom vremena. Nisu isključeni ozbiljni i životno opasni incidenti u mesecima ili godinama nakon infekcije. Iako većina simptoma vremenom nestaje, posledice infekcije mogu ozbiljno uticati na kvalitet života, blagostanje i radnu sposobnost obolelih.

Dugi COVID-19 je etička i sistemska dekadencija. Dekadencija je proces u vremenu koji uništava i ljudsku jedinku, pojedinačno, isprva u biološkim smislu.

Svet je bio nespreman za pandemiju, i ostao relativno nespreman za njeno nasleđe u smislu zdravstvenih, ekonomskih, političkih i drugih posledica. Svet je suočen s pojavom hroničnog invaliditeta, i etičke entropije. Dugotrajni COVID-19 je ishodište odnosa prema pandemiji, u smislu odgovora na ponašanje NR Kine, naročito na početku pandemije. Usledili su, u globalnim okvirima, neadekvatni odgovori na kampanje sabotaže epidemioloških mera, uključujući vakcinaciju (Samardžić 2022, 111-119).

Čovečanstvo raspolaže prethodnim iskustvom s ponavljajućim epidemijama koje se šire iz NR Kine. COVID-19 je ujedno etički fenomen, kako se deo čovečanstva prepustio dekadenciji u otporima primeni naučnog znanja i inovacija u domenu otkrića novih vakcina i terapija. Opstrukcija epidemioloških procedura i pandemija antivakcerskog pokreta, dovele su do nepotrebno umiranja i fenomena dugotrajnog COVID-19. Smrt pojedinca izloženog društvenom neredu kao da vodi umiranju organizovanog društva. Dekadencija do entropije. Smisao ljudske zajednice je protivteža prirodi, univerzumu, koji teže samouništenju. Uređeno društvo izbegava uverenje o prolaznosti, i odlaže duhovno i biološko umiranje. Naučna medicina koja se bori da održi i unapredi javno zdravlje, dobro pojedinca i odlaganje smrti, u osnovi je uređe-

nog modernog društva i samo je odgovorno ponašanje institucija i svake ljudske jedinke u tom smislu etičko.

Dekadencija pandemije ogledala se u masovnom umiranju, i u korupciji vremena. Vreme se zaustavljalo, padala je njegova emotivna i berzanska vrednost, gubilo se u strepnji i iščekivanju. Gubitak zdravlja, života, vremena, povlačio je vanredne budžetske troškove. Pandemija je za sobom ostavila i postpandemijski stres, čiji je dugotrajni COVID-19 simptomatski fenomen.

Pandemijska i postpandemijska dekadencija

Jedina objektivna dekadencija je demografska, ona koja narušava piramidu starosnih grupa, koja preti prekidom transmisije nasleđa. Izvesnost nestanka je propadanje prošlosti i budućnosti kreacija duha i imaginacije, stvaralačkog individualizma i kolektivnog osećanja pripadnosti izrazima estetike i intelekta (Chaunu 1981, 119).

Prva pandemijska tranzicija u istorijskom vremenu odigrala se kad je antička grčka civilizacija došla u kontakt s Bliskim istokom, Indijom i Kinom, i verovatno bila jedno od ishodišta Grčko-persijskih ratova. U modernoj evropskoj kulturi, pojam dekadencije odnosi se na dugu krizu poznog Rimskog carstva, prožetu epidemijama koje su bile rezultat velikih migracija ka istočnim granicama. Uverenje o dekadenciji se takođe odnosilo na rastuće siromaštvo, krizu prestonice i ruralizaciju društva i ekonomije. Rimaska dekadencija je eliminisala sisteme antičke civilizacije, koji zadugo nisu ponovo uspostavljeni. Justinijanova kuga iz 542. devastirala je Istočni Mediteran, proširila se do Kine i možda omela obnovu rimskog nasleđa (Weiss, McMichael 2004, 570-572).

Crna smrt iz sredine XIV veka izazvala je pometnju u feudalnom poretku, krizu papstva i zapadnog hrišćanstva, i slabljenje odbrambenih snaga od osmanske invazije. Razdoblje dekadencije 1350-1450. proteklo je u ratnim sukobima bez presedana u evropskoj istoriji. Ratovi su bili izuzetno skupi zbog angažovanja plaćenika. Građanski obračuni prerastali su u regionalne. Ekspanzionističke težnje Milana i Firence pokrenule su neprijateljstva po celom Apeninskom poluostrvu. Dve rivalske grane Anžujaca i papska šizma pokrenuli su ratove između Napulja i Papskih država. Italija se privremeno smirila tek u drugoj polovini XV veka, kad su se ustalile prve veće jasne državne teritorije: Venecija, Milano, Toskana, Papska država, Napulj i Sicilija. Engleska i Francuska su vodile Stogodišnji rat (1337-1453). Demografska regresija usporila je ekonomski i društveni razvoj. Nekonrolisano i neobjašnjivo umiranje ostavilo je ozbiljne posledice u psihologiji i mentalitetu. Crna smrt je ubrzala nestanak Vizantijskog carstva i slovenskih hrišćanskih država u Jugoistočnoj Evropi.

Česte epidemije tokom XVII veka izazvale su krizu centralnih vlasti u sukobima „društva i dvora“, od Portugala i Španije do današnje Ukrajine. Tridesetogodišnji rat (1618-1648) ostavljao je razaranja bez presedana, koja su negirala svaki humani karakter odluka i postupanja. Docnije, u pandemiji gripa 1918-1919, nastupilo je prvo odstupanje od tendencije demografskog rasta nemometanog bolestima, istovremeno s katastrofalnom konačnicom Prvog svet-

skog rata, nenadanom i masovnom ljudskom tragedijom, degradacijom koja je pretila da će obesmisлити celo proteklo stoleće relativno mirnog razvoja. Procenjenih 50 miliona žrtava pandemije obuhvatilo je oko 2% ukupne svetske populacije toga vremena, dva puta više od procene gubitaka koje je proizveo AIDS (Weiss, McMichael 2004, 571).

Predstave o dekadenciji razvila je hrišćanska kultura koja je u svojim prvim vekovima pripala fazi propadanja Rimskog carstva. Iz poslednje poglavlja antike pojedini pisci toga vremena preuzeli su i jedno racionalno osećanje za istoriju, bez obzira na posvećenost hrišćanskoj pobožnosti i njenim apokaliptičnim vizijama budućnosti koja je etički obavezujuća u uverenju o neumitnosti i ulozi božanske sile. Pojma dekadencije nema u rimskom latinskom, i verovatno se nije pojavila pre Svetog Avgustina (354-430). Već u spisima njegovog vremena iskazuje se jedno osećanje zamora, iscrpljenosti, „degeneracije“ svega i jednog neizbežnog kraja.

Hrišćanski autori preuzimali su ideju kraja vremena, Apokalipse koja prethodi Strašnom sudu. U semantičkom smislu pojam dekadencije ne postoji. Njegova istorijska primena vezivala se za nestanak antičkog sveta. Potom je antidekadencija renesanse, u obratnom smislu, postavljena u spisima Leonarda Brunija i Flavija Bijonda (Flavio Biondi) sredinom XV veka, u težnjama da se prevlada hiljadugodišnje razdoblje „srednjovekovne“ dekadencije. Ispitivanje dekadencije Rimskog carstva bilo je potrebno humanistima kako bi razumeli svoju epohu, dok su osećali raskid s prethodnim vremenom. Dekadencija je u tom smislu bila jedan moderan koncept tumačenja prošlosti i budućnosti (Chaunu 1981, 67).

Narednu pandemijsku tranziciju pokrenula su preookeanska otkrića novih plovidbenih puteva i novih svetova. Duže od pola milenijuma prati se istorija globalne razmene patogena. Evropljani su upoznali i delimično pokorili ostatak sveta zahvaljujući racionalnom istorijskom iskustvu, veštini ratovanja i imunitetu koji su razvijali susretima sa ostatkom Evroazije. Carstvo Acteka teško bi palo da nije prethodno pokošeno epidemijom, verovatno kombinacijom raznih sojeva boginja. Sifilis je pripao prvoj kolumbovskoj razmeni. Dva veka kasnije, kapetan Kuk je zarazio narode pacifičkih ostrva sifilisom, malim boginjama i tuberkulozom. Globalizacija je pokrenula je narednu, aktuelnu tranziciju: preookeanska trgovina, urbanizacija, interkontinentalna putovanja, tehnološki razvoj, klimatske promene. Demografska kataklizma Amerika koje su izazvali sojevi na koje pretkolumbovske zajednice nisu bile otporne bila je naredna dekadencija u istoriji sveta nakon Crne smrti koja je prethodila preookeanskim otkrićima i osvajanjima. Samo u toku tri generacije nestalo je oko 90% populacije američkog kontinenta. Bio je to najobimniji humani kolaps u istoriji dekadencije (Chaunu 1981, 164).

Prva pandemijska pretnja koja je nastala iz procesa savremene globalizacije, u smislu uspostavljanja intenzivnih veza s Dalekim istokom, bila je epidemija honkonškog gripa (1968-1969), koja kao da je uspostavila paradigmu narednih zaraza koje su se kretale istom putanjom. Pandemija koja je zahvatila svet krajem 2019. bila je poslednja u nizu ponovljenih virusnih infekcija iza-

zvanih od početaka globalizacije, pošto su se javno-zdravstvene barijere i prevencije uglavnom ignorisale.

Zaključak

Svetska zdravstvena organizacija je 5. maja 2023. proglasila da COVID-19 više nije pretnja globalnom zdravlju, ali da „virus ostaje, i dalje ubija, i dalje se menja“ (Wise 2023, 1041). Posledice zaražavanja i dalje su globalni zdravstveni problem. Umereniji oblici akutnih infekcija objašnjavaju se smanjenjem virulentnosti, i sve većim obuhvatom imunizacije, pre svega vakcinacijom. Smanjile su se hospitalizacija i mortalitet. Ali je pandemija trajala duže od tri godine. Zabeleženo je oko 760 miliona potvrđenih slučajeva COVID-19 infekcija globalno, i oko 7 miliona umrlih.

Pojavom pandemije, život na planeti se gotovo zaustavio, ili je ozbiljno poremećen, naročito u oblastima intenzivne društvene i ekonomske razmene. Novi izazovi koji su usledili, pre svega drugi napad Rusije na Ukrajinu 2022, potisnuli su zainteresovanost javnosti za epidemiju. Obustavljene su kampanje za vakcinaciju, verovatno i antivakcerske aktivnosti. Kao da je nestala i zabrinutost za eventualno izbijanje neke nove pandemije koju bi izazvali novi sojevi.

Na pandemiji čovečanstvo nije položilo test zrelosti, iako je tehnologija odgovorila izumom novih vakcina, brzinom koja je nezabeležena u prošlosti. Posledice zaražavanja traju. Nova upozorenja su, da se neki od pacijenata nikad neće oporaviti. Procenjuje se da oko 11% odraslih koji su bili zaraženi sad se nalaze u stanju long COVID, poznatom i kao *post-COVID-19 condition* - PCC.

Uzajamnost epidemijskih udara i razvoja naučne medicine obezbedila je ravnotežu u tom smislu da se čovečanstvo možda ne suočava s nekim apokaliptičkim istrebljenjem, štaviše ni s demografskom dekadencijom, poput one koja je nastupila sredinom XIV veka. Prenaseljenost je i dalje veći izazov u zemljama u razvoju. Ali pandemije sputavaju sve systemske odgovore, i odgovore na pritiske na prirodne resurse.

Literatura :

- Chaunu, P. 1981. *Histoire et décadence*. Paris: Librairie académique Perrin.
- Morley, N. 2004. „Decadence as a Theory of History.“ *New Literary History* 35 (4): 573-585.
- Huszar, G. 1945. „Nietzsche’s Theory of Decadence and the Transvaluation of all Values.“ *Journal of the History of Ideas* 6(3): 259-272.
- Ariès, P. 1975. *Essais sur l’histoire de la mort en Occident du Moyen Age à nos jours*. Paris: Le Seuil.
- Samardžić, N. 2022. „The Second Cold War and the Crisis of the Global Order: Pandemic, Populism and Economic Decomposition.“ *Acta hist. med. stom. pharm. med. vet.* 41 (1-2): 111-119.

- Weiss, R.A., McMichael, A.J. 2004. *Health of People, Places and Planet: Based on Tony McMichael's Understanding of Contribution to Epidemiological Understanding*. C.D. Butler, J. Dixon, A.G. Capon (ur.). Australian National University Press.
- WHO. 2022. Post COVID-19 condition (Long COVID), 7 December 2022, <https://www.who.int/europe/news-room/fact-sheets/item/post-covid-19-condition>
- Wise, J. 2023. "Covid-19: WHO declares end of global health emergency." *BMJ* 381: 1041. <https://doi.org/10.1136/bmj.p1041>

Long COVID. Pandemic and Decadence

Summary:

Long COVID-19 leaves temporary or permanent damage after infection. In a historical framework, long COVID-19 belongs to a process of decadence caused by the pandemic that could have been predicted and prevented in advance after several similar previous cycles of infection arising from similar origins. Contemporary pandemics follow the trends of global exchange after the PRC entry into the World Trade Organization in 2001. Life on the planet was almost stopped, or seriously disrupted, especially in areas of intense social and economic exchange. However, new challenges that followed, particularly the second Russian aggression on Ukraine in 2022, suppressed the general interest in the pandemic. Vaccination campaigns, possibly also anti-vaccine activities, have been suspended. The pandemic did not pass humanity's test of maturity, although technology responded by inventing new vaccines at an unprecedented speed. Consequences of infection last. New warnings are that some of the patients will never recover.

Key words: Long COVID-19, pandemic, decadence, public health, globalization

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд
616.9-036.22(4)"16/21"(082)

**NAUČNI skup Postepidemiološki stres: Istorijske i medicinske dileme (2023;
Beograd)**

Postepidemiološki stres : istorijske i medicinske dileme : zbornik radova / [urednici
Nevena Divac, Haris Dajč, Nikola Samardžić]. - Beograd : Naučno društvo za istoriju
zdravstvene kulture, 2024 (Beograd : Standard 2). - 147 str. : ilustr. ; 24 cm

"Zbornik radova s naučnog skupa održanog 23. maja 2023. na Filozofskom fakultetu
Univerziteta u Beogradu" --> kolofon. - Tiraž 200. - Bibliografija uz svaki rad. -

Summaries.

ISBN 978-86-88813-16-7

а) Инфективне болести -- Епидемиологија -- Историја -- Европа -- 16в-21в
-- Зборници

COBISS.SR-ID 150569481